

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 1(97)/2020

Қаңтар–ақпан–наурыз
30 наурыз 2020 ж.

Январь–февраль–март
30 марта 2020 г.

January–February–March
March 30th, 2020

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2020
Караганда, 2020
Karaganda, 2020

Бас редакторы
химия ғыл. д-ры, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі
Е.М. Тажбаев

Жауапты хатшы **Ғ.Б. Саржанова**, PhD д-ры

Редакция алқасы

З.Г. Сактаганова,	ғылыми редактор тарих ғыл. д-ры, Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан);
Пол Верт,	PhD, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томасо Тревисани,	PhD, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри,	Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);
С.В. Любичанковский,	тарих ғыл. д-ры, Омбы мемлекеттік педагогикалық институты (Ресей);
Даниэль Анорве,	Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының професоры, Гуанахуато университеті (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	тарих ғыл. д-ры, РҒА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу (Ресей);
Н.Н. Аблажей,	тарих ғыл. д-ры, Новосібір мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова,	тарих ғыл. д-ры, М.В.Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу (Ресей);
Б.И. Карипбаев,	филос. ғыл. д-ры, Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан);
Э.Р. Усманова,	Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері, Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан);
В.Г. Ломан,	тарих ғыл. канд., Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан);
В.В. Варфоломеев,	тарих ғыл. канд., Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан);
А.К. Камалов,	тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Кукушкин,	тарих ғыл. канд., Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан);
С.Б. Стамбулов,	жауапты хатшы PhD, Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-04-38 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторлары

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, М. Оразбаева

Компьютерде беттеген

Г.Қ. Қалел

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж. № 13105–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 28.03.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 20,75 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 2.

Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты. 100012, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор
д-р хим. наук, профессор, чл.-корр. НАН РК
Е.М. Тажбаев

Ответственный секретарь **Г.Б. Саржанова**, д-р PhD

Редакционная коллегия

З.Г. Сактаганова,	научный редактор д-р ист. наук, КарГУ им. Е.А. Букетова (Казахстан);
Пол Верт,	PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томасо Тревисани,	PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри,	директор Центра анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский,	д-р ист. наук, Омский государственный педагогический институт (Россия);
Даниэль Анорве,	профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	д-р ист. наук, в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей,	д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова,	д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев,	д-р филос. наук, КарГУ им. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова,	н. с., Сарыаркинский археологический институт, КарГУ им. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Г. Ломан,	канд. ист. наук, КарГУ им. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.В. Варфоломеев,	канд. ист. наук, КарГУ им. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов,	д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин,	канд. ист. наук, КарГУ им. Е.А. Букетова (Казахстан);
С.Б. Стамбулов,	ответственный секретарь PhD, КарГУ им. Е.А. Букетова (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: (7212) 77-04-38 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, М. Оразбаева

Компьютерная верстка

Г.Қ. Қалел

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № 13105–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 28.03.2020 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 20,75 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 2.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А. Букетова.
100012, г. Караганда, ул. Гоголя, 38, тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский государственный университет, 2020

Main Editor

Doctor of Chemical sciences, Professor, Corresponding member of NAS RK

Ye.M. Tazhbayev

Responsible secretary **G.B. Sarzhanova**, Doctor PhD

Editorial board

- Z.G. Saktaganova**, Science editor Doctor of historical science
Buketov University (Kazakhstan);
- Paul Werth**, PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
- Tommaso Trevisani**, University of Naples «L'Orientale» (Italy);
- Houman Sadri**, IPAC Director Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
- S.V. Lubichankovsky**, Doctor of history sciences, Omsk State Pedagogical University
(Russia);
- Daniel Añorve**, Professor, Department of Political and Government Studies
Universidad de Guanajuato, (México);
- D.A. Amangolova**, Doctor of history sciences, Russian Academy of Sciences Moscow (Russia);
- N.N. Ablazhey**, Doctor of history sciences, Novosibirsk State University, (Russia);
- Zh.S. Syzdykova**, Doctor of history sciences, Institute of Asian and African
Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
- B.I. Karipbaev**, Doctor of philosophical sciences, Buketov University (Kazakhstan);
- E.R. Usmanova**, Researcher of Saryarkin Archaeological Institute,
Buketov University (Kazakhstan);
- V.G. Loman**, Candidate of historical sciences, Buketov University (Kazakhstan);
- V.V. Varfolomeev**, Candidate of historical sciences, Buketov University (Kazakhstan);
- A.K. Kamalov**, Doctor of history sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
- I.A. Kukushkin**, Candidate of historical sciences, Buketov University (Kazakhstan);
- S.B. Stambulov**, Secretary PhD Buketov University (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-04-38 (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, M. Orazbayeva

Computer layout

G.K. Kalel

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: RSE «Academician Ye.A. Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13105–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 28.03.2020. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 20,75 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 2.

Printed in the Ye.A. Buketov Karaganda State University Publishing house.

100012, Kazakhstan, Karaganda, Gogol Str., 38, Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karaganda State University, 2020

МАЗМУНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Abdrakhmanova K.K.</i> The scientific and creative intelligence of Karlag: the historiographical aspect	7
<i>Abdrakhim M.</i> Kazakh translators of the Semirechensk oblast	19
<i>Alzhanova E.E., Nur CHETIN.</i> Cultural heritage of Central Asian Turks in written sources of the XIX century	31
<i>Алтаев А.Ш., Кожакеева Л.Т.</i> Урбанизация и динамика изменения численности городского населения в Казахстане в 2000–2017 гг.	38
<i>Alzhanova E.E.</i> Development of trade in Southern Kazakhstan in the second half of the XIX — early XX centuries	44
<i>Baizhiyenova K.T.</i> Documents and literature of health protection funds as historical source	51
<i>Бодеев К.Т., Сактаганова З.Г.</i> Қарағанды облысындағы діни ұйымдар тарихы (XX ғ. 60 ж. ортасы)	57
<i>Nuraliyeva S., Balaubayeva B.</i> What are the central contributions of critical thinkers to the study of international politics?	68
<i>Yessimova A.B., Valitova Z.Kh.</i> Image Characteristics of the Regions of Kazakhstan (based on the results of a sociological research)	74
<i>Valitova Z.Kh., Kadatskaya N., Yessimova A.B.</i> Theoretical foundation of the study of the region image	82
<i>Есетов Н.Е., Гундогду А.</i> Социальный аспект в земельных отношениях казахов Тургайской области в начале XX века	88
<i>Жумашиев Р.М., Мырзахметова А.Ж., Өте Д.</i> Освещение проблем развития системы школьного образования в трудах советских исследователей Казахстана	96
<i>Puntus E.A., Purysheva T.N.</i> Institute of religion in the modern era	103
<i>Казбекова Н.А., Казбеков Н.А.</i> Вклад архивно-просветительских организаций дореволюционного Казахстана в становление казахстанской исторической науки (вторая половина XIX — начало XX вв.)	110
<i>Карсыбаева Ж.А., Жуманова А.З., Сақабай Т.Қ.</i> Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Оңтүстік Қазақстан облысының әйелдері: майдандағы күнделікті өмір тарихы	116
<i>Рысбеков Т.З., Нариман А.Б.</i> Бірінші дүниежүзлік соғыс жылдарындағы Батыс Қазақстанның мұнай өнеркәсібіне шетел капиталының енуі: тарихы мен мәселелері	122

ФИЛОСОФИЯ PHILOSOPHY

<i>Мажиев Ф., Мухаметшин Р.М.</i> Бүгінгі таңдағы ислам елдеріндегі мемлекет пен дін қатынасының ерекшеліктері, принциптері мен даму тенденциялары: Сауд Арабиясы, Мысыр, Малайзия	128
<i>Rezvushkina T.A.</i> Mother-women in modern Kazakhstan and her participation in national revival of the state	136
<i>Сарсенбеков Н.Ж., Жетписбай Ш.А.</i> Қазақ дүниетанымындағы ой мен сөздің диалектикалық байланысы және практикалық көрінісі	146

**ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ
ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY**

Akhmetov R.A., Baymukanova M.T., Kozyrskaya I. Theoretical bases of domestic and foreign practice history of SOS Children's village formation..... 156

**АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION
ABOUT AUTHORS** 165

К.К. Abdrakhmanova

*E.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: kimbat_abd@mail.ru)*

The scientific and creative intelligence of Karlag: the historiographical aspect

One of the urgent, both in scientific and in public terms, problems of the recent history of Kazakhstan is the study of political repression. For the period from the 1920–1950s. Totalitarianism has firmly entered into life, has become a reality, entrenched in the consciousness of more than one generation of Soviet people. This article discusses the historiography of the scientific and creative intelligentsia of Karlag. The author has made an extensive review of the main works of Soviet and modern authors. The study showed that the history of the scientific and creative intelligentsia of Karlag was not the subject of special research in the domestic scientific literature.

Keywords: history of political repression, Gulag, Karlag, repressed science, historiography.

Introduction

The 20–50th years of the 20th century are special in the 74-year history of the USSR and Kazakhstan. During this period, the usurpation of power and the Stalinist dictatorship were in all layers of society. Totalitarianism has firmly entered into life, has turned into reality, has entrenched itself in the minds of more than one generation of Soviet people. In the conditions of a totalitarian regime, power turned out to be a supervalue of the highest-order.

One of the actual problems in domestic history is the study of the topic «the intellectuals and the camp». It is not calculated how many talents have been destroyed, and of course, we will never know how many were strangled in the embryo, who did not have an opportunity to say their word in science. We are unable to know their names. Some were exiled, shot, rotted in camps, others were poisoned by ideological inquisition, others were driven into «sharashka», the fourth ones were without pupils who got into the myriad of «enemies of the peoples», the fifth were fleeing to emigrate.

The system of concentration camps, created by the Soviet government, was aimed at developing poorly studied and hard-to-reach regions of the country with the help of forced labor and the exploitation of human intellect. One of the main places of concentration of scientific and creative potential was Karlag. Their contribution to science and art is still not fully disclosed, their names are mostly not known, the conditions in which they had to create and conduct scientific research seem quite vague to the modern generation.

Methodology and research methods

The theoretical and methodological basis of the research was modern ideas and concepts of historians, political scientists and other social scientists who studied the social and political problems of Soviet society. This study is based on the principles of objectivity and historicism. The application of the principle of objectivity in historiography implies the freedom of the historian from the «social order», an unbiased analysis of the available historical literature, the rejection of the role of «judge» of his predecessors, and the considera-

tion of the national historiographic tradition. The principle of historicism made it possible to consider events and phenomena in historical science on the basis of observing the time sequence, the continuity of the change of periods and stages of its development.

When writing the article, various general scientific methods were used: methods of theoretical knowledge; general logical methods and techniques of research — analysis and synthesis, analogy, a systematic approach. Special historical methods were also used: comparative-historical, chronological, as well as the method of logical analysis and the method of periodization of the historical process.

Discussion

In the historiography of the given problem, two groups of studies can be picked out: works devoted to the study of political repression, the history of the GULAG and Karaganda ITL, as well as works on the history of political repression of the scientific and creative intellectuals and researches on the intellectuals of Karlag.

The first group includes works of Soviet, foreign (West European, Russian) and domestic authors.

The first subgroup includes works of Soviet authors of the 1940s–1980s. This subgroup is the most scarce, because during the Soviet era, under the conditions of a totalitarian regime, the problem of political repression was virtually under an unofficial ban. Any attempts at interpreting the period of socialist transformation in a different way, going against the generally accepted norms, continued to be pursued.

In the classical Soviet interpretation of USSR's history, namely in the official Stalinist version, that prevailed until the mid-1950s, the phenomenon that we now call «Stalinism» was defined as «the construction of socialism». But, despite the fact that after the death of Stalin, some prisoners were rehabilitated, it was prohibited to speak about the incident in a full voice.

The situation begins to change dramatically in the end of the 1980s, connected with the Gorbachev course of «perestroika» and glasnost. Scientists for the first time tried to study objectively the «white spots» in the history of the USSR without strict censorship and political control.

In the Soviet publications of the late 80–90s of the XX century appeared materials, covering such aspects as totalitarianism, Stalinism, the world of the Gulag, genocide, human rights violations in society. One of the first attempts, to comprehend the history of those years, Soviet historians, philosophers and writers undertook in 1988, which was covered in the publication of edition «Historians argue» [1].

In the edition «The harsh drama of the people, published in 1989, scholars and publicists from various, sometimes mutually exclusive points of view, considered the legacy of Stalinism in order to find the optimal way of development of society in the complex 1980s [2].

A special place among the works of this group, in our opinion, takes the ones of A.I. Solzhenitsyn. One of his famous works was «The Gulag Archipelago» published in the late 1980s and translated into more than 30 languages [3]. The author is a former prisoner of Steplag, and then separated from Karlag-EkibastuzLAG, in detail and vividly described the conditions of camp life and work. For us this work was particularly interesting, because the author paid a lot of attention to the description of the state of Karaganda culture of the 50–60s of the XX century as «the largest capital of the camp world». Referring to the work of Solzhenitsyn A.I. is explained by the fact that for many researchers of that time it served as the initial source and inspired for the further development of the theme.

A great help in the study of the political situation in the 1930s-1950s, the understanding of the policy of the Soviet state was provided by the work of the prominent military historian D.A. Volkogonov, published in two volumes in 1989, [4]. In it, the author expresses his personal attitude to the phenomenon of Stalin, the scale of his crimes, as well as his unprecedented influence on the masses.

In parallel, various publications began to appear in the media about the essence and nature of Stalinism. During this period a number of editions and articles containing valuable factual information on the scale of mass repressions, lawlessness and specific court cases were published. These are the works of Yu.S. Borisova [5], V.A. Antonova-Ovseenko [6], Yu. Golland [7], RA. Medvedev [8] and others.

A great value represents the book under the general editorship of A.N. Yakovleva «Rehabilitation. Political Processes, «written on the basis of reliable documents and telling about the study by the Politburo Commission of Central Committee of the CPSU of materials related to the repressions of the 1930s and 1940s and the beginning of the 1950s [9]. The issues of the emergence and functioning of the Soviet camp system were considered in the work of S.I. Kuzmina [10], where the author analyzes the origins and causes of the establishment of the camp system in the USSR.

The book of L.A. Gordon and E.V. Klopova «What was that?» is dedicated to the Stalin's period of the country's development, social and economic reforms conducted by the official authorities and their followers [11]. This book explains why the strategy of forced development has won, it is telling how much the Soviet people have paid for establishing the regime of Stalin's personal power.

In the same subgroup should be included the works of Kazakh historians, published in the Soviet period. The analysis of the totalitarian regime in Kazakhstan was studied by a lot of Kazakhstani historians and social scientists of the late 20th century. In particular, these are the works of Zh. B. Abylkhodzhin, M.K. Kozybaev, M.B. Tatimov [12], W. Auman [13], T. Kulbaev [14].

In the edition «What was not said» is placed an essay of V. Dik about Karlag «History and fates» [15]. «This is not an abbreviation. These six letters are the signal of the highest social danger. This is a political testament of hundreds, thousands of Karlag prisoners of the Ministry of Internal Affairs of the Special regime. «With these words the author begins his narration about the «state of Karlag». In general, the author analyzes the reasons for the formation of labor camps on the territory of Kazakhstan. Moreover, in this article, for the first time, the well-known names of the former prisoners of the camps — A. Chizhevsky, N. Timofeev-Resovskiy, L. Gumilev, A. Solzhenitsyn — were heard. The very fact of the publication of this article and its extraordinary material caused a stormy stream of thematic surveys throughout the country to start. A number of Karaganda culture workers began to search the archives, collect memoirs, camp drawings and paintings of exiled and repressed artists, and arrange their exhibitions.

In 1989, in the magazine «Prostor» was, for the first time, published an article of G. Stepanova-Klyuchnikova on the camp of wives of «traitors of the motherland», which was named «ALZHIR» [16].

During this period, the works of local historian Yu. Popov [17], as well as journalists — B. Yskakov [18], A. Tasymbekov [19], G. Ermekbayev [20], V.N. Nikolaeva [21], E.V. Kuznetsova became popular [22]. Although these works were not of a scientific nature, they, nevertheless, contributed to the increasing interest of public on the Karlag problem, and also stimulated the development of new researches.

Thus, the Soviet historiography of this problem (before the collapse of the USSR) did not go beyond the rigid ideological framework in assessing neither the political nor the social, economic or cultural history of the USSR. For a number of reasons neither historians, nor political scientists, nor economists were able to fully and objectively study these processes, even after «perestroika».

The second subgroup includes the works of foreign authors, which includes American, West European and Russian researches.

In Western historical science the phenomenon of totalitarianism was studied using the example of Soviet history and practically was the methodological basis in the studies of Z. Brzezinski [23], M. Djilas [24], H. Arendt [25], H. Ortega y Gasset [26], M. Reiman [27], F. Hayek [28]. Their works have become classic on the problems of the totalitarian regime.

B.Yakovlev's study «Concentration camps of the USSR» was, for the first time, published in Munich in 1955 [29]. The work describes the punitive bodies of the USSR, presents the stages of the formation and development of camps from 1918 to 1954, analyzes the main management structures of the ITL, an alphabetical list of concentration camps and their map is created, and the description of individual camps is given. In the third section of the book, repressive legislation was analyzed in detail. It is clear that the source for the author was primarily oral evidence, however, nevertheless, it was possible right from here to get the initial information about the camps in the USSR, in particular, in Kazakhstan.

Studies of E. Carr [30], L. Beladi and T. Kraus [31], S. Cohen [32], A. Boff [33], M. Geller and A. Nekrich [34], R. Könckgest [35] have significantly expanded the notion of a period of mass repression in the USSR. Almost all of the above works were translated into Russian in the late 1980s and thus became available to a wide range of readers. The authors researched a wide range of issues of formation and development of punitive policy in the Soviet state, proposed versions of periodization of the history of repression.

Thus, Western European and American researches revealed the scale and significant moments of political repression in the Soviet Union, however, they also had a number of shortcomings. First of all, the lack of archival documents and materials influenced on the quality of these works, which led to many inaccuracies in assessing the activities of the camp system. The regional specifics, internal processes, that took place during the implementation of repressions and in the GULAG units, and on the ground, were not sufficiently taken into account by the authors.

A subgroup of Russian studies on this subject is represented quite widely.

In 1991–1992, a part of the materials of the Gulag special protection facility, being in the State archives of the Russian Federation, became available to a wide range of researchers. By the mid-1990s, as a result of

the accumulation of source material, a significant number of published editions of documents and special researches on this topic appeared. So camp topic was reflected in the works of Russian historians: O.V. Khlevnyuk [36], V.N. Zemsky [37, 38], V.P. Popov [39].

Researches of V.N. Zemsky, V.P. Popov were directed to a statistical study of the contingent of prisoners in the Gulag system. They examined the dynamics of changes of the numbers and a wide range of characteristics of the camp contingent, exile settlers, exiles, exiled, deported peoples, etc. The authors provide statistics on the number of labor camps and corrective labor colonies that existed, information on the total number of repressed and executed, and data on the national composition and educational level of prisoners of the Gulag.

In the work of O.V. Khlevnyuk the phenomenon of forced labor in the economy of the USSR is considered. The author gives the economic indicators of the camps of the Gulag, which explain the economic prerequisites for the creation of the penitentiary system.

Thus, the significant scientific value is represented by statistical and geographical information obtained from the collection of documents of the GULAG, on the number of prisoners in the USSR in 1934–1953 years, on the composition of repressed by categories, on their settlement in regions of the country in certain periods, which allows us to understand the scale of the system GULAG.

The research of the policy of repression and its consequences in the domestic historiography begins to be studied most actively in the 1990s and 2000s. One of the first monographs devoted to our topic is a historical research of the doctor of historical sciences, professor D.A. Shaimukhanov and candidate of historical sciences S.D. Shaimukhanova [40]. In their book «Karlag» the activity of the Karaganda correctional labor camp was, for the first time, studied more thoroughly among Kazakh scientists. The work is written mainly on the materials of the archive of the Department of internal affairs of the Karaganda region and the periodical press. The detention conditions of prisoners in the development of the Karaganda camp's own economy, the activities of prisoners scientists in various branches of science, the conditions and life of women prisoners in the camp department, the so-called «ALZHIR», are described broadly. A certain place in the book is devoted to the issue of the activities of foreign prisoners of war in Spassk and prisoners in a special camp No. 4 (Steplage). Further development of the topic was the monograph of Shaimukhanova S.D. «Political repressions in Kazakhstan» (30–40th — early 50s), published in 2000, which described the tragic events and the fate of our compatriots [41].

The article of Zh.B. Abylkhozhin «Camp economy» in the book «Peoples deported to Kazakhstan: time and fates» considers the camp economy in the scale of the whole Gulag [42]. A certain place in the book is devoted to the living conditions of prisoners, the creation of special camps and the uprising in Steplag in 1954. In the materials of the chapter the documents of the Central state archive of the Republic of Kazakhstan and scientific publications of Russian scientists were used.

The journalist Kuznetsova E.B., who since the late 1980s has been studying the history of political repressions and the Gulag system, deserves special attention. A great contribution to the research of the given topic can be the edition, published by her in 1997, «The Book of Grief. Fired lists», dedicated to the victims of repression on the territory of Karaganda and Karaganda region. In it, for the first time, brief information was given about more than 3,600 people subjected to capital punishment — execution [43]. One of the last works of Kuznetsova E.B. became published in 2013, the book «Karlag: space and fates» [44], which described the overall history of KarLAG, as well as the fates of its prisoners.

In 1997, under the aegis of the year of national consensus, dedicated to the victims of political repression, the social scientists of the city of Pavlodar published the book «It is not subject to oblivion», prepared with the assistance of the Akim of the region D.K. Akhmetov [45]. In the book there are essays, dedicated to the repressed Pavlodar people: Zh. Aimaurov, E. Bekmakhanov, Zh. Shanin and others. A significant place in it is devoted to the memories of former prisoners, members of their families and letters miraculously preserved by relatives and that came to us from different regions of the GULAG empire. Also verses and poems, written by prisoners of Stalin's camps or dedicated to them by the authors, who were local poets and relatives of the repressed.

A significant contribution was made by the Kazakhstani historical and educational society «Adilet» (Justice) and by the employees of the institute of history and ethnology of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan in the release of a series of books «Azaly Kitap» (The Book of Grief). The firing lists on Almaty, Alma-Ata and Zhambyl, South Kazakhstan, Mangistau, Pavlodar, Kyzyl-Orda, Karaganda, Ural regions, etc. [46].

It is necessary to mention the doctoral thesis of T. Sadykov «Жезқазған өнеркәсіп аймағының қалыптасу және даму тарихы (XIX ғ. ортасы — XX ғ.)» [47]. The fourth chapter of the study is devoted to the creation and functioning of the Steppe and Dzhezkazgan camps. Considerable attention is paid to the organization of everyday life and medical support for prisoners.

In 1999, the candidate thesis of Zhumasultanova G.A. on the history of political repression in Kazakhstan was defended in Karaganda [48]. The work also has a separate chapter, dedicated to the Akmola branch of the Karlag, whose content is more based on oral testimonies of former prisoners.³⁶

S.Dilmanov's work concerns the problems of employment of prisoners of the Gulag [49]. In particular, based on archival data, the author shows the military-industrial, agricultural and industrial achievements of the Kazakhstani camps.

In the monograph of A.R. Kukushkina, in order to research the topic, there were studied the works of many domestic and foreign authors, as well as the problem of repression during the totalitarian regime in general [50]. An important source of the research are the materials from the Central state archive of the Republic of Kazakhstan, the Archives of the President of the Republic of Kazakhstan, the State archives of the Russian Federation and the State archive of the Akmola region. The author, in order to research the problem, studied legislative acts, publications of Kazakhstani and foreign authors and materials of museums in Karaganda, Astana and Malinovka settlement of Akmola region. The work significantly focuses on the political and ideological and economic prerequisites of the foundation of the Gulag, the organizational and regulatory bases of the formation of the Akmola camp as an integral part of the Gulag, the regime, the conditions of detention and organization of work for the prisoners of ALZHIR, as well as the social consequences of repressions against family members of «traitors of the Motherland».

L.V. Mikheeva in her thesis discloses the issues of the staying of foreign prisoners of war and interned foreign citizens on the territory of Central Kazakhstan [51]. The author analyzed the conditions of detention, material provision and employment of foreign prisoners of war and internees of Spassky camp No. 99, Dzheskazgan camps No. 39 and No. 502, and Balkhash camp No. 37.

In 2011, in Karaganda there was published a monograph of Eleukhanova S.V., for the first dedicated to the armed guard of the Karlag [52]. The author studies the legal and socio-economic condition of the militarized security of the Karlag, reveals the reasons for bringing prisoners to guard the Karlag.

There should be mentioned the great role of the Central Kazakhstan scientific and research institute of actual problems at the university of Bolashak, which to this day works in the framework of scientific and research projects, dedicated to the history of mass political repressions of the 20th century. In the scientific and research and historical and educational center work scientists, lawyers, philologists, and historians of Karaganda university «Bolashak». The authors published 15 monographs in three languages, dedicated to the history of correctional labor and special camps of Kazakhstan. A particularity of these works is that almost all books are written on the basis of documents from the State archives of the Russian Federation, published for the first time.

In 2010, an employee of the center, T. Allaniyazov, prepared for publication a book, dedicated to the Kengir uprising [53]. He identified and analyzed the main causes, nature and stages of the uprising. The author assesses the investigative processes over the participants in the uprising, as well as the place and role of this event in the history of political repression.

The history of Japanese prisoners of war in Central Kazakhstan was also described in the book, published by the scientific and research center at the University of Bolashak [54]. The scientists researched the number of prisoners of war, their detention conditions, the level of food and clothing provision, the quality of medical care, the types of diseases and mortality, the scale and nature of labor use, and repatriation to their homeland.

In 2011, there will be published essays of the history of the Steppe camp, which was the special camp of the MIA of the USSR for special prisoners [55]. On 808 pages of the edition the authors published documents, taken from domestic and foreign archives. The materials reveal the composition of prisoners, the regime and conditions of their detention, the level of food and clothing provision, the quality of medical care, the types of diseases and mortality, the scale and nature of labor use.

Documentary materials on the history of formation and functioning of the Karlag are contained in the regular edition of the center — Essays of the history of the Karaganda labor camp [56]. It is noteworthy that new Russian archival materials are being introduced for the first time. However, it would be wonderful if the authors tried to compare and analyze the documents of Russian and Kazakh archives.

In 2014 and 2015, books on the history of the Special camps of the USSR were published [57, 58]. It is known that by the end of the 1940s, 12 special camps were established throughout the Soviet Union, four of which were concentrated in the territory of Kazakhstan. The authors of the center have already published 2 solid books, which reveal the history of 8 special camps, including the history of Kazakhstan's special camps (Stepnoy, Peschaniy, Lugovoi, Dalny). In the near future, the last edition is planned for the remaining four special camps. The published works contain a substantial amount of statistical data, since a completely new archive material has been used, from the funds of the state archive of the Russian Federation, which requires careful analysis.

Thus, the analysis of foreign and domestic literature makes it possible to note that a research of the repressive policy of the Soviet government was quite productive abroad (Europe, USA) until the end of the 1980s. However, in the last decade, Russian and Kazakh historiography has made a tremendous breakthrough in the study of the theme of repression. Deep knowledge of Kazakhstani specialists in the stages and features of the development of the regions, where the camps are located, gives them the opportunity to work with declassified funds of local and central archives of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation.

The second group is represented by works on the history of political repression of the scientific and creative intelligence, as well as on the intelligence of Karlag. We also suggest to divide this group into Russian and domestic historiography.

Since the early 1990s, works began to be published in the Russian historiography devoted to the problems of repressed science.

In 1991, a group of Russian researchers published the book «Repressed science», which included documents, telling about the processes in Soviet science, that occurred in the 1930s–1960s under the influence of the administrative-command system of state administration [59].

In the foreword of the given book, academician D. Likhachev notes: «In science, a notion was introduced that from the very beginning of research only one way, one true direction, one scientific school and, of course, only one principal scientist, the «leader» of his science, can be correct». The choice was made for political reasons of a scholastic nature and the chosen direction was declared «truly Marxist». It was believed that in science there are two points of view — the correct Marxist and wrong, hostile to it [59; 5, 6].

There particularly should be mentioned the articles of M.G. Yaroshevsky «The fate of Soviet science», N.L. Kremencova «From the agriculture to medicine», V.S. Kirpichnikov «Vavilov and genetics», etc. In parallel, the fates of individual scientists, repressed for ideological and political reasons, are covered here. In general, the authors note that the main mechanism in the fight against scientists was specially organized ideological discussions, the main purpose of which was the complete subjection of all Soviet scientists to party and administrative control.

In 1998, an interesting article of Yu.I. Polyansky was published, dedicated to genetic scientists who were subjected to political repressions [60]. The author notes that genetics has suffered most among all natural sciences. Only in 1964 that this science will be rehabilitated, and from the end of the 1960s the genetic laboratories and departments will begin to open in the Union.

The history of science in the Gulag was covered in the scientific studies of historians E.V. Markov, V.A. Volkov, A.N. Rodnogo, V.K. Yasny [61, 62]. The authors examine the fate of the scientific intelligence, who were imprisoned in the Vorkuta and Pechora camps of the Gulag. Researchers show the scientific and research activities of scientists-prisoners, based on previously classified documents, and also emphasize their contribution to the discovery, development of remote regions of the country.

Much was published under the guidance of the society «Memorial». In particular, in 1990 the book «Creativity in camps and exiles» was published [63], and in 1998 — «Creativity and way of life of the Gulag» [64]. The works are dedicated to the research of the activity of the creative intelligence in the imprisonment.

Studying Russian historiography, we came to the conclusion that a quite large number of publications on the activities of the intelligence in the conditions of the camps, their tragic fates appeared in the 1990s.

One of the first publications is an article of R.B. Suleimenov and L.Ya. Gurevich, published in the journal *Izvestiya* of the AS of the Republic of Kazakhstan [65], where the authors analyze the phenomenon of repressed science in Kazakhstan.

In 1997, the books of memories of the prisoners of Stalin's camps were published. Among these works it's worth to note the books of Zhaik Bekturov «Tanba» (Label) and Edmund Ter-Poghosyan «Liberty was

late for a lifetime» [66, 67]. In the book «Tanba» its author Bekturov J. tells about the atrocities, perpetrated by the Stalinist regime to the intelligence in Kazakhstan.

It is very interesting for us to study the activity of the intelligence in the conditions of the Karlag. In the early 1990s, works appeared, where the names of repressed artists were published for first time, which was the result of painstaking work in the archives of Almaty and Karaganda. In Karaganda, there were published catalogs of exhibitions of creativity of artists — former prisoners of camps, special settlers, exiles. The authors of these materials were artists Pletnikova L.N., Safarova G.M., Ivanina N., Gavrilova E.P., local historians Popov Yu.G., Mogilnitsky V.M.

In 2001, with the support of the Foundation Soros-Kazakhstan, the media-Project «The trajectory of destiny» was established. At the origins of Karaganda art», created by the creative group «Desht-i-Art Center», whose curators were Pletnikova L.N. and Safarova G.M. The creative result of this exhibition was the book «When art leaves memory...» — a reference book about the fate of around 50 repressed artists [68].

The work of Gavrilova E.P. «Memorial of Karaganda: Karlag, culture, artists», published in 2003, is a great value [69]. The book presents a large amount of material about the artists of Karaganda, among them prisoners of Karlag, special settlers on the territory of the Karaganda region. The work has a large amount of archival material, which is considered as a particular value.

For many years Valery Mogilnitsky the journalist and local historian has been studying the fate of prisoners of the GULAG. His book «The Constellation of talents», published in 1993, tells about the famous prisoners of Stalin's camps [70]. It, on the basis of archival materials, tells about the tragic pages of the life of A.Chizhevsky, L.Gumilev, N.Zabolotsky, A.Solzhenitsyn, L.Ruslanova, V.Khoruzha, G.Eichler, A.Esenin, G.Fogeler, and others, those, who were unfairly imprisoned in the period of Stalinism. In 2001, the book «Stars of the gulag» was published, which is a supplemented version of the first work [71]. Accumulating the material, the author publishes the book «Black roses of the marshal» in 2006, and in 2011 — «Not bending his head» [72, 73]. The author of books spent many years of his life working in the archives of Karaganda and Zhezkazgan, museums and libraries. He collected valuable material, that formed the basis of this book.

A great contribution to the study of Karlag, the personalities of his prisoners, was made by the local historian Yuri Grigorievich Popov. A great value represents the works of Yuri Grigorievich, published in 2008 in St. Petersburg: «The last days of Henry Vogeler», «I will soon go to where I was known to be young», «Alexander Leonidovich Chizhevsky in Karlag, Steplag, Karaganda [74–76].

In 2012, within the framework of the project «Memory for the name of the future», another book of Popov Yu.G. «Karaganda in the fates of artists» was published, dedicated to artists-special settlers [77].

In the framework of the «Karlag» project «Memory for the name of the future», the head of which is the rector of the «Bolashak» University N.O. Dulatbekov, a number of books were published, dedicated to the creative and scientific intelligence of Karlag. In particular, in 2009, the book «Karlag: creativity in captivity» was [78], published jointly with the International historical and educational, human rights and charitable society «Memorial» (Russian Federation).

In 2012, the album «Karlag» was released [79]. The uniqueness of this work is that it was based on unpublished archival materials, reproductions of paintings and sketches of camp artists, photographs of monuments, memorial complexes, exhibits, exhibited in museums in memory of victims of political repressions.

Conclusions

Thus, the analysis of Kazakhstani historiography on this issue showed that the history of the scientific and creative intelligentsia of Karlag was not the subject of a special research in the domestic scientific literature. Despite the widespread interest in this issue, it can be stated that the topic «intelligence and camp» remains insufficiently developed and studied on the basis of archival documents. In modern Kazakhstan's historical science there are no comprehensive and generalized researches, that study various aspects of the camp life of the scientific and creative intelligence of Karlag. In this regard, this fact makes it possible to characterize the selected topic as unresearched and innovative.

Recommendation

These materials and the conclusions contained in it can be used to study the problems of political repression in Kazakhstan. The results of the study can also be applied in the development and reading of training courses on the history of Kazakhstan and local history.

References

- 1 Историки спорят / под ред. В.С. Лельчук. — М., 1988. — 514 с.
- 2 Суровая драма народа / под ред. Ю.П. Сенокосова. — М.: Политиздат, 1989. — 512 с.
- 3 Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ: Опыт художественного исследования. 1918–1956: [В 3-х т.] / А.И. Солженицын — М.: Сов. писатель; Новый мир, 1989.
- 4 Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия: Политический портрет И.В. Сталина: [В 2-х кн.] / Д.А. Волкогонов. — М.: Изд-во АПН, 1989.
- 5 Борисов Ю.С. Страницы истории советского общества: факты, проблемы, люди / Ю.С. Борисов. — М.: Политиздат, 1989. — 425 с.
- 6 Антонов-Овсеенко В.А. Сталин и его время / В.А. Антонов-Овсеенко // Вопрос истории. — 1989. — № 1–10. — С. 36–78.
- 7 Голанд Ю. Политика и экономика (Очерки общественной борьбы 20-х годов) / Ю. Голанд // Знамя. — 1990. — № 3. — С. 73–84.
- 8 Медведев Р.А. О Сталине и сталинизме / Р.А. Медведев. — М.: Прогресс, 1990 — 488 с.
- 9 Реабилитация. Политические процессы 1930–1950-х годов / под общ. ред. А.Н. Яковлева. — М.: Политиздат, 1991. — 460 с.
- 10 Кузьмин С.И. Политико-правовые основы становления и развития исправительно-трудовых учреждений (1917–1936 гг.) / С.И. Кузьмин. — М.: Политиздат, 1988. — 210 с.
- 11 Гордон Л.А. Что это было?: Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 1930–1940-е годы / Л.А. Гордон, Э.В. Клопов. — М.: Политиздат, 1989. — 319 с.
- 12 Абылхожин Ж.Б. Казахская трагедия / Ж.Б. Абылхожин, М.К. Козыбаев, М.Б. Татимов // Вопросы истории. — 1989. — № 7. — С. 53–71.
- 13 Ауман В.А. Советские немцы вчера и сегодня / В.А. Ауман // Совершенствование национальных отношений и интернациональное воспитание трудящихся. — Алма-Ата: Казахстан, 1989. — С. 209–214.
- 14 Кульбаев Т. Депортация: необъявленная война народу / Т. Кульбаев. — Алма-Ата: Казахстан, 1991. — 320 с.
- 15 Дик В. Карлаг. История и судьбы / В. Дик // О чем не говорили: документальные рассказы и очерки / сост. Л.П. Лукина, Е.А. Сатыбалдиев. — Алма-Ата: Жалын, 1990. — 220 с.
- 16 Степанова-Ключникова Г. Казахский Алжир / Г. Степанова-Ключникова // Простор. — 1989. — № 9. — С. 75–101.
- 17 Попов Ю. «Враги народа» из Нурунских степей / Ю. Попов // Индустриальная Караганда. — 1990. — 7 июня.
- 18 Ысқақов Б. Жезқазған жеріндегі тамұқ, немесе «Степла» пунктері / Б. Ысқақов // Парасат. — 1990. — № 2. — С. 21–25.
- 19 Тасымбеков А. Мың өліп, мың тірілген / А. Тасымбеков // Қазақ әдебиеті. — 1997. — 27 мамыр.
- 20 Ермакбаев Т. Карлаг сұлбасы / Т. Ермакбаев // Лениншіл жас. — 1989. — 2 тамыз.
- 21 Николаев В.Н. Не все стояли на коленях / В.Н. Николаев // Рабочая трибуна. — 1990. — 10 янв.
- 22 Кузнецова Е.Б. Страх / Е.Б. Кузнецова // Индустриальная Караганда. — 1988. — 20–22 дек.
- 23 Бжезинский З. Большой провал / З. Бжезинский // Квинтэссенция: Философский альманах. — М.: Политиздат, 1990. — 345 с.
- 24 Джилас М. Лицо тоталитаризма / М. Джилас. — М.: Новости, 1992. — 544 с.
- 25 Арндт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арндт; пер. с англ. И.В. Борисовой и др. — М.: ЦентрКом, 1996.
- 26 Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет // Вопросы философии. — 1989. — № 4. — С. 123–165.
- 27 Рейман М. Сталин как феномен советского общества / М. Рейман // Рабочий класс и современный мир. — 1990. — № 2. — С. 121–129.
- 28 Хайек Ф. Дорога к рабству / Ф. Хайек // Вопросы философии. — 1990. — № 10–12. — С. 46–58.
- 29 Яковлева Б. Концентрационные лагеря СССР / Б. Яковлева. — Мюнхен, 1955. — 448 с.
- 30 Карр Э.Х. История Советской России. Кн. 1. / Э.Х. Карр. — М.: Прогресс, 1990. — 258 с.
- 31 Белادي Л. Сталин / Л. Белادي, Т. Краус; пер. с венгр. — М.: Политиздат, 1989. — 318 с.
- 32 Коэн С. Большевик и сталинизм / С. Коэн // Вопросы философии. — 1989. — № 7. — С. 46–72.
- 33 Бофф Д. История Советского Союза: [В 2-х т.] / Д. Бофф. — М.: Междунар. отношения, 1990.
- 34 Геллер М. Утопия у власти / М. Геллер, А. Некрич. — М., 1991. — 224 с.
- 35 Конгвест Р. Большой террор / Р. Конгвест // Нева. — 1989. — № 1–12.
- 36 Хлевнюк О.В. Принудительный труд в экономике СССР (1929–1941 годы) / О.В. Хлевнюк // Свободная мысль. — 1992. — № 13. — С. 78–86.
- 37 Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) / В.Н. Земсков // Социологическое исследование. — 1991. — № 6, 7.
- 38 Земсков В.Н. Вклад заключённых ГУЛАГа в победу в Великой Отечественной войне / В.Н. Земсков // Новая и новейшая история. — 1996. — № 5. — С. 28–39.
- 39 Попов В.П. Государственный террор / В.П. Попов // Отечественные архивы. — 1992. — № 2. — С. 31–42.
- 40 Шаймуханов Д.А. Карлаг / Д.А. Шаймуханов, С.Д. Шаймуханова. — Караганда, 1997. — 216 с.
- 41 Шаймуханова С.Д. Политические репрессии в Казахстане (30–40-е начало 50-х гг.). / С.Д. Шаймуханова. — Караганда, 2000. — 180 с.

- 42 Абылхожин Ж.Б. Лагерная экономика / Ж.Б. Абылхожин // Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. — Алматы: Арыс, 1998. — 428 с.
- 43 Книга скорби: расстрельные списки / сост. Р.К. Берикбаев, Е.Б. Кузнецова. — Алматы, 2004. — 307 с.
- 44 Кузнецова Е.Б. Карлаг: пространство и судьбы / Е.Б. Кузнецова. — Караганда, 2013. — 105 с.
- 45 Забвению не подлежит. — Павлодар, 1997. — 260 с.
- 46 Азалы кітап = Книга скорби. Расстрельные списки. — Т. III. Караганда, Карагандинская область. — Алматы: Казахстанское общество «Адилет», 2000. — 368 с.
- 47 Садыков Т. Жезказган өнеркәсіп аймағынын калыптасу және даму тарихы (XIX ғ. ортасы — XX ғ.): тарих ғыл. д-ры ... дис. / Тлеген Садыкович Садыков. — Алматы, 1998. — 262 б.
- 48 Жумасултанова Г.А. Политические репрессии в Казахстане в условиях тоталитарного режима (20-е — начало 50-х годов): дис. ... канд. ист. наук / Галия Азирхановна Жумасултанова. — Караганда, 1999. — 168 с.
- 49 Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря на территории Казахстана (30–50-е гг. XX века): дис. ... д-ра ист. наук / Сатыбалды Дильманович Дильманов. — Алматы, 2002. — 341 с.
- 50 Кукушкина А.Р. Акмолинский лагерь жен «изменников Родины» / Анфиса Рафиковна Кукушкина. — Караганда, 2002. — 184 с.
- 51 Михеева Л.В. Иностранцы военнопленные и интернированные в Центральном Казахстане (1941 — начало 50-х гг. XX века): дис. ... канд. ист. наук / Людмила Васильевна Михеева. — Караганда, 2007. — 183 с.
- 52 Елеуханова С.В. Карлаг: система вооруженной охраны / С.В. Елеуханова, Ж.Т. Кульбаева, Т.Т. Аршабеков. — Караганда: Ай Астана, 2011. — 300 с.
- 53 Алланиязов Т. Карлаг: Кенгирское восстание. К истории восстания заключенных 3-го отделения Степного лагеря МВД СССР (16 мая — 26 июня 1954 года): науч. изд. / Т. Алланиязов; под общ. ред. Н.О. Дулатбекова. — Караганда: Болашак-Баспа, 2010. — 305 с.
- 54 Японские военнопленные в Карагандинской области / под общ. ред. Н.О. Дулатбекова. — Астана: Регис СТ-Полиграф, 2011. — 1240 с.
- 55 Очерки истории Степного лагеря МВД СССР / под общ. ред. Н.О. Дулатбекова. — Астана: Регис СТ-Полиграф, 2011. — 808 с.
- 56 Очерки истории Карагандинского исправительно-трудового лагеря ОГПУ-НКВД-МВД СССР (1931–1959). — Караганда: Караганд. ун-т «Болашак», 2012. — 831 с.
- 57 Особлаги в Казахстане: Степной. Песчаный. Луговой. Дальний / под общ. ред. Н.О. Дулатбекова. — Алматы, 2014. — 1005 с.
- 58 Особлаги: Минеральный. Горный. Дубравный. Береговой / под общ. ред. Н.О. Дулатбекова. — Алматы, 2015. — 927 с.
- 59 Репрессированная наука. — Л.: Наука, 1991. — 559 с.
- 60 Полянский Ю.И. Судьбы генетики в нашем отечестве / Ю.И. Полянский // Суровая драма народа: ученые публицисты о природе сталинизма. — М.: Политиздат, 1998. — С. 340–358.
- 61 Маркова Е.В. Ученые-узники Печорских лагерей ГУЛАГа / Е.В. Маркова, В.А. Волков, А.Н. Родный, В.К. Ясный // Новая и новейшая история. — 1998. — № 1. — С. 19–31.
- 62 Маркова Е.В. Судьбы интеллигенции в Воркутинских лагерях. 1930–1950-е годы / Е.В. Маркова, В.А. Волков, А.Н. Родный, В.К. Ясный // Новая и новейшая история. — 1999. — № 5. — С. 52–64.
- 63 Творчество и быт ГУЛАГа // Кат. музей. собр. Об-ва «Мемориал»; Сост. В.А. Тиханова; Редкол.: А.Б. Рогинский (пред.) и др.; под общ. ред. Н.Г. Охотина. — М.: Звенья, 1998. — 207 с.
- 64 Творчество в лагерях и ссылки: Графика, живопись, рукоделие, ремесло: Кат. выст. / Об-во «Мемориал»; Сост. и авт. вступ. ст. В.А. Тихановой. — М., 1990. — 78 с.
- 65 Сулейменов Р.Б. Лысенковщина в Казахстане / Р.Б. Сулейменов, Л.Я. Гуревич // Известия АН Республики Казахстан. Сер. общ. наук. — 1992. — № 3. — С. 60–71.
- 66 Бектуров Ж. «Танба» (Метка) / Ж. Бектуров. — Алматы: Казахстан, 1997. — 300 с.
- 67 Тер-Погосян Э. Свобода опоздала на целую жизнь / Э. Тер-Погосян. — Алматы, 1997. — 317 с.
- 68 Плетникова Л.Н. Когда искусство уходило из памяти / Л.Н. Плетникова, Г.М. Сафарова. — Караганда, 2001. — 74 с.
- 69 Гаврилова Е.П. Мемориал Караганды. Карлаг, культура, художники / Е.П. Гаврилова. — Караганда, 2003. — 200 с.
- 70 Могильницкий В.М. Созвездие талантов / В.М. Могильницкий. — Караганда, 1993. — 153 с.
- 71 Могильницкий В.М. Звезды ГУЛАГА / В.М. Могильницкий. — Караганда, 2001. — 121 с.
- 72 Могильницкий В.М. Черные розы маршала / В.М. Могильницкий. — Караганда, 2006. — 232 с.
- 73 Могильницкий В.М. Не склонив головы / В.М. Могильницкий. — Караганда, 2011. — 260 с.
- 74 Попов Ю.Г. Последние дни Генриха Фогелера / Ю.Г. Попов. — СПб., 2008. — 71 с.
- 75 Попов Ю.Г. Я скоро уеду туда, где меня знали молодым / Ю.Г. Попов. — СПб., 2008. — 102 с.
- 76 Попов Ю.Г. Александр Леонидович Чижевский в Карлаге, Степлаге и Караганде / Ю.Г. Попов. — СПб., 2008. — 102 с.
- 77 Попов Ю.Г. Караганда в судьбах художников / Ю.Г. Попов. — Караганда, 2012. — 147 с.
- 78 Карлаг: Творчество в неволе. Художники, музеи, документы, памятники. — Караганда, 2009. — 248 с.
- 79 Карлаг: альбом. — Караганда, 2012. — 576 с.

Қ.Қ. Абдрахманова

Карлагтың ғылыми және шығармашылық интеллигенциясы: тарихи аспект

Ғылыми тұрғыдан және қоғамдық тұрғыдан алғанда Қазақстанның жаңа заман тарихындағы өзекті мәселелердің бірі — саяси қуғын-сүргін тарихын зерттеу. 1920–1950 жж. тоталитаризм өмірге нық кірді, ақиқатқа айналды, кеңестік адамдардың бірнеше буынының санасына енді. Мақалада Карлагтың ғылыми мәселелері, шығармашылық интеллигенциясы туралы тарихнамасы қарастырылған. Автор кеңестік және қазіргі заман авторларының негізгі еңбектеріне кең шолу жасаған. Зерттеу нәтижесі Карлагтың ғылыми және шығармашылық зиялыларының тарихы отандық ғылыми әдебиеттерде арнайы зерттеу нысаны емес екендігін көрсетті.

Кілт сөздер: саяси қуғын-сүргін тарихы, ГУЛАГ, Карлаг, саяси қуғын-сүргін ғылымы, тарихнама.

К.К. Абдрахманова

Научная и творческая интеллигенция Карлага: историографический аспект

Одной из актуальных, как в научном, так и в общественном отношении, проблем новейшей истории Казахстана является исследование о политических репрессиях. В период с 1920-х по 1950-е гг. тоталитаризм прочно вошел в жизнь, превратился в реальность, закрепился в сознании не одного поколения советских людей. В статье рассмотрена историография по проблеме научной и творческой интеллигенции Карлага. Сделан обширный обзор основных трудов советских и современных авторов. Автором доказано, что ранее история научной и творческой интеллигенции Карлага не являлась предметом специального исследования в отечественной научной литературе.

Ключевые слова: история политических репрессий, ГУЛАГ, Карлаг, репрессированная наука, историография.

References

- 1 Lel'chuk, V.S. (1988). *Istoriki sporiat [Historians argue]*. Moscow [in Russian].
- 2 Senokosova, Yu.P. (1989). *Surovaia drama naroda [The harsh drama of the people]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 3 Solzhenitsyn, A.I. (1989). *Arhipelag HULAH: Opyt khudozhestvennogo issledovaniia: 1918–1956 [GULAG Archipelago: An Experience of Artistic Research. 1918–1956]*. Moscow: Sovetskii pisatel; Novyi mir [in Russian].
- 4 Volkogonov, D.A. (1989). *Triumf i trahediia: Politicheskii portret I.V. Stalina [Triumph and tragedy: Political portrait of I.V. Stalin]*. Moscow: Izdatelstvo APN [in Russian].
- 5 Borisov, Yu.S. (1989). *Stranitsy istorii sovetskogo obshchestva: fakty, problemy, liudi [Pages of the history of Soviet society: facts, problems, people]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 6 Antonov-Ovseenko, V.A. (1989). Stalin i eho vremia [Stalin and his time]. *Voprosy istorii — Question of history, 1–10*, 36–78 [in Russian].
- 7 Goland, Yu. (1990). Politika i ekonomika. (Ocherki obshchestvennoi borby 20-kh hodov) [Politics and Economics (Essays on the Social Struggle of the 20s)]. *Znamia — Banner, 3*, 73–84 [in Russian].
- 8 Medvedev, R.A. (1990). *O Staline i stalinizme [About Stalin and Stalinism]*. Moscow: Progress [in Russian].
- 9 Yakovleva, A.N. (1991). *Reabilitatsiia. Politicheskie protsessy 1930–1950-kh kodov [Rehabilitation. Political processes of the 1930–1950s]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 10 Kuz'min, S.I. (1988). *Politiko-pravovye osnovy stanovleniia i razvitiia ispravitelno-trudovykh uchrezhdenii (1917–1936 hh.) [Political and legal foundations of the formation and development of correctional labor institutions (1917–1936)]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 11 Gordon, L.A., & Klopov, E.V. (1989). *Chto eto bylo?: Razmyshleniia o predposylkakh i itohakh toho, chto sluchilos s nami v 1930–1940-e hody [What was that?: Reflections on the premises and results of what happened to us in the 1930s and 1940s]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 12 Abylhozhin, Zh.B., Kozybaev, M.K., & Tatimov, M.B. (1989). Kazakhstanskaia trahediia [Kazakhstan tragedy]. *Voprosy istorii — Questions of history, 7*, 53–71 [in Russian].
- 13 Auman, V.A. (1989). Sovetskie nemtsy vchera i sehdnia [Soviet Germans yesterday and today]. *Sovershenstvovanie natsionalnykh otnoshenii i internatsionalnoe vospitanie trudiashchikhsia — Improving national relations and the international education of workers*. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 14 Kul'baev, T. (1991). *Deportatsiia: neobiavlennaiia voina narodu [Deportation: an undeclared war on the people]*. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 15 Dik, V (1990). Karlah. Istoriia i sudby [Karlag. History and fate]. *O chem ne hovorili: dokumentalnye rasskazy i ocherki — What they did not say: documentary stories and essays*. Alma-Ata: Zhalyn [in Russian].
- 16 Stepanova-Klyuchnikova, G. (1989). Kazakhstanskii Alzhir [Kazakhstan Algeria]. *Prostor — Scope, 9*, 75–101 [in Russian].

- 17 Popov, Y.U. (1990). Vrahi naroda iz Nurinskikh stepei [Enemies of the people from the Nurinsk steppes]. *Industrialnaia Karahanda — Industrial Karaganda, 7 yunia* [in Russian].
- 18 Yskakov, B. (1990). Zhezkazhan zherindehi tamuk nemese «Steplah» punkteri [Inferno in Zhezkazgan or «Steplag» sections]. *Parasa — Parasa, 2, 21–25* [in Russian].
- 19 Tasyzbekov, A. (1997). Myn olip, myn tirilhen [Raised thousand, Died thousands]. *Kazak adebieti, 27 mamyr* [in Russian].
- 20 Ermekbaev, T. (1989). Karlah sulbasy [Karlag scheme]. *Leninshil zhas, 2 tamyz* [in Russian].
- 21 Nikolaev, V.N. (1990). Ne vse stoiali na kolieniakh [Not everyone was on their knees]. *Rabochaia tribuna — Working tribune, 10 yanvaria* [in Russian].
- 22 Kuznecova, E.B. (1988). Strakh [Fear]. *Industrialnaia Karahanda — Industrial Karaganda, 22 dekabria* [in Russian].
- 23 Bzhezinskij, Z. (1990). *Bolshoi proval [Great failure]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 24 Dzhilas, M. (1992). *Litso totalitarizma [The face of totalitarianism]*. Moscow: Novosti [in Russian].
- 25 Arendt, H. (1996). *Istoki totalitarizma [The origins of totalitarianism]*. Moscow: TsentrKom [in Russian].
- 26 Ortega-i-Gasset, H. (1989). Vosstanie mass [Rise of the masses]. *Voprosy filosofii — Questions of philosophy, 4, 123–165* [in Russian].
- 27 Rejman, M. (1990). Stalin kak fenomen sovetskoho obshchestva [Stalin as a phenomenon of Soviet society]. *Rabochii klass i sovremennii mir — The working class and the modern world, 2, 121–129* [in Russian].
- 28 Hajek, F. (1990). Doroha k rabstvu [The Road to Slavery]. *Voprosy filosofii — Questions of philosophy, 10–12, 46–58* [in Russian].
- 29 Yakovleva, B. (1955). *Kontsentratsionnye laharia SSSR [Concentration camps of the USSR]*. Myunhen [in Russian].
- 30 Karr, E.H. (1990). *Istoriia Sovetskoi Rossii [History of Soviet Russia]*. (Vol. 1). Moscow: Prohress [in Russian].
- 31 Beladi, L., & Kraus, T. (1989). *Stalin [Stalin]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 32 Koen, S. (1989). Bolshevizm i stalinizm [Bolshevism and Stalinism]. *Voprosy filosofii — Questions of philosophy, 7, 46–72* [in Russian].
- 33 Boff, D. (1990). *Istoriia Sovetskoho Soiuza [History of the Soviet Union]*. (Vols. 1, 2). Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia [in Russian].
- 34 Geller, M., & Nekrich, A. (1991). *Utopiia u vlasti [Utopia in power]*. Moscow [in Russian].
- 35 Kongvest, R. (1989). Bolshoi terror [The Great Terror]. *Neva — Neva, 1–12* [in Russian].
- 36 Hlevnyuk, O.V. (1992). Prinuditelnyi trud v ekonomike SSSR (1929–1941 hody) [Forced labor in the economy of the USSR (1929–1941)]. *Svobodnaia mysl — Free thought, 13, 78–86* [in Russian].
- 37 Zemskov, V.N. (1991). HULAH (istoriko-sotsiologicheskii aspekt) [GULAG (historical and sociological aspect)]. *Sotsiologicheskoe issledovanie — Sociological research, 6–7* [in Russian].
- 38 Zemskov, V.N. (1996). Vklad zaklyuchennykh HULAHa v pobedu v Velikoi Otechestvennoi voine [The contribution of the Gulag prisoners to victory in the Great Patriotic War]. *Novaia i noveishaia istoriia — New and modern history, 5, 28–39* [in Russian].
- 39 Popov, V.P. (1992). Hosudarstvennyi terror [State terror]. *Otechestvennye arkivy — Domestic archives, 2, 31–42* [in Russian].
- 40 Shajmuhonov, D.A., & Shajmuhanova, S.D. (1997). *Karlah [Karlag]*. Karaganda [in Russian].
- 41 Shajmuhanova, S.D. (2000). *Politicheskie repressii v Kazakhstane (30–40-e — nachalo 50-h hh.) [Political repressions in Kazakhstan (30–40s of the early 50s)]*. Karaganda [in Russian].
- 42 Abylhozhin, Zh.B. (1998). *Lahernaia ekonomika [Camp economy]. Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremia i sudby [The peoples deported to Kazakhstan: time and fate]*. Almaty: Arys [in Russian].
- 43 Berikbaev, R.K., & Kuznetsova, E.B. (Eds.). (2004). *Knih skorbi: rasstrelnye spiski [Book of Sorrow: Firing Lists. Comp]*. Almaty [in Russian].
- 44 Kuznetsova, E.B. (2013). *Karlah: prostranstvo i sudby [Karlag: space and fate]*. Karaganda [in Russian].
- 45 Zabveniiu ne podlezhit (1997). [Not subject to review]. Pavlodar [in Russian].
- 46 Azaly kitap = Knih skorbi. Rasstrelnye spiski. Karahanda, Karahandinskaia oblast (2000) [Azaly kitap = Book of sorrow. Firing lists. Karaganda, Karaganda region]. (Vols. 3). Almaty: Kazakhstanskoe obshchestvo «Adilet» [in Russian].
- 47 Sadykov, T. (1998). Zhezkazhan onerkasip aimahynyn kalyptasu zhane damu tarikhy (XIX f. — XX f.) [The history of formation and development of Zhezkazgan industrial zone]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 48 Zhumasultanova, G.A. (1999). Politicheskie repressii v Kazakhstane v usloviakh totalitarnoho rezhima (20-e — nachalo 50-h odov) [Political repressions in Kazakhstan under a totalitarian regime (20s — early 50s)]. *Candidate's thesis*. Karaganda [in Russian].
- 49 Dil'manov, S.D. (2002). Ispravitelno-trudovye laharia na territorii Kazakhstana (30-e — 50-e hody XX veka) [Forced labor camps on the territory of Kazakhstan (30s — 50s of the 20th century)]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 50 Kukushkina, A.R. (2002). Akmolinskii laher zhen «izmennikov Rodiny» [Akmola camp of wives of «Traitors to the Homeland»]. *Candidate's thesis*. Karaganda [in Russian].
- 51 Miheeva, L.V. (2007). Inostrannye voennoplennye i internirovannye v Tsentralnom Kazakhstane (1941 — nachalo 50-kh hh. XX veka) [Foreign prisoners of war and internees in Central Kazakhstan (1941 — early 50's of the twentieth century)]. *Candidate's thesis*. Karaganda [in Russian].
- 52 Eleuhanova, S.V. (2011). *Karlah: sistema vooruzhennoi okhrany [Karlag: armed guard system]*. Zh.T. Kul'baeva, T.T. Arshabekov (Ed.). Karaganda: Ai Astana [in Russian].
- 53 Allaniyazov, T. (2011). *Karlah: Kenhirskskoe vosstanie. K istorii vosstaniia zaklyuchennykh 3-ho otdeleniia Stepnoho laharia MVD SSSR (16 maia — 26 iyunia 1954 hoda) [Karlag: Kengir uprising. On the history of the uprising of prisoners of the 3rd branch*

of the Steppe Camp of the Ministry of Internal Affairs of the USSR (May 16 — June 26, 1954)]. N.O. Dulatbekov (Ed.). Karaganda: Bolashak-Baspa [in Russian].

54 Dulatbekov, N.O. (Eds.). (2011). *Yaponskie voennoplennyye v Karahandinskoi oblasti [Japanese prisoners of war in the Karaganda region]*. Astana: Regis ST-Polygraph [in Russian].

55 Dulatbekov, N.O. (Eds.). (2011). *Ocherki istorii Stepnogo laheria MVD SSSR [Essays on the history of the Steppe Camp of the Ministry of Internal Affairs of the USSR]*. Astana: Regis ST-Poligraf [in Russian].

56 Ocherki istorii Karahandinskogo ispravitelno-trudovogo laheria OGPU-NKVD-MVD SSSR (1931–1959) (2012) [Essays on the history of the Karaganda forced labor camp of the OGPU-NKVD-MVD of the USSR (1931–1959)]. Karaganda: Karagandinskij universitet «Bolashak» [in Russian].

57 Dulatbekov, N.O. (Eds.). (2014). *Osoblahi v Kazakhstane: Stepnoi. Peschanyi. Luhovoi. Dalnii [Specials in Kazakhstan: Steppes. Sandy. Lugovoi. Far]*. Almaty [in Russian].

58 Dulatbekov, N.O. (Eds.). (2015). *Osoblahi: Mineralnyi. Hornyi. Dubravnyi. Berehovoi [Special Features: Mineral. Mountain. Dubravny. Coastal]*. Almaty [in Russian].

59 Repressirovannaya nauka (1991). [Repressed science]. Leningrad: Nauka [in Russian].

60 Polyanskiy, Yu.I. (1998). Sudby henetiki v nashem otechestve [The fate of genetics in our country]. *Surovaia drama naroda: uchenye publitsisty o prirode stalinizma — Severe drama of the people: learned publicists about the nature of Stalinism*. Moscow: Politizdat [in Russian].

61 Markova, E.V., Volkov, V.A., Rodnyj, A.N., & Yasnyj, V.K. (1998). Uchenye - uzniki Pechorskikh laherei GULAGa [Scientists — prisoners of the Pechora Gulag camps]. *Novaia i noveishaia istoriia — New and recent history, 1*, 19–31 [in Russian].

62 Markova, E.V., Volkov, V.A., & Rodnyj, A.N., & Yasnyj, V.K. (1999). Sudby intellihentsii v Vorkutinskikh laheriakh. 1930–1950-e hody [The fate of the intelligentsia in the Vorkuta camps. 1930–1950s]. *Novaia i noveishaia istoriia — New and recent history, 5*, 52–64 [in Russian].

63 Tihanova, V.A. (1998). *Tvorchestvo i byt GULAGa [Creativity and life of the Gulag]*. A.B. Roginskii, N.G. Okhotina (Ed.). Moscow: Zvenia [in Russian].

64 Tihanova, V.A. (1990). *Tvorchestvo v laheriakh i ssylkakh: Hrafika, zhivopis, rukodelie, remeslo [Creativity in camps and links: Graphics, painting, needlework, craft]*. Moscow [in Russian].

65 Sulejmenov, R.B., & Gurevich, L.Ya. (1992). Lysenkovshchina v Kazakhstane [Lysenkovshchina in Kazakhstan]. *Izvestiia AN Respubliki Kazakhstan. Seriya obshchestvennykh nauk — News of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social science, 3*, 60–71 [in Russian].

66 Bekturov, Zh. (1997). *Tanba [Label]*. Almaty: Izdatelstvo Kazakhstan [in Kazakh].

67 Ter-Pogosyan, E. (1997). *Svoboda opozdala na tseluiu zhizn [Freedom was late for a lifetime]*. Almaty [in Russian].

68 Pletnikova, L.N., & Safarova, G.M. (2001). *Kohda iskusstvo ukhodilo iz pamiaty [When art faded from memory]*. Karaganda [in Russian].

69 Gavrilova, E.P. (2003). *Memorial Karahandy. Karlah, kultura, khudozhniki [The memorial of Karaganda. Karlag, culture, artists]*. Karaganda [in Russian].

70 Mogil'nickij, V.M. (1993). *Sozvezdie talantov [Constellation of talents]*. Karaganda [in Russian].

71 Mogil'nickij, V.M. (2001). *Zvezdy Hulaha [Gulag stars]*. Karaganda [in Russian].

72 Mogil'nickij, V.M. (2006). *Chernye rozy marshala [Marshal's black roses]*. Karaganda [in Russian].

73 Mogil'nickij, V.M. (2011). *Ne skloniv holovy [Without bowing your head]*. Karaganda [in Russian].

74 Popov, Yu.G. (2008). *Poslednie dni Henriha Fohelera [The last days of Heinrich Vogeler]*. Saint-Petersburg [in Russian].

75 Popov, Yu.G. (2008). *Ya skoro uedu tuda, hde menia znali molodym [I will soon leave for where I was known young]*. Saint-Petersburg [in Russian].

76 Popov, Yu.G. (2008). *Aleksandr Leonidovich Chizhevskii v Karlahe, Steplahe i Karahande [Alexander Leonidovich Chizhevsky in Karlag, Steplag and Karaganda]*. Saint-Petersburg [in Russian].

77 Popov, Yu.G. (2012). *Karahanda v sudbakh khudozhnikov [Karaganda in the fate of artists]*. Karaganda [in Russian].

78 Karlah: Tvorchestvo v nevole. Hudozhniki, muzei, dokumenty, pamyatniki (2009) [Karlag: Creativity in captivity. Artists, museums, documents, monuments]. Karaganda [in Russian].

79 Karlah: albom (2012) [Karlag / Album]. Karaganda [in Russian].

M. Abdrakhim

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: abdrakhim_91@mail.ru)*

Kazakh translators of the Semirechensk oblast

This article discusses the activities of Kazakh translators who served in the administration structure of the Semirechensk region. The author examined the positions of regional officials on Kazakh translators, studied the social origins of local translators, their salaries and the motives for joining the civil service. Also, this article analyzes the image of Kazakh translators who served in the regional administration.

Keywords: translator, Semirechensk oblast, kazakh officials, regional administration, rank, position, kazakh translators.

Introduction

In the second half of the XIX century, significant changes occurred on the territory of Kazakhstan. The Russian government in reforms of 1867–1868 declared the land of the Kazakh people the property of the Empire, completely took all the levers of control into its own hands. Accordingly, the political, economic, and cultural aspects of Kazakh society were transformed and began to take on a different character.

At the same time, the tsarist government was constantly searching for some new, effective methods and tools for managing the Kazakh people. It was for purpose that the Russian Empire regularly conducted experiments aimed at controlling the Kazakhs. One of these experiments can be attributed to the policy of the Empire to create its own corps of officials of different ranks from the local residents, the native population of the Steppe.

One of the parts of such a mechanism of state administration was the corps of translators, without whose participation it is impossible to imagine the history of Kazakh-Russian relations in the XIX century. They were part of the relationship between the Russian government and local Kazakhs, as they provided a link between the Russian administration and the population.

Relevance of the problem

In the second half of the XIX century, translators of the Semirechensk oblast played an important role in administrative affairs. The connection of the Russian administration with the local population depended on them. Therefore, all administrative units had full-time Kazakh translators.

Currently, the problems of Kazakh translators of the Semirechensk oblast are very relevant in modern historical science, since this topic has always been studied in the context of all regions of Kazakhstan or in the aggregate of all Kazakh officials of the region. It has not been considered as a separate research topic before. Therefore, the analysis of the activities of Kazakh translators in the Semirechensk oblast is very important for historical science.

Also, the problem studied in this article is relevant from the point of view of the new social history. Because consideration of questions on the activity of translators will give an opportunity to see certain social changes in the Kazakh society in the second half of the XIX — early XX centuries from a new position, and also help in their interpretation.

The purpose and objectives of the study

Based on the relevance of problem, the author in this study aims to show a socio — cultural portrait of translators who served in the administrative apparatus of the Semirechensk oblast in the second half of the XIX — early XX centuries. To achieve this goal, the following tasks are set:

- to consider the importance of the position of translators from the opinions of Russian officials;
- reveal the role of translators in the Semirechensk oblast;
- identify their socio-cultural portrait by describing their education, social origin and ranks;
- show the perception of the local population about officials-translators from among the Kazakh people.

Research methods

In article, the author used methods that helped to review the activities of Kazakh translators in the Semirechensk oblast. In particular, to indicate the role of Kazakh translators in this region, a systematic approach was used, with the help of which the positions of officials of the colonial administration in relation to translators were considered not only in this area, but also throughout the Governor-General's office. The relations of Russian officials were defined not only to certain officials, but also to the position of translators.

It was also important to use the method of historical and comparative analysis. This approach helped to identify new features in the activities of Kazakh translators in the region. Comparison of their education levels, social origins, personal motives for entering the public service, service records and awards made it possible to see their socio-cultural portrait in the Kazakh society of the region.

In addition, the «New social history», which is based on the principles of interdisciplinarity, plays an important role in the study. According to this scientific approach, it is very important to study social mobility, which is considered as the most important factor for determining social boundaries within a society. Therefore, the use of the «New social history» helped to identify new social transformations in the Kazakh society of the Semirechensk oblast. The definition of changes in mental representations, values, customs, and behaviors in the Kazakh society of the region made it possible to consider the role of Kazakh translators from a new perspective. Also, using this research method, images of Kazakh translators were identified both in literature and in historical studies.

The source base of the problem

The source basis of this problem can be divided into 5 following groups:

1. The most important and extensive database of source materials on Kazakh translators of the Semirechensk oblast is, obviously, the archival documents of the 44 fund, «Semirechensk Oblast Administration» («Semirechenskoe Oblastnoe Pravlenie») of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. They contain official documents of the office manager of the Semirechensk Oblast Administration, including various documents about translators in the region. Their nature covers from simple private petitions to state-important documents on the appointment of translators, their awards and other issues.

2. The second group of sources of the investigated topic includes legislative acts of the Russian Empire. «Temporary Provisions on the Administration of the Semirechensk and Syrdarya Oblasts» of 1867 [1] and «Provisions on the Administration of the Akmola, Semipalatinsk, Semirechensk, Ural and Turgai Oblasts» or «Steppe Provisions» [2]. They contain the goals and objectives of the presence of translators in the region and state, job descriptions.

3. The next group of sources on Kazakh translators is official reference books, calendaring addresses and lists of citizens who were in the ranks of the public service. Such reference materials covered information on the officials of the region, their positions, and the time they served in management. Among such data there is also information on translators, including Kazakh translators of the Semirechensk region. So, for example, «Address-calendar of employees in the Semirechensk region for 1897» [3] contains information about the leaders of the civil and military departments. Since the next 1898, this reference book was already called as «The Memorial Book and the Address-Calendar of the Semirechensk Region» [4]. Later, such books were published as early as 1900 [5], 1901 [6] and 1905 [7]. And in 1902, the «List of persons of civil and other departments serving in the Semirechensk region» was published [11]. The contents of such reference materials published by the statistical committee of the region contain information on Kazakh translators of the region for the indicated years. In addition, similar information is also found in the «Lists of persons of civil and religious departments serving in the Turkestan Territory» for 1900 [12], 1901 [13] and 1902 [14].

4. The fourth group of sources includes many circulars and orders of the region's leadership and the governor general on the problems of translators, which were published in the local periodical. For example, the «Compendium of materials on the study of native languages by civil servants of the Turkestan region» contains the positions of colonial officials in relation to local translators, as well as discussions about the need for Kazakh translators in the region in general [12]. And drawn up by N.P. Ostroumov, signed by Governor General N.O. Rosenbach's «Instruction for Official Translators of the Turkestan region» [13] gives all translators in the region «uniform methods of translation» of official documents.

5. The fifth group of sources of the problem includes historical research of the XIX and early XX centuries. So the works of I.I. Kraft [14], P.P. Rumyantsev [15], G.K. Gins [16] have descriptive information regarding Kazakh translators. And the reports of Senator K.K. Pahlen [17], [18] contain information on the staffing number of Kazakh translators in the Semirechensk region. In addition, the works of Russian Orientalist officials V.P. Nalivkina [19], N.S. Lykoshin [20] provide very important information on the reconstruction of the images of local translators of the Turkestan region as a whole.

The historiography of the problem

Native historiography. The problem of studying translators in the Semirechensk oblast as a separate object of research has not been considered before. It has always been studied in the context of all regions of Kazakhstan or indirectly reflected in the works of some native and foreign scientists.

In Soviet times, this topic was practically not studied. It was only described in fragments in some works of the Soviet period. For example, in the work of Turar Ryskulov, «The Revolt of the natives in Central Asia in 1916», the «native» translators of the Semirechensk oblast were described as «elements attached to the administration», who «in their own way exploited and taxed «voluntarily» or «forcibly» the settled workers and nomadic people» [21; 99]. The author also called local translators as «the link of the native administration» in the robbery of the common people. A similar point of view is shown in the work of S.D. Asfendiyarov. The author calls the translators as «colonial rabble» and sharply criticizes their activities [22; 15].

In the years of independence, native historians began to study the problem of Kazakh officialdom. Modern scientists dealing with issues of Kazakh officialdom using different, already new approaches try to explain this problem from different sides: in the context of regions of Kazakhstan, by activities, ranks, numbers of Kazakh officials or other criteria. So the problem of studying bureaucracy in the Semirechensk oblast was touched upon in the research of professor G.S. Sultangaliyeva, where she presented a scientific study of the formation and functioning of bureaucracy on the territory of the entire steppe space. She also systematized materials about Tatar translators, interpreters, and letter keepers in the Kazakh steppe in the XVIII–XIX centuries [23].

Another historian, M.K. Koigeldiyev, in his research on the history of Semirechye as part of the Russian Empire, described the staff of translators in the region [24]. Also historian Z.Sh. Makazhanova describes training for managerial staff in the field [25], and A. Aitmagambetov in his research in the context of all regions of Kazakhstan in the XIX — early XX centuries, describes in detail the characteristics of the Kazakh students, the activities of the Kazakh translators Semirechensk area in the professional, social and political relations [26].

Furthermore, in the study of N.A. Adelbayeva on the problems of school education in the Semirechensk and Syrdarya regions in the XIX — early XX centuries, the activities of Russian-native schools in terms of training translators and scribes for the tsarist administration from the indigenous population of Semirechye are considered [27]. In the research work of Z.G. Saktaganova, the author describes the Kazakh bureaucracy in the Semirechensk oblast in the early XX century and shows the image of Kazakh officials of that time [28].

In the work of S.K. Uderbayeva on the Kazakh bureaucracy of the Semirechensk oblast, there are data on translators of this region. In particular, the author describes the life and activities of the Kazakh translators in the area such as S. Sabatayev and I. Tergeusizov [29]. Another researcher Sh.A. Ilyassov in his dissertation also examines the activities of translators of the Semirechensk oblast, but only during the period when the region was part of the Steppe general-governorship [30].

In the studies of post-Soviet scientists. This issue is also covered in the works of researchers of post-Soviet countries engaged in the study of problems of colonial Turkestan. Thus, in the work of the Russian researcher M.E. Shushkova on the organization of management of Turkestan in the early XX century, the author describes the partial positions of Russian administrators of Turkestan in relation to «the contingent of local translators» [31; 170].

In the work of O.L. Sumarokova «On the issue of linguistic training of administrative employees of the Turkestan region», the author analyzes «the reasons for the indifference of Russian officials to linguistic and extralinguistic issues» in the Turkestan region [32]. Here, a researcher from Kyrgyzstan examines the role of local translators of the Semirechensk oblast, as well as the entire region, in the colonial administration of the Russian Empire. But the scientist from Uzbekistan Alimjanov Bakhtiyor in his work gives examples of

attempts by the Russian administration in the region to increase the «prestige of representatives of the military-people's administration in the eyes of the natives», including translators [33].

The scientist Vladimir Ploskikh also describes the role of local translators in the Semirechensk oblast in the early XX century. The author pays special attention to the translator Abdikerim Sydykov, who served as a verbal translator of the Pishpek county administration. As the author notes, this translator, A. Sydykov, was able to save many Kyrgyz during the 1916 uprising only because he «secretly notified the rebels about the upcoming punitive operations» as an employee of the state apparatus [34].

The article by Sh.A. Kuliyeva and D.V. Tavberidze, «Translation in the Central Asian region: pages of history (XVI–XIX centuries)», describes the stages of formation of translation activities in the Kazakh steppe. The periods of Kazakh-Russian relations and the role of translators in them are also highlighted. In addition, the authors give opinions about the image of Kazakh officials of the colonial administration [35].

Another interesting work on the activities of local translators in the Turkestan region is the study of the Uzbek scientist B. Babajanov. In his opinions about the official language and translation in the Turkestan region, you can see the image of «native» translators not only in the Semirechensk oblast, but also in the entire Turkestan region [13; 600–606].

Foreign historiography. In addition, the issue of attracting Kazakh translators in the Semirechensk oblast to the administrative affairs of the Russian government was also touched upon indirectly in the works of foreign historians. For example, the theme of the translators involved in the work of Talent Mawkanuly and Virginia Martin. In their research, they verified translated documents to local translators in the Kazakh steppe [36]. Another foreign scholar Adeeb Khalid, in his work «Culture and Power in Colonial Turkestan», describing the activities of «Russian-native schools», notes the process of forming «useful citizens of Russia», which included translators [37]. And in the work of Ian Campbell, local translators of the entire Kazakh land were considered as «intermediaries» between the population and the colonial apparatus of the Russian Empire [38].

Positions of Russian officials of the region in terms of Kazakh translators

In the second half of the XIX century, the tsarist administration of Turkestan had problems in terms of communication with the local population, since the number of Russian officials who knew «native dialects» was very small. And this problem drew attention from the heads of the region. One of the first to sound the alarm was the Governor-General of the Turkestan, Konstantin Petrovich Kaufman (1818–1882). He noted the problem of ignorance of the languages of «natives» by members of the administration of the Turkestan region. In his opinion, «the unavoidable presence of translators» only did that to distance Russian officials from the «Turkic-speaking peoples» [39; 67]. Therefore, the General encouraged his colleagues to study the languages of local peoples.

Another governor general of the Turkestan region, Nikolai Ottonovich Rosenbach (1884–1889), also drew attention to the problem of replacing local translators by mastering «native» languages by Russian officials. In his «Notes» he said that he «demanded from the ranks of the Russian administration, which had direct relations with the natives, the study of native dialects» [40; 192].

Sergei Mikhailovich Dukhovskiy, Governor-General of Turkestan Governor-General in 1898–1901, in circular No. 10 published in August 1898 recognized the fact that officials of his apparatus were «not sufficiently familiar» with the dialects of local peoples [32; 172].

The Turkestan Governor-General Dean Ivanovich Subbotich (1905–1906) writes in a letter to Minister of War Rediger: «We have been possessed Turkestan for forty years, and until now, administration officials who know at least a few indigenous languages can be counted on the fingers. There are even fewer of them in the judicial department» [35; 314]. Calling this state of affairs «fatal» and «extremely abnormal», D.I. Subbotich ordered the establishment of a commission to consider measures «by which employees could be encouraged to learn local languages» [12; 2]. The Governor General also initiated a public discussion on this issue on the pages of the «Turkestanskije vedomosti». However, all his efforts were inconclusive.

The next Governor-General of Turkestan Governor-General Nikolai Ivanovich Grodekov (1906–1908), who «did not want to be a passive and trustful listener of the translators who didn't always accurately translate native language», he himself learned the local languages and demanded that all officials of the Russian administration follow his example, «insisting on their conscious mastery of the language» [41; 88]. He also repeatedly pointed out that Russian officials do not speak the languages of local peoples, which encourages the use of translators.

From the above it is obvious that the administration of the Turkestan governor-general experienced the problem of a shortage of personnel from among Russian officials who know the languages of the peoples living in the region. And this problem was almost throughout the entire existence of the governor general. All the initiatives of the first persons of the region to demand the study of local dialects were unsuccessful and did not yield any positive results. An inside look at the reasons why Russian officials didn't learn the local languages showed that there are various explanations for this. One of the prominent Russian officials of the Turkestan region N.S. Lykoshin noted that some of them did not have the patience to «learn an alien language just for the sake of pure knowledge», and for others it was impossible to learn languages due to living conditions and official work [20; 34]. And sometimes some officials simply did not have the proper motivation, they «did not know and did not want to study, being satisfied with the services of... translators,» as in the case of the Russian officer V.P. Nalivkin [19; 67]. That is why for such cases N.S. Lykoshin proposed to motivate them to learn the language with the help of financial encouragement and the requirement to have at least 3-year knowledge of the required language in order to occupy an official post [20; 34, 35]. A Russian official, orientalist scientist and inspector of public schools of the Turkestan region N.P. Ostroumov described the majority of Russians who served in the Turkestan governor-general as bad culture promoters and acknowledged the unsuccessful attempts of the Russian administration not to use the services of local translators by replacing them with Russian translators [32; 172].

Thus, the administration of the Turkestan governor general due to the scarcity of Russian translators of «native» languages used the services of translators from the local population. This circumstance contributed to the increasing role of Kazakh translators. Because it was the Kazakh translators, on the one hand, that compensated for the ignorance of Russian officials of «native dialects», on the other hand, strengthened the mechanisms for incorporating Kazakh officials into a unified management system of the Russian Empire.

Kazakh translators of Semirechensk oblast: staff and number

In the second half of the XIX century in the Semirechensk oblast, Kazakh translators began to replace Tatars in the public service. Kazakh specialists who were educated in Russian-native schools, gymnasiums and universities in Russia began to find jobs in the management of counties and regions. They performed the role of verbal and written translators in the management system and held such positions provided for by law.

So, for example, according to the «Steppe Provisions» of 1891, there were 3 translators in the Semirechensk oblastal government: one translator of Manchurian and Chinese, two translators of native languages. Since the translators of Manchu and Chinese languages were usually graduates of military institutes who completed Oriental language courses, the Kazakhs could not occupy such a position here. But they were translators of «native languages», which, according to the Provisions, were equated in office and in sewing uniforms for grade IX, and for retirement the rank VII. Their maintenance per year was 1600 rubles (800 rubles per one) [2; 144]. Also, according to Article 41 of these Provisions, there were also two full-time translators of native languages in uezd administrations. One of them was written, at the chancellery, and the other was verbal, in case of business trips with management ranks [2; 49]. In addition, the practice of hiring translators by uezd doctors, which had existed since 1881 by order of the administration of the Turkestan region, continued [2; 54].

A detailed description of the positions of translators was noted in the reports of count K.K. Pahlen, who conducted a senatorial audit in 1908–1909 in the Turkestan region. According to his report, 36 full-time officials served in the regional administration of the Semirechensk oblast, 3 of whom were translators [17; 109]. And the uezd administrations of the Semirechensk oblast had two translators in the state: written and verbal translators. If the translator belonged to the XIV class by position, and by pension to the IX category of officials, then the verbal one was not included in such ranks [18; p. 161].

In addition, the names of Kazakh translators of the Semirechensk oblast who served in the management of counties and regions can be found in the address-calendars and lists of «civil servants and other departments serving in the Semirechensk oblast». Having considered their data for 1897, 1898, 1900, 1901, 1902 and 1905, which contain the names of specific translators with their place of work and position, it is possible to identify the following Kazakh translators for this period:

Chart no.1.

Year	Oblast Administration	Vernyi uezd	Kopal uezd	Lepsinsk uezd	Pishpek uezd	Pzhevalsk uezd	Dzharkent uezd
1897	Turdybek Syrtanov; Assylkhodzha Kurmanbayev	Bakiy Chalymbekov	Kalygul Chigirov	Nur-Ahmed Nurzhanov; Abush Nurzhanov	Yaguda Kushukov; Ibragim Nogayev	Muhamed Ali Muratalin	Kalmyky Bulatov
1898	Turdybek Syrtanov; Assylkhodzha Kurmanbayev	Bakiy Chalymbekov	Abush Nurzhanov	Nur-Ahmed Nurzhanov	Kalygul Chigirov	Yaguda Kushukov	Dzhumadyl Koshagulov
1900	Turdybek Syrtanov; Kalygul Chigirov	Bakiy Chalymbekov	Abush Nurzhanov	Nur-Ahmed Nurzhanov	Satylgan Sabatayev	Yaguda Kushukov	-
1901	Turdybek Syrtanov; Kalygul Chigirov	Bakiy Chalymbekov	Abush Nurzhanov	Dzhuman Tyshkambayev	Satylgan Sabatayev	Yaguda Kushukov	-
1902	Turdybek Syrtanov; Kalygul Chigirov	Bakiy Chalymbekov	-	Dzhuman Tyshkambayev	-	Yaguda Kushukov	Satylgan Sabatayev
1905	Kalygul Chigirov	Bakiy Chalymbekov	Dzhumadyl Koshagulov; Assylkhodzha Kurmanbayev	Dzhuman Tyshkambayev	Muhamed Ali Muratalin; Naizabek Tulin	Yaguda Kushukov	Satylgan Sabatayev; Ibragim Zhainakov

As we can see in this table, Kazakh officials were in the structure of the oblast administration and all uezd offices for the specified period. It can also be concluded that in some uezdts the translators were stable, the same persons remained, while in some they changed frequently. There are many petitions, applications and other documents in the materials of the archive of the Central state archive of the Republic of Kazakhstan that explain such frequent movement. Here, the reasons are their personal motives and circumstances, as well as the actions of the regional and uezd authorities.

Motives for entering state services

In the second half of the XIX century, the number of Kazakhs who entered or wanted to enter the public service in the positions of verbal or written translators increased. All this was due to the recruitment policy pursued by the Russian Empire. On the other hand, the attitude of local Kazakhs to the position of translator has also changed. It has already become more attractive in terms of career prospects. Many Kazakhs began to send their sons to study as translators.

Some Kazakh translators of Turkestan became them in the footsteps of their fathers, who also wanted to serve the Russian government. So one of these was Sultan Asfendiyar, the son of Asfendiyar, who entered the civil service in the 30s of the XIX century and rose to the rank of yesaul. He explains his entry into the civil service as follows: «Strictly adhering to the sacred Covenant of my father for me: to try always and in everything to serve as an example to his people in loyalty to the Russian Government» [42].

Another famous translator from the Kopal county Turdybek Syrtanov in his petition to the military Governor of Semirechensk oblast writes that his father Syrtan Bokin was personally acquainted with the military Governor of Kolpakovsky and county chief, the latter which influenced the opinion of his father about the giving of children to boarding school in Kopal to learn from the translator, «in order to make them zealous and faithful servant of the White Tsar». It was for this purpose that Turdybek and his brother Barlybek first studied at the Kopal Kyrgyz boarding school, then at the Vernyi men's gymnasium. If after

completing his studies, Turdybek has already started a career, then his brother Bardybek graduated from the gymnasium and acquired a diploma of the I-th degree of the St. Petersburg Imperial University, where he completed a course in 2 faculties, Oriental languages and law [43; 25]. It turns out that some Kazakhs desire to get a position was laid at the level of the subconscious. Their attraction to power lay in their desire to be like their ancestors.

People from ordinary families also could become translators. Such poor ordinary Kazakhs, using their knowledge and abilities, were able to get the appropriate education and skills to perform public service as an interpreter. To such officials of the Kazakhs are Satylgan Sabatayev. Having lost his parents early and experienced many difficulties in life, thanks to his efforts, he was able to get an education and get a job as a translator in the administration. Thus, he was able to realize his potential in society [44; 87]. Based on this, it should be noted that since translation activities require knowledge of languages, interpretation skills, quick thinking skills, competent oral and written speech, this way of life was a kind of «social lift» for many ordinary citizens.

Other translators also had similar motives for entering the civil service, or after graduation, they were assigned to the position of translators in one of the administrative units. They tried to take the position, first of all, of a translator, and the verbal translator was satisfied with either those who had just started their working career, or those who had no choice. Therefore, the position of a translator was more in demand and prestige among applicants. This is evidenced by numerous requests of Kazakh translators, preserved in archival materials of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

Social security and awards for Kazakh translators

Kazakh translators, as officials of the Russian administration, used certain social security conditions. The tsarist government determined the size of their salaries and canteens, as well as pensions when they retired from public service.

The materials of the Central state Archive of the Republic of Kazakhstan contain data on the amount of salaries and canteens of Kazakh officials-translators. So, in the service record of the Collegiate Registrar, translator of native languages at the Semirechensk oblast administration Turdybek Syrطانov, it is indicated that he received maintenance in the amount of 800 rubles [43; 31]. It is also known that when he resigned from public service, he was assigned a pension of 114 rubles 30 kopecks per year, which is established by law as two-thirds of its annual maintenance. However, after a petition by the translator himself, he was assigned an enhanced pension already in the amount of 214 rubles 60 kopecks per year [45; 17]. In addition, Turdybek Syrطانov has medals: silver in memory of the Holy Coronation of Their Imperial Majesties on May 14, 1896, dark bronze for his works according to the First General Census of the Empire in 1897, and silver in memory of Bose resting Emperor Alexander III of [43; 31]. In memory of the Holy Coronation of Their Imperial Majesties on May 14, 1896, at the ceremonies of which he was present in Moscow by a representative from the Naiman tribe of the Kopalsky and Lepsinsky districts of the Semirechensky and Semipalatinsk regions, he received gifts such as gold with a Crown and a chain, a gold watch and Portraits of Their Imperial Majesties in a red-silk frame, in which he has a certificate from the Military Governor of the Semirechensk oblast dated December 30, 1897 No. 6702, issued, according to the proposal of the Steppe Governor-General of December 9, 1897 years for No. 738 [43; 31].

It is also known that not all Kazakh translators received a certain uniform salary amount. In the reports of K.K. Pahlen indicated that there were two translators in the uezd administrations of Semirechensk Oblast in the state: written and verbal translators. If a written translator received a salary of 800 rubles per year, then a latter received a salary half that of a translator — 400 rubles a year [18; 161].

In addition, the content of translators also depended on their language of command. For example, if the translator of the Kyrgyz language of the Kopal District Office, the College Registrar Muhamed Ali Muratalin received 533 rubles. 33 k. salaries and 266 p. 66 c. For canteens, in total the maintenance was 800 p. per year [46; 15], the former translator of the Manchurian and Tatar languages under the Military Governor of the Semirechensk oblast Ish-Mukhamed Ablaykhanov had a maintenance amounting to 1200 rubles per year. In addition, his enhanced pension for retirement was 800 rubles per year, instead of 285 rubles per year [47].

The image of Kazakh translators

Carrying out translation services for the Russian administration, Kazakh translators were perceived in the society inappropriately. For their Kazakh people, they were successful people who built their careers, as well as servicers of colonial authority. M. Tynyshpayev described them as follows: «Each newly arrived

poor Kyrgyz translator a year later became rich, had herds of horses, beautiful yurts, etc.; it is not surprising that for Kyrgyz gymnasium students to be a translator became a cherished dream; the only happy exception was the deceased brothers of the Syrtanovs in Verny, for which they enjoyed well-deserved respect of both the people and the regional administration» [48].

A scientist and professor, historian Sanzhar Asfendiyarov, a native of the family of a military translator at the Turkestan general-governorship, also expressed his opinion in his writings on Kazakh translators, who, in his opinion, already had certain privileges in society in the 2nd half of the XIX century, performing state service. The author writes: «... the imperial colonial system was the main ridge, the foundation, based on which the Kazakh elite was organized and formed in the face of the bais who were semi-feudal lords, translators and atkaminers» [49].

In addition, Russian officials were not always satisfied with the activities of Kazakh officials. They sometimes questioned the competencies or intentions of translators. In their opinion, they could deceive the participants in the dialogue and derive some benefit from them for themselves. Many Russian officials, such as Nalivkin V.P., Lykoshin N.S. and others considered local translators to be mercantile people. However, it is worth noting that their views can be influenced by the activities of all translators from among the Bashkirs and Tatars, of whom there were a lot before the formation of the Kazakh bureaucratic corps, including translators. Therefore, it can be assumed that some of their positions may be inert after all the translation services of Tatars and Bashkirs, who, according to the majority of Russian officials, in addition to the service, pursued other mercantile goals.

Conclusion

In the 2nd half of the XIX century, the role of local translators who served the Russian Empire increased in Kazakh society. They performed a certain role in managerial affairs and were on the staff of each administrative unit. For the Russian Empire, the services of local translators on the one hand compensated for the lack of knowledge by Russian officials of «native» languages, on the other hand, strengthened the incorporation of the local population into a single management system. This trend was also in Semirechensk oblast.

There have been changes in the region in terms of perception of the position of translator by the Kazakh population. Representatives of the local population began to give their children more to study as a translator in educational institutions organized by the Russian administration, as they saw in them career prospects for the future. Therefore, the number of people wishing to enter the civil service as a translator increased. Even if there was no vacancy of a translator or interpreter in a certain Board, there were candidates for their replacement.

Translators had a salary from the state, and when they retired from service, they were assigned pensions, and sometimes, in some special cases, they were even awarded an increased pension. Many of them had insignia and orders for their diligent services of the Russian government.

However, the services of Kazakh translators were perceived inappropriately by both local Kazakhs and the Russian administration. They were successful before the Kazakhs, and at the same time «traitors,» and many condemned them, and Russian officials were not always satisfied with their translation services.

Thus, the Kazakh translators of the Semirechensk oblast carried out their activities in the administration of the Russian Empire and were part of the tsar's unified system of local government.

Take article is written within the framework of the grant financing project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan AP05130813 «Transformation of the social organization of the Kazakh steppe: stratification and status dynamics (second half of the XVIII — 20s of the XX century)».

References

1 Материалы по истории политического строя Казахстана. — Т. 1 / Сост. канд. юрид. наук М.Г. Масевич. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. — 441 с.

2 Степное положение 25 марта 1891 года с объяснениями по официальным источникам. — СПб.: Изд. Земского отдела Министерства внутренних дел, 1891. — 214 с.

3 Адрес-календарь служащих в Семиреченской области на 1897 год. Изд. Семиреч. обл. стат. ком. — Верный: Типогр. Семир. обл. правл., 1897. — 99 с.

- 4 Памятная книжка и адрес-календарь Семиреченской области на 1898 год. — Верный: Семиреч. обл. стат. ком., 1898. — 188 с.
- 5 Памятная книжка и адрес-календарь Семиреченской области на 1900 год. — Верный: Семиреч. обл. стат. ком., 1900. — 181 с.
- 6 Памятная книжка и адрес-календарь Семиреченской области на 1901 год. — Верный: Семиреч. обл. стат. ком., 1901. — 242 с.
- 7 Памятная книжка и адрес-календарь Семиреченской области на 1905 год. — Верный: Семиреч. обл. стат. ком., 1905. — 393 с.
- 8 Список лиц гражданского и других ведомств, служащих в Семиреченской области. 1902 г. (по сведениям до 1-го Мая). — Верный: Типограф Семиреч. обл. правл., 1902. — 122 с.
- 9 Список лиц гражданского и духовного ведомств, служащих в Туркестанском крае. [Текст]: 1900 год. — Ташкент: Типо-лит. бр. Порцевых, 1900. — 200 с.
- 10 Список лиц гражданского и духовного ведомств, служащих в Туркестанском крае. [Текст]: 1901 г.. — Ташкент: Типо-лит. бр. Порцевых, 1901. — 206 с.
- 11 Список лиц гражданского и духовного ведомств, служащих в Туркестанском крае. [Текст]: 1902 г. — Ташкент: Типо-лит. бр. Порцевых, 1902. — 212 с.
- 12 Ягелло Н.Л. Сборник материалов по вопросу об изучении туземных языков служащими по военно-народному управлению Туркестанского края / Н.Л. Ягелло. — Ташкент, 1906. — 239 с.
- 13 Туркестан в имперской политике России: моногр. в документах / отв. ред. Т.В. Котюкова. — М., 2019. — 2078 с.
- 14 Судебная часть в Туркестанском крае и степных областях / Сост. ст. сов. Тургайск. обл. И.И. Крафт. — Оренбург, 1898. — 234 с.
- 15 Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем / П.П. Румянцев. — СПб., 1910. — 65 с.
- 16 Гинс Г.К. В киргизских аулах / Г.К. Гинс // Исторический вестн. — М.: Вост. лит., 1913. — № 10. — 49 с.
- 17 Областное управление. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по Высочайшему повелению Сенатором Гофмейстером Графом К.К. Паленом. Областное управление. — СПб., 1910. — 353 с.
- 18 Уездное управление. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по Высочайшему повелению Сенатором Гофмейстером Графом К.К. Паленом. Областное управление. — СПб., 1910. — 168 с.
- 19 Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь / В.П. Наливкин. — Ташкент: Электрическая типо-литография Туркестанского Товарищества печатного дела, 1913. — 144 с.
- 20 Лыкошин Н.С. Полжизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения / Н.С. Лыкошин. — Петроград: Типограф. Б.Д. Брунера, 1916. — 415 с.
- 21 Рыскулов Т. Восстание туземцев в Средней Азии в 1916 году: [В 2-х ч.] / Т. Рыскулов. — Кызыл-Орда: Гос. изд-во КСССР, 1927. — 124 с.
- 22 Асфендияров С.Д. Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане / С.Д. Асфендияров. — Алма-Ата – Москва: Казахстанское краевое изд-во, 1936. — 150 с.
- 23 Султангалиева Г.С. Татарские и башкирские служащие в казахской степи (XVIII–XIX вв.) / Г.С. Султангалиева // Этнопанорама. — 2000. — С. 48–54; Султангалиева Г.С. Деятельность башкирских переводчиков и письмоводителей в Казахстане в процессе взаимодействия культур (XVIII–XIX вв.) / Г.С. Султангалиева // Ватандаш. — 2005. — С. 73–78.; Казахские чиновники на службе Российской империи: сб. док. и материалов / Сост.: Г.С. Султангалиева, Т.Т. Далаева, С.К. Удербаяева. — Алматы: Қазақ ун-ті, 2013. — 363 с.
- 24 Қойгелдиев М. Жетісудағы Ресей билігі (XIX ғ. — 1917 ж.) / М. Қойгелдиев. — Астана: Елорда, 2004. — 216 б.
- 25 Макажанова З.Ш. Политика российских властей по подготовке кадров для управленческого аппарата (60–90-е годы XIX в.) / З.Ш. Макажанова // Вестн. КазНПУ им. Абая. Сер. Исторические и социально-политические науки. — 2004. — С. 46–50.
- 26 Айтмуханбетов А.А. Казахские переводчики в системе делопроизводства Российской империи (XIX — нач. XX вв.) / А.А. Айтмуханбетов // Вестн. Атырау. гос. ун-та им. Х. Досмухамедова. — 2009. — № 3(14). — С. 30–32.
- 27 Адельбаева Н.А. Особенности формирования и становления школьного образования в Семиреченской и Сырдарьинской областях в XIX — нач. XX вв. / Н.А. Адельбаева // Вестн. ЗКГУ. — 2010. — № 4. — С. 145–154.
- 28 Сактаганова З.Г. К 100-летию национально-освободительного движения: о причинах восстания казахов 1916 года / З.Г. Сактаганова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2016. — № 4(84). — С. 96–104.
- 29 Удербаяева С.К. Деятельность и полномочия казахского чиновничества Туркестанского генерал-губернаторства / С.К. Удербаяева // Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының Хабарлары = Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. — 2016. — № 4. — С. 144–153.
- 30 Ильясов Ш.А. Деятельность административного аппарата в системе органов колониального управления Степного края (1891–1917 гг.): дис. ... д-ра филос. PhD / Ш.А. Ильясов. — 2017. — 181 с.
- 31 Шушкова М.Е. Организация управления Туркестаном в начале XX века: дис. ... канд. истор. наук: 07.00.02 – «Отечественная история» / Маргарита Евгеньевна Шушкова. — М., 2016. — 313 с.
- 32 Сумарокова О.Л. К вопросу о лингвистической подготовке административных служащих Туркестанского края / О.Л. Сумарокова // Власть. — 2016. — № 2. — С. 169–173.
- 33 Алимджанов Б.А. Экономическая политика Российской империи в Туркестанском генерал-губернаторстве (вторая половина XIX — нач. XX вв.) / Б.А. Алимджанов. — СПб., 2016. — 376 с. — С. 70,71.
- 34 Плоских В.М. Сыдыков: героическая и трагическая судьба переводчика периода восстания 1916 г. / В.М. Плоских // Вестн. КРСУ. — 2016. — Т. 16. — № 10. — С. 205–210.

- 35 Кулиева Ш.А. Переводческое дело в Центрально-Азиатском регионе: страницы истории (XVI—XIX вв.) / Ш.А. Кулиева, Д.В. Тавберидзе // Вестн. РУДН. Сер. Вопросы образования: языки и специальность. — 2017. — Т. 14. — № 2. — С. 310–318.
- 36 Talant Mawkanuli, Virginia Martin. Nineteenth Century Kazak Correspondence with Russian Authorities: Morphemic Analysis and Historical Contextualization. *Central Eurasian Studies Review*. — 2009. — Vol. 8, No. 1. — 21–28 p.
- 37 Adeeb Khalid. Culture and power in colonial Turkestan, *Cahiers d'Asie Centrale* 17/18, in: S. Gorshenina and S. Abashin (Eds). *Le Turkestan Russe, un colonie comme les autres?* (Tashkent-Paris: IFEAC, 2009). — P. 418.
- 38 Campbell I.W. Knowledge and the ends of empire: Kazak intermediaries and Russian rule on the steppe, 1731–1917 / I.W. Campbell. — New York: Cornell University Press, 2017. — 273 p.
- 39 Daniel Brower. *Turkestan and the fate of the Russian Empire* / Brower Daniel. — Londres–New York, Routledge Curzon, 2003. — 213 p.
- 40 Записки Н.О. фон Розенбаха / Н.О. Записки // Русская старина. — 1916. — № 5. — С. 173–239.
- 41 Дмитриев С.В. Материалы по этнографии и фольклору казахов из фонда генерала Н.И. Гродекова / Лавровский сб.: материалы XXXIV и XXXV Среднеазиатско-Кавказских чтений, 2010–2011 гг.: Этнология, история, археология, культурология / Отв. ред. Ю.Ю. Карпов, М.Е. Резван; РАН. МАЭ им. Петра Великого (Кунсткамера). — СПб.: МАЭ РАН, 2011. — С. 86–92.
- 42 Автобиография бывшего переводчика канцелярии Туркестанского Генерала-губернатора Асфендиярова. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://mytashkent.uz/2013/12/10/avtobiografiya-by-vshego-perevodchika-kantselyarii-turkestanskogo-gen-guber-asfendiyarova/>
- 43 Центральный государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 1804. — Л. 35.
- 44 Казахи в России: Биографический сб.: [В 2-х т.]. — М.: Вега, 2008. — 308 с.
- 45 Центральный государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 2173. — Л. 20.
- 46 Центральный государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 1890. — Л. 15.
- 47 Сатенова М.Р. Наброски к портрету султана Иш-Мухаммеда Аблайханова. [Электронный ресурс] / М.Р. Сатенова. — Режим доступа: <http://iie.kz/?p=4213>
- 48 Из Протокола допроса мировым судьей 4-го участка Черняевского у. инженера М. Тынышпаева об истории взаимоотношений российской власти с казахами. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://qamba.info/site/book/online/qazaq-ult-azattyq-qzghalysy-ii-kitap/content/content_4.xhtml/
- 49 Асфендияров С.А. История Казахстана (с древнейших времен) / С.А. Асфендияров. — Алматы: Санат, 1998. — 304 с.

М. Абдрахим

Жетісу облысының қазақ аудармашылары

Мақалада Жетісу облысы әкімшілігі құрылымында қызмет еткен қазақ аудармашыларының қызметі талқыланды. Автор өлкенің шенеуніктерінің қазақ аудармашыларына қатысты ұстанымдарын жан-жақты қарастырған, жергілікті аудармашылардың әлеуметтік шығу тегі, олардың мемлекеттік қызметке араласуындағы талаптары мен уәждері қарастырылған. Сонымен қатар, облыс әкімшілігінде қызмет еткен қазақ аудармашыларының бейнесі талданған.

Кілт сөздер: аудармашы, Жетісу облысы, қазақ шенеуніктері, аймақтық басқару, шен, қызмет, қазақ аудармашылары.

М. Абдрахим

Переводчики-казахи из Семиреченской области

В статье рассмотрена деятельность казахских переводчиков, которые служили в структуре администрации Семиреченской области. Автором были всесторонне рассмотрены позиции чиновников края относительно казахских переводчиков, изучены социальное происхождение местных переводчиков, их жалования и мотивы поступления на государственную службу. Кроме того, проанализированы образы казахских переводчиков, которые служили в администрации области.

Ключевые слова: переводчик, Семиреченская область, казахские чиновники, региональная администрация, чин, должность, переводчики-казахи.

References

- 1 Masayevich, M.G. & et al. (1960). *Materialy po istorii politicheskoho stroia Kazakhstana [Materials on the history of the political system of Kazakhstan]*. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk KazSSR [in Russian].

- 2 Stepnoe polozhenie 25 marta 1891 hoda s obiasneniiami po ofitsialnym istochnikam [Steppe position March 25, 1891 with explanations from official sources]. (1891). Saint-Petersburg: Izdanie Zemskogo otdela Ministerstva vnutrennikh del [in Russian].
- 3 Adres-kalendar sluzhashchikh v Semirechenskoj oblasti na 1897 hod [The address calendar of employees in the Semirechensk region for 1897]. (1897). Vernyi: Izdanie Semirechenskogo Oblastnogo Statisticheskogo Komiteta [in Russian].
- 4 Pamiatnaia knizhka i adres-kalendar Semirechenskoj oblasti na 1898 hod [Memorial book and address calendar of the Semirechensk region for 1898]. (1898). Vernyi: Izdanie Semirechenskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta [in Russian].
- 5 Pamiatnaia knizhka i adres-kalendar Semirechenskoj oblasti na 1900 hod [Memorial book and address calendar of the Semirechensk region for 1900]. (1900). Vernyi: Izdanie Semirechenskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta [in Russian].
- 6 Pamiatnaia knizhka i adres-kalendar Semirechenskoj oblasti na 1901 hod [Memorial book and address calendar of the Semirechensk region for 1901]. (1901). Vernyi: Izdanie Semirechenskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta [in Russian].
- 7 Pamiatnaia knizhka i adres-kalendar Semirechenskoj oblasti na 1898 hod [Memorial book and address calendar of the Semirechensk region for 1905]. (1905). Vernyi: Izdanie Semirechenskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta [in Russian].
- 8 Spisok lits hrazhdanskogo i druzhikh vedomstv, sluzhashchikh v Semirechenskoj oblasti. 1902 h.: (Po svedeniim do 1-ho maia) [The list of persons of civil and other departments serving in the Semirechensk region. 1902: (According to information before May 1)]. (1902). Vernyi: Izdanie Semirechenskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta [in Russian].
- 9 Spisok lits hrazhdanskogo i dukhovnogo vedomstv, sluzhashchikh v Turkestanskom krae [Tekst]: 1900 hod [List of persons of civil and spiritual departments serving in the Turkestan region [Text]: 1900]. (1900). Tashkent: Tipolitografiia br. Tortseykh [in Russian].
- 10 Spisok lits hrazhdanskogo i dukhovnogo vedomstv, sluzhashchikh v Turkestanskom krae [Tekst]: 1901 hod [List of persons of civil and spiritual departments serving in the Turkestan region [Text]: 1901]. (1901). Tashkent: Tipolitografiia br. Tortseykh [in Russian].
- 11 Spisok lits hrazhdanskogo i dukhovnogo vedomstv, sluzhashchikh v Turkestanskom krae [Tekst]: 1902 hod [List of persons of civil and spiritual departments serving in the Turkestan region [Text]: 1902]. (1902). Tashkent: Tipolitografiia br. Tortseykh [in Russian].
- 12 Yagello, N.L. (1906). Sbornik materialov po voprosu ob izuchenii tuzemnykh yazykov sluzhashchimi po voyenno-narodnomu upravleniyu Turkestanskogo kraia [Compendium of materials on the study of native languages by employees of the military public administration of the Turkestan region]. Tashkent: Tipografiia pri Kantseliarii Turkestanskogo general-gubernatora [in Russian].
- 13 Kotiukova, T.V. (Eds.). (2019). *Turkestan v imperskoj politike Rossii [Turkestan in the imperial policy of Russia]*. Moscow: Kuchkovo pole [in Russian].
- 14 Kraft, I.I. (1898). *Sudebnaia chast v Turkestanskom krae i stepnykh oblastiakh [The trial in Turkestan and the steppe regions]*. Orenburg [in Russian].
- 15 Rummyantsev, P.P. (1910). *Kirghizskii narod v proshlom i nastoiashchem [Kyrgyz people in the past and present]*. Saint-Petersburg [in Russian].
- 16 Gins, G.K. (1913). V kirghizskikh aulakh [In kirghiz villages]. *Istoricheskii vestnik – Vostochnaia literatura — Historical Bulletin – Oriental literature*, 10, 49–50 [in Russian].
- 17 Palen, K.K. (1910). Oblastnoe upravlenie. Otchet po revizii Turkestanskogo kraia, proizvedennoi po Vysochayshemu poveleniyu Senatorom Hofmeisterom Hrafom K.K. Palenom. Oblastnoie upravleniie [Oblast administration. Report on the audit of the Turkestan region, carried out at the Highest Command by Senator Hoffmeister Earl K.K. Pahlen. Oblast administration]. Saint-Petersburg: Senatskaia tipografiia [in Russian].
- 18 Palen, K.K. (1910). Uezdnoie upravleniie. Otchet po revizii Turkestanskogo kraia, proizvedennoi po Vysochayshemu poveleniyu Senatorom Hofmeisterom Hrafom K.K. Palenom. Oblastnoie upravleniie [Uezd administration. Report on the audit of the Turkestan region, carried out at the Highest Command by Senator Hoffmeister Earl K.K. Pahlen. Oblast administration]. Saint-Petersburg: Senatskaia tipografiia [in Russian].
- 19 Nalivkin, V.P. (1913). *Tuzemtsy ranshe i teper [Natives before and now]*. Tashkent: Elektricheskaiia tipolitografiia Turkestanskogo tovarishchestva pechatnogo dela [in Russian].
- 20 Lykoshin, N.S. (1916). *Polzhizni v Turkestane. Ocherki byta tuzemnogo naseleniia [Half life in Turkestan. Essays on the life of the native population]*. Petrograd: Tipografiia B.D. Brunera [in Russian].
- 21 Ryskulov, T. (1927). *Vosstanie tuzemtsev v Srednei Azii v 1916 hodu. [V dvukh chastyakh] [The revolt of the natives in Central Asia in 1916. In two parts]*. Kzyl-Orda: Hosudarstvennoe izdatelstvo K.S.S.R. [in Russian].
- 22 Asfendiyarov, S.D. (1936). *Natsionalno-osvoboditelnoie vosstanie 1916 hoda v Kazakhstane [National Liberation Uprising of 1916 in Kazakhstan]*. Alma-Ata–Moscow: Kazakhstanskoie kraievoie izdatelstvo [in Russian].
- 23 Sultangaliyeva, G.S. (2010). Tatarskie i bashkirskie sluzhashchie v kazakhskoi stepi (XVIII–XIX vv.) [Tatar and Bashkir employees in the Kazakh steppe (XVIII–XIX centuries)]. *Etnopanorama — Ethnic Panorama*, 48–54; Sultangaliyeva, G.S. (2005). Deiatelnost bashkirskikh perevodchikov i pismovoditeley v Kazakhstane v protsesse vzaimodeistviia kultur (XVIII–XIX vv.) [The activities of Bashkir translators and writers in Kazakhstan in the process of interaction of cultures (XVIII–XIX centuries)]. *Vatandash — Compatriot*, 73–78.; Sultangaliyeva, G.S., Dalayeva, T.T., & Uderbaveva, S.K. (2013). *Kazakhskie chinovniki na sluzhbe Rossiiskoi imperii [Kazakh officials in the service of the Russian Empire]*. Almaty: Kazakh universiteti [in Russian].
- 24 Koigeldiyev, M. (2004). *Zhetisudahy Resei bilihi (XIX h. — 1917 zh.) [The Russian authority in Zhetysu (XIX — 1917)]*. Astana: Elorda [in Kazakh].
- 25 Makashanova, Z.Sh. (2004). Politika rossiiskikh vlastei po podgotovke kadrov dlia upravlencheskogo apparata (60–90e hody XIX v.) [The policy of the Russian authorities in training personnel for the administrative apparatus (60–90s of the XIX century)]. *Vestnik KazNPU imeni Abai. Seriya «Istoricheskie i sotsialno-politicheskie nauki» — Bulletin of KazNPU named after Abay, a series of «Historical and socio-political sciences»*, 46–50 [in Russian].
- 26 Aitmukhanbetov, A.A. (2009). Kazakhskie perevodchiki v sisteme deloproizvodstva Rossiiskoi imperii (XIX-nach. XX vv.) [Kazakh translators in the clerical system of the Russian Empire (XIX-early XX centuries)]. *Vestnik Atyrauskogo hosudarstvennogo*

universiteta imeni Kh. Dosmukhamedova — Bulletin of Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov, 3, 30–32 [in Russian].

27 Adelbaveva, N.A. (2010). Osobennosti formirovaniia i stanovleniia shkolnoho obrazovaniia v Semirechenskoi i Syrdarinskoi oblastiakh v XIX — nachale XX vv. [Features of the formation and formation of school education in the Semirechensk and Syrdarya regions in the XIX — early XX centuries]. *Vestnik ZKHU — Bulletin of WKSU*, 4, 145–154 [in Russian].

28 Saktaganova, Z.G. (2016). K 100-letiiu natsionalno-osvoboditelnoho dvizheniia: o prichinakh vosstaniia kazakhov 1916 hoda [On the 100th anniversary of the national liberation movement: on the causes of the Kazakh uprising of 1916]. *Vestnik Karahandinskoho universiteta. Seriya «Istoriia. Filosofiiia» — Bulletin of the Karaganda University. Series of «History. Philosophy»*, 4, 96–104 [in Russian].

29 Uderbaveva, S.K. (2016). Deiatelnost i polnomochiia kazakhskoho chinovnichestva Turkestanskoho Heneral-hubernatorstva [Activities and powers of the Kazakh officials of the Turkestan General-Governorship]. *Izvestiia natsionalnoi akademii nauk Respubliki Kazakhstan — News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 4, 144–153 [in Russian].

30 Ilyasov, Sh.A., & Ilyasov Sh.A. (2017). The activities of the administrative apparatus in the system of colonial authorities of the Steppe Territory (1891–1917) [The activities of the administrative apparatus in the system of colonial authorities of the Steppe Territory (1891–1917)]. *Doctor's thesis*. [in Russian].

31 Shushkova, M.Y. (2016). Orhanizatsiia upravleniia Turkestanom v nachale XX veka [Organization of Turkestan management in the early XX century]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].

32 Sumarokova, O.L. (2016). K voprosu o lingvisticheskoi podgotovke administrativnykh sluzhashchikh Turkestanskoho kraia [On the issue of linguistic training of administrative employees of the Turkestan Territory]. *Vlast — Authority*, 2, 169–173 [in Russian].

33 Alimzhanov, B.A. (2016). *Ekonomicheskaiia politika Rossiiskoi imperii v Turkestanskom Heneral-hubernatorstve (vtoraiia polovina XIX — nachalo XX vv.)* [The economic policy of the Russian empire in the Turkestan governor-general (second half of the 19th — beginning of the 20th centuries)]. Saint-Petersburg [in Russian].

34 Ploskikh, V.M. (2016). Sydykov: heroicheskaiia i trahicheskaiia sudba perevodchika perioda vosstaniia 1916 h. [Sydykov: the heroic and tragic fate of the translator of the 1916 uprising]. *Vestnik KRSU — Bulletin of KRSU, Vol. 16, 10*, 205–210 [in Russian].

35 Kuliyeva, Sh.A., & Tavberidze, D.V. (2017). Perevodcheskoe delo v Tsentralno-Aziatskom rehione: stranitsy istorii (XVI—XIX veka) [Translation business in the Central Asian region: pages of history (XVI — XIX centuries)]. *Vestnik RUDN. Seriya: Voprosy obrazovaniia: yazyki i spetsialnost — Bulletin of PFUR. Series: Education issues: languages and specialty, Vol. 14, 2*, 310–318 [in Russian].

36 Mawkanuly, T. & Martin, V. (2009). Nineteenth Century Kazak Correspondence with Russian Authorities: Morphemic Analysis and Historical Contextualization. *Central Eurasian Studies Review, Vol. 8, No. 1*, 21–28.

37 Khalid, A. (2009). Culture and power in colonial Turkestan, *Cahiers d'Asie Centrale* 17/18, in: S. Gorshenina and S. Abashin (Eds). *Le Turkestan Russe, un colonie comme les autres?* (Tashkent-Paris: IFEAC, 2009).

38 Campbell, I.W. (2017). Knowledge and the ends of empire: Kazak intermediaries and Russian rule on the steppe, 1731–1917. New York: Cornell University Press.

39 Brower, D. (2003). *Turkestan and the fate of the Russian Empire*. Londres–New York: Routledge Curzon.

40 Zapiski, N.O. fon-Rozenbakha [Notes of N.O. von Rosenbach]. *Russkaia starina — Russian antiquity*, 5, 173–239 [in Russian].

41 Dmitriyev, S.V. (2011). Materialy po etnografii i folkloru kazakhov iz Fonda henerala N.I. Grodekova [Materials on ethnography and folklore of Kazakhs from the fund of General N.I. Grodekova]. Proceedings from Lavrovsky collection: *XXXIV i XXXV Sredneaziatsko-Kavkazskikh chteniy, 2010–2011 h.: Etnolohiia, istoriia, arkheolohiia, kulturolohiia — XXXIV and XXXV of the Central Asian-Caucasian readings, 2010–2011: Ethnology, History, Archeology, Cultural Studies*. (pp 86–92). Saint Petersburg [in Russian].

42 Avtobiografiia byvsheho perevodchika Kantseliarii Turkestanskoho Hen.-huber. Asfendiiarova [Autobiography of a former translator of the office of Turkestan Gen.-Govern. Asfendiyarov]. (n.d.). *mytashkent.uz*. Retrieved from <https://mytashkent.uz/2013/12/10/avtobiografiya-by-vshego-perevodchika-kantselyarii-turkestanskogo-gen-guber-asfendiivarova/> [in Russian].

43 Tsentralnyy Hosudarstvennyy Arkhiv Respubliki Kazakhstan [The Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 44, Inventory 1, File 1804, P. 35 [in Russian].

44 Kazakhi v Rossii: Biograficheskii sbornik : [V 2-kh t.]. [Kazakhs in Russia: Biographical digest in 2 vols.]. (Vol. 10). (2008). Moscow: Veba [in Russian].

45 Tsentralnyi hosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [The Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 44, Inventory 1, File 2173, P. 20 [in Russian].

46 Tsentralnyi hosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [The Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. Fund 44, Inventory 1, File 1890, P. 15 [in Russian].

47 Satenova, M.R. Nabroski k portretu sultana Ish-Mukhammeda Ablaykhanova [Outline for the portrait of Sultan Ish-Muhammad Ablaihanov]. (n.d.). *iie.kz*. Retrieved from <http://iie.kz/?p=4213> [in Russian].

48 Iz Protokola doprosa mirovym sudei 4-ho uchastka Cherniaevskoho u. inzhenera M. Tynyshpaeva ob istorii vzaimootnoshenii rossiiskoi vlasti s kazakhami [From the protocol of interrogation by the magistrate of the 4th section of Chernyaevsky u. engineer M. Tynyshpaev about the history of relations between the Russian government and the Kazakhs]. (n.d.). *qamba.info*. Retrieved from https://qamba.info/site/book/online/qazaq-ult-azattyq-qzghalysy-ii-kitap/content/content_4.xhtml/ [in Russian].

49 Asfendiyarov, S.A. (1998). *Istoriia Kazakhstana (s drevneyshikh vremen)* [History of Kazakhstan (since ancient times)]. Almaty: Sanat [in Russian].

E.E. Alzhanova¹, Nur CHETIN²¹*Kh.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University;*²*Kyrshehir University named Ahi Evran, Turkey**(E-mail: elmira.alzhanova@ayu.edu.kz, nur.cetin@ahievran.edu.tr)*

Cultural heritage of Central Asian Turks in written sources of the XIX century

This article analyzes the sources related to the cultural heritage of Central Asian Turks mainly from the 19th century. The main sources were collected and studied at the National Library of Uzbekistan, which is the most complete collection of materials on the cultural and historical heritage of Central Asian Turks. The most interesting information on the cultural heritage of Kazakhstan is available in the collection of documents and photographs like V.I. Mezhova's «Collection of Turkestan», A.L. Kuhn's «Album Turkestan» Archive Office of the Turkestan Governor-General; as well as a collection of «Turkestan region» of A.G. Serebrennikov. The collection of Turkestan is the written source of the cultural heritage of Central Asian Turks in the 19th century. Leafing through the pages of the collection the volume after volume, we can restore the entire life of the region in detail on the state of socio-economic development, the study of the productive forces, the rich resources to the study of the historical past, life, traditions, customs and character of the people who inhabited the region, the theatre of military events, conquests and liberation wars, as well as get acquainted with the research works.

Keywords: cultural heritage, written sources, Central Asian Turks, library collection, Turkestan collection, Central Asian.

Introduction

The sixth priority Strategy of Kazakhstan in the 50 most competitive countries in the address to the nation, President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev outlined «We maintain and develop the centuries-old traditions, language and culture of the Kazakh people, while providing international and intercultural solidarity and progress of a single nation of Kazakhstan». To realize these goals, the results of which are in the public domain, foreign archives and scientific organizations were received thousands of archival documents concerning the history and culture of the country. Comprehensive study, the introduction in the educational process of archival documents of scientific and historical value, historical and cultural heritage — an important issue on the agenda. From this point of view in contemporary reinterpretation of the historical realities and values of these fundamental scientific works of the nineteenth century, As well as ensuring universal accessibility of information affects the goals set by the state program «Cultural heritage», «The people in the flow of history».

Conducted a preliminary review of our previous research shows that the main written sources of the XIX centuries, are the cultural heritage Central Asian Turks, which are given a unique full-text materials are stored in libraries and archives of the former Soviet Union, and abroad.

These collections are separated from each other by time and excellent on the tasks given an opportunity to examine various aspects of the cultural heritage in written sources in Central Asia. Comparison of these ensemble allows to reconstruct the specific situation of the Turkestan Region and traced through the history of the creation of the individual elements of the cultural heritage in the written sources of the period of Kazakhstan and the Central Asian republics as a whole.

Research and study of material relating to the cultural heritage of Kazakhstan in the written sources of the XIX century and stored in the libraries and archives of the former Soviet Union, are expected to be considered based on the following three types of archives. This is — a collection of published materials, original documents and photos — «Turkestan Collection» by V.I. Mezhov and «Turkestan Album» by A.L. Kun; Archives Office of the Turkestan Governor-General; «Collection of Turkestan» by A.G. Serebrennikov.

Methodology and research methods

The main part of using methods based on the following methods and forms of scientific investigation: historiography, source, archive.

In the first case we are dealing with a vast project of cataloging the entire ensemble of rational knowledge about the region, created by representatives of Western and Russian «worlds». In the second — with the construction of representational-glossy export image edge efforts Russian Turkestan administration. In the third — with almost mono documental logical reflection of the military and the national government. Finally, in the last — with the historical reconstruction of the first stages conquest Central Asia. Compare them with each other, most specifically allows to reconstructing the specific situation in Turkestan and traced through the history of their creation separate elements of the system of that period.

Discussion

A special place takes materials that are contained in the «Turkestan collection of scientific papers», in the system of contemporary historical, cultural and cognitive process. As you know, it is kept at the State Library of the Republic of Uzbekistan named after Navoi in Tashkent. «Turkestan collection of scientific papers» dates back from 1868, when with the request of the Governor-General of Turkestan K.P. von Kaufmann researcher and bibliographer V.I. Mezhev began to collect materials related to the history of Turkestan, which were published in the periodical press in the XIX century. Now, taking into account the volumes recorded in the «Systematic Index» which created by V.I. Mezhev and further O.V. Maslova in 1940, the total amount of materials in «Turkestan collection of scientific papers» is 594.

«Turkestan collection of scientific papers is a collection of essays and articles relating to Central Asia in general and in particular the Turkestan region» — a collection of a variety printed materials (books, magazine and newspaper articles, clippings from newspapers and magazines) on various topics relating to Central Asian possessions of the Russian Empire. Making the collection was started on the proposal of K.P. Kaufman, Governor-General of Turkestan, in order to inform the representatives of the Russian administration and the intellectual community on the situation in various areas of life recently attached edge. The emergence of «Turkestan collection of scientific papers» marks an important stage in a comprehensive study of Central Asia the period of its annexation to the Russian Empire.

The main part of the «Turkestan collection of scientific papers» (Volume from 1 to 416) were prepared in St. Petersburg under the guidance of well-known Russian bibliographer Vladimir Mezhev from 1867 to 1887. Then the preparation of the new volumes of the collection were resumed only in 1907, in Tashkent. By 1910, under the guidance of bibliographer N.V. Dmitrov was issued 127 volumes (from 417 to 543), and in the 1911–1916 under the guidance of orientalist Alexander Semenov — more 48 (from 544 to 591). The last three volumes of «Turkestan collection of scientific papers» (from 592 to 594) were made under the guidance of bibliographer E.K. Betger in 1939. In addition, in different times was made several lists and indexes to content collection.

The history of the collection is linked with the history of the organization of the Public Library of Turkestan, which later became the National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi. Because Turkestan area was less known, but extremely interesting for many areas and ninety-days journey from the cultural center of Russia — St. Petersburg in 1867 and the need of systematic studies of this region for the most effective using of all opportunities, to find raw materials, which had been so interested Russian industry — all this put forward the task of collecting material relating to Turkestan and neighboring countries with them.

Literature of this region became quickly updated with new materials of scientists and researchers, and with the number of translated monographs. There were published works of N.M. Przhevalsky, I.V. Mushketov notes by P.P. Semenov and N.A. Severtsova — the researchers of the Tien Shan, the work of the N.A. Mayeva about Turkestan, etc. At the same time, there were a lot of articles in periodical editions, for the first time touching political and economic issues, history, ethnography and culture of Central Asia.

Every interested person who need to know about Turkestan, had to turn over a lot of newspapers, magazines and books. Searching materials and literature were hard in St. Petersburg than in Turkestan [1; 18].

In this regard, the Governor-General K.P. Kaufman addressed to the Minister of Education D.A. Tolstoy, to vice-president of the Imperial Academy of Sciences V.Y. Bunyakovsky, to director of the Imperial Public library I.D. Delyanov, to the President of the Imperial Russian Geographical Society F.P. Litke and the Chief of Staff F.L. Heydens in 16 August 1867, asking for donations of doublets scientific books for the newly organized Turkestan stackroom. The Department of Education has donated some Archaeological Commission publications (Collection of Russian Chronicles, historical acts, etc., in 25 volumes) to Tashkent. Imperial Novorossiysk University gave Tashkent library of doublets university library 87 titles of various books in Russian, French and German. The Council of the Imperial Moscow University sent 66 works on various branches of knowledge. Kharkov University in 1869 sent several works written by univer-

sity professors for academic degrees; for several years the university has sent its reports and protocols of its meetings. In a short time there was collected about 2200 volumes (1200 titles), which initiated of the creation of the Turkestan Public Library. Of course, such a large number of books was not enough. Useful information were published in newspaper and magazine articles. It was necessary to organize and save it as a valuable source for research work. This responsible work K.P. Kaufman instructed to known bibliographer Vladimir Izmailovich Mezhov.

The first place among the figures of Russian bibliography in the second half of the XIX century belongs to V.I. Mezhov. During his forty years he had done as much as it was not possible to do anyone of bibliography of his time in Russia and abroad. Mezhov's literary heritage is more than a hundred volumes of bibliographical works, present its literature on the many fields of knowledge that gives collectively bibliography history of Russia, its science and culture for a considerable period [2; 3].

No wonder that he was approached the administration of colonial Turkestan with a proposal to do drawing collection, covering all newspaper and magazine publications relating to Central Asian and neighboring countries, as well as scientific works on the same theme as the Russian and foreign authors. V.I. Mezhov willingly responded to the proposal. He wrote: «The acquisition of this region as Turkestan has great importance for Russia. It secured our eastern borders,... but it is especially important in trade, opening us Central Asian markets for our manufactured goods. It may be not far that time when our caravans will get to India and instead of our manufactured works they will bring us treasures of the East. Conducting the railway, in the near future, through our Central Asian possessions till India, there are many projects, even more will develop our trade. The British protect their commercial interests, vigilantly watching each reciprocating Russian, deeply to Central Asia... In their literatures they closely follow everything that is published by the Central Asian issue, make bibliographies, etc. Are we going to doze off at this time» [2; 7].

On the history of the collection Mezhov said this in one of his letters: «In 1867, K.P. Kaufman spoke to me through the I.S. Idarov with proposal for him to make bibliographies of books and articles relating to Central Asia in general and Turkestan region in particular. In a personal interview with him, I imagined that a list of titles at such distance from the capital city of Tashkent will have no practical meaning for him. Instead, I said him to make «Turkestan collection of scientific papers», which would include the best books and articles. He has agreed and for the first time, as an experiment, I sent him to Tashkent 10 volumes, for which he received a fee of 1,000 rubles. This unexpected and generous reward made me intensify my work and in the following years for the same fee I sent 20 to 30 volumes. Finally, in the coming years, for K.P. Kaufman, I arranged to give him every year from 40 to 50 volumes for 1000 rubles as compensation» [3; 6].

Being in St. Petersburg and having possibility to monitor books and periodical editions Mezhov acquired and collected everything concerning to Central Asia and neighboring countries with it. He collected works not only capital, but also the smallest minor notes: «... Library embodying all that has been written about the region should bring undoubted benefits. Maybe some of the articles included in the «Collection», and not only in capital, but even apparently insignificant may throw new light on administrative and economic issue. That's why making «Turkestan collection», I did not neglect any article relating to Central Asia in general and in particularly Turkestan» [4; 18].

In the letter to Mezhov Kaufman wrote about the importance of establishing «Turkestan collection»: «...full confidence that it can bring substantial benefit to area which is given to your management, led me in the preparation of this great work. I hope that you will be quite satisfied with it. The composition of his includes not only some articles from magazines and newspapers, but the whole individual works in Central Asia in general and in particularly Turkestan region. This work I think is essential to this area as Turkestan, which far from the center... In addition, having in my collection, under the hands all that has been written about the Turkestan and Central Asia in recent years, you will be able to print to refute the various stories and often deliberate misrepresentation of those who wrote from hearsay or tried to see the subject through the prism of selfish species and small personal interests» [4; 18].

By the famous Uzbekistan bibliographer E.K. Betger, prototype of this colossal meeting, served as compiled by the ex-manager of the Exchequer S.A. Idarov for his own use «collection of articles relating to the Central Asian khanates and Kirghiz steppe», consisting of six volumes with 84 articles. Idarov made them in a systematic manner: V 1 dedicated Semirechye, V3 — Kirghiz steppes, V5 — Khiva, V 7 — the Aral Sea and the Syr Darya. These collections have a very importance and, in the Dmitrov's words, «at that time make only material for familiarization with area» [4; 19].

Kaufman paid more attention to «Turkestan collection of scientific papers «and very dear to them, stressed its importance «for the benefit and development of knowledge of our Central Asia». He pointed out that the collection is an excellent material for those wishing to engage in the study of Central Asia. The first ten volumes initially Kaufman kept in his personal library. In 1876 they were transferred into Turkestan public library [4; 15].

Altogether during the governorship Kaufman published 250 volumes. In 1882 — 1889 years more 166 volumes was compiled with governors Cherniayev and Rosenbach. Thus, the total number of volumes was 416, which contained 4713 names in Russian, French, German, English, Italian, Spanish and Latin. The total amount of expenses for development of the Compendium was equal to 23169 rubles.

All collected for «Turkestan collection of scientific papers» materials are made as follows: newspaper articles were cut out, glued to the white papers, magazine articles and books were embroidered and separate sheets of paper pasted into the frame. Only the magazine and newspaper clippings in «Turkestan collection of scientific papers» were more than ten thousand. The treated material thus intertwined in the volume of the same type which were supplied printed front page. Mezhev picked up the book, magazine and newspaper articles as they published, observing the chronological sequence.

The large and diverse material «Turkestan collection of scientific papers» allow «systematic and alphabetical index of essays and articles in Russian and foreign languages», also composed by Mezhev. Alphabetical index are divided into three parts: the index of authors, translators and names found in the bibliography, area pointers and names, index of authors and subjects encountered in foreign bibliography.

These signs, along with a reference to the corresponding «Turkestan collection of scientific papers» reference is made to the publication, which is placed in a particular material. This makes it possible to use the books included in the collection, not only in Tashkent, where it is stored. Mezhev in the preface to the first volume indicator wrote: «Actually, I was a pointer in such way that would be suitable not only for those who have the opportunity to have in hands this «Turkestan collection of scientific papers», but also for anyone interested in literature of Central Asia in general and in particularly the Turkestan region. With this aim, I put a link to each article title, being in «collection», a link of the periodical edition where it taken» [3; 4].

The content of «Turkestan collection» extremely rich and diverse. The pages of this kind of chronicle can find messages and descriptions relating to various aspects of life of our region in all its details. The conquest of Central Asian states, the device and the colonization of the region, its economy, the study of the productive forces, history and ethnography of the peoples of Central Asia — all found at the time reflected in the press, collected in «Turkestan collection of scientific papers». Researchers working on any topic of colonial Turkestan, it is not necessary to work long and painstaking investigation in the catalogs and card files, write dozens of sets of magazines and newspapers, to collect a lot of books, brochures, maps, guides, some of which could simply not be stored in separate editions. Enough, to refer to the book and all printed material will reveal to all interested in details of the theme.

Leafing through the pages of the collection volume after volume, we can restore the entire region life in all its details. There was established the Turkestan governor-generalship in 1867. Pages in St. Petersburg and Moscow newspapers are filled with articles. Beginning device region, discussions on the draft regulations on the management of the region, the first steps of the administration, its relationship with the local people — all this are reflected in the first volumes of the collection.

With volume 5 of the Collection appeared plenty articles about trade, about the Central Asian markets, about the possibilities of the region. Engineer Tatarinov wrote in the «Gornyi Journal» article about coals in Karatau and possibilities of its development. In volume 14, we already found its report on the state mining department of coal business in Turkestan; volumes 16, 60 and 73 — Work about tatarinov`s copies. It is also possible to trace a number of other discoveries and researches.

Volumes 6 and 7, collected all material of the capture of Samarkand, Ura-Tube, the occurrence of deep Emirate. The conquest of the Khanate of Kokand was given exhaustively. In volume the 23 is given a great article from the «Military collection» of Kokand Khanate and several newspaper clippings from the historical and economic information, in the 30 volume is given «Military statistical collection» edited by N.N. Obruchev. Volume 114, we found the story of the «Military collection» for 1875, illuminating the entire history of the Kokand Khanate, until the events of 1875, and in Volume 117 the same «Military Collection» is given in three articles Event in 1875 — military action against Kokand on official documents. Mezhev collected in one volume all the articles of the newspaper «Russian world» and «Russian Invalid», containing reports of military operations. And further, in volumes 125, 126, 148, 152 and 158 — a huge number of newspaper and magazine articles, and individual books on the same subject. Thus, «Turkestan

collection» can certainly serve as a comprehensive source for anyone interested in the history of the conquest, the economy, trade and ethnology of Kokand. Similarly, covered all Khiva hikings, starting with hiking Yaik kazaks and ending 1873.

Material about the last hiking Mezhov collected and concentrated in volumes from 42 to 111 and arranged sequentially from Potto lecture «On the steppe hikings», read them in the Orenburg cadet school in 1872 and it is a preparation for the 1873 hiking. Then put all articles covering the campaign from the strategic, tactical, fortification, military, administrative, organizational and other parties. Then follow the clippings on the campaign itself, telegraph messages, reports. Magazines «Military Collection» and «Herald of Europe (Vestnik Evropy)» published articles of Sobolev, Kostenko, Ibragimova, Kolokoltseva and others, which also examines the Khiva campaign from different angles. The volume 88 of the collection concluded the book by US journalist Mc Gahan, direct participant of the campaign (published in America in 1875 and translated into Russian), fully summarizing the events in 1873. Subsequent years after Khiva campaign enriched with expeditions and researches. Some of these expeditions had the task of purely geographical research, and other collected material of natural-historical study of the region, to familiarize themselves with its productive forces. Produced topographic surveys, astronomical observations, gather statistics, etc. The results of all this work appeared in the press, first in periodical publications, in the form of individual messages, reports, and then in the voluminous writings, such as the Proceedings of the Aral-Caspian expedition, traveling Przewalsky, Mushketov's geological works, travel and study Severtsev's the mountainous country of the Tien Shan. The printed works Mayeva, Fedchenko etc., and all of this gathered by Mezhov to «Turkestan collection». Great value V. Mezhov attached for collecting articles of economic nature — on the state of trade and its perspectives, on the detected region in deposits of minerals, in particularly the possible development of coal reserves, the emergence of the first industrial enterprises, the construction of railways, and so on.

Preparation and release of the Turkestan collection continued regularly until 1887. The average yield on the 20 volumes per year.

In 1884, the Governor-General of Turkestan N.O. Rosenbach, questioning the completeness and values constitute Mezhov's collection and mainly intrigued by the financial side of this work, commissioned to N. Ostroumov and N. Dmitrov familiar with the collection and to give their conclusion and feasibility of its extension. N.V. Dmitrov in the «Note on the preparation of a commission member» «Turkestan collection of the scientific papers», was written with N. Ostroumov, gave a detailed analysis of Mezhov's work.

The text of the note, unfortunately, has not survived, but her draft was found in 1924 in Leningrad by famous bibliographer — ethnographer N. Burov. It contains the analysis of more than 300 volumes of the collection, opened its main shortcomings and pointed out that Mezhov, completely absorbed in his bibliographical work, treated the case which entrusted to him not with the attention it deserved any, with the result that it was missing a number of important works or includes materials that are not directly related to Turkestan.

Of course, many of these shortcomings «Turkestan collection» really took place. But overall Collection — undoubtedly valuable edition — did not merit such a critical assessment. Rather, it was to talk about the broader coverage of the Turkestan unreleased material, a more careful selection of them, i.e., on improving the «Collection» and not on its liquidation. However, the Governor — General Rosenbach, based on the memorandum of N.V. Dmitrov and N.P. Ostroumov, decided that it is advisable not to spend a year in the preparation of the collection a large amount found it necessary to cease its publication. Governor General seemed obviously, he let spend over for this purpose — 660 rubles.

In the letter from the ruler of the Office of the Governor — General to Mezhov from July 3, 1887, which was kept in the Central State Archive of Uzbekistan, said: «In view of reduction in the content of credit of the Turkestan Public Library, including on the publication of «Turkestan collection of scientific papers», if any, to form a corresponding number of volumes of the collection and send to the governor-general's office» [4; 28].

Since 1887, by order of administration working on so important things was stopped, has been applied a great harm to the further study of the region. It should be noted that other circumstances played a significant role in the publication. N.P. Ostroumov wrote: «For the Kaufman time this collection (Turkestan collection) had invaluable significance, as Russian literature with the conquest of Tashkent began to appear geographic, ethnographic and historical information on the newly-annexed territory, unknown scientific research for Europe» [4; 30]. The first twenty years of the device and the development of Turkestan were a period of feverish activity of numerous expeditions, research, creation of large capital works, and in the next twenty years

the time has come a lull. Some changes in the views, reflected clearly the number of articles on the newly approved budget.

In a letter dated August 24, 1887 he wrote: «... with great sorrow that I learned that the I.O. Rosenbach decided to stop compiling the collection. Well do nothing against this object. No against, says the proverb, and the court is not «And in another letter dated on 10 October Mezhov sending in Tashkent last 16 volumes of the collection, and wrote. «It is very unfortunate it was to me to finish the work, which I worked 25 years, but to do it is nothing».

Conclusion

Regretting many scientists shared V.I. Mezhov work, for the next twenty years, and no one fill this break, it was no possible, in spite of the trend towards this in the later followers of Mezhov's labour.

All materials are of historical, economic, statistical, ethnographic, literary, art-nature facilitate the work of the modern researcher, said D.I. Logofet — «Retrieving by tiny grains among boundless and bottomless of papers printed works» [4; 30]. No historical work, no doctoral or master's thesis on the colonial past of Uzbekistan and other Central Asian republics can not do without this collection of publications.

Thus, «Turkestan collection» is quite unique cultural phenomenon, because not all of the publications that are in it are, and that newspapers, magazines, books published in various cities of Russia in the second half of the XIX century are preserved in the country that has experienced during this while a few revolutions, civil war, two world wars and the turbulent nineties.

Recommendations

The use of new information technologies in the creation specialized databases of databases of materials past of our region, would not only increase the level of research and education, but also to organize the effective work of collecting, managing, systematization rich cultural heritage and to provide people with relevant information.

Comparative analysis of the above archival sources of the XIX century and the information management systems of educational and research institutions on the state of historical materials, rare books and manuscripts show that: many of the materials of the past centuries in time are subject to deformation and other damage, thereby become useless; efficiency of information retrieval in the electronic, virtual and corporate libraries in the hundreds or thousands of times faster than traditional methods; Modern automation can significantly expand the boundaries of knowledge dissemination through databases, electronic catalogs and online access to both intranet and internet networks; Many computerized systems that store, process and transfer of scientific and educational information are local in nature, allowing through automated library system to access databases only in local networks or via the Internet without the organization of a corporate network; low level of intellectualization interface, making it difficult to work for untrained users; lack of effective mathematical models, algorithms and methods for parallel processing to speed up your work in corporate networks.

Hence the need for the development of areas associated with the tasks of creating effective methods of imaging, scanning and processing of rare and valuable information resources, providing them online access to virtual IT environments and enterprise networks and relevant.

References

- 1 Бенедиктова Н.Н. «Туркестанский сборник» как источник изучения Средней Азии / Н.Н. Бенедиктова // Литературный Ташкент: альманах. — 1945. — Т. 1. — С. 18–21.
- 2 Фрадкина З.Л. В.И. Межов (1830—1894) / З.Л. Фрадкина. — М.: Изд-во Всесоюз. книж. палаты, 1949. — 78 с.
- 3 Межов В.И. Туркестанский сборник — систематический и азбучный указатель сочинений и статей на русском и иностранных языках / В.И. Межов. — СПб., 1878. — 150 с.
- 4 Касымова А.Г. Туркестанский сборник / А.Г. Касымова. — Ташкент: Фан, 1985. — 149 с.

Э.Е. Альжанова, Нур Четин

Орталық Азия түркілерінің XIX ғ. жазба дерек көздеріндегі мәдени мұрасы

Мақалада негізінен XIX ғасырдағы орталықазия түркілерінің мәдени мұрасына қатысты деректер көздерінің сараптамасы берілген. Тақырып бойынша деректер Өзбекстанның Ұлттық кітапханасында жиналып, зерттелді, онда ортаазиялық түркілердің мәдени және тарихи мұралары бойынша материалдардың толық жинағы орналасқан. Қазақстанның мәдени мұрасы жөніндегі қызықты ақпаратты В.И. Межованың «Түркістан жинағы» мен А.Л. Кунның «Түркістан альбомынан», сонымен қатар Түркістан генерал губернаторы кеңсесінің мұрағатынан, А.Г. Серебренниковтың «Түркістан өңірі» атты құжаттар мен суреттерден алуға болады. «Түркістан жинағы» XIX ғасырдағы ортаазиялық түркілердің мәдени мұрасының жазбаша дерек көзінің бірі болып саналады. Жинақ томдарының беттерін бір-бірілеп аударып қарай отырып, өлкенің басынан өткен өмірінің барлық егжей-тегжейлі жай-күйін, әлеуметтік-экономикалық дамуы мен өндіріс күштері туралы зерттеулерді, ресурстарға бай өлкені қоныстанған халықтардың тарихы, тұрмысы, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына, әскери оқиғалардың, жаулау мен азаттық соғыстарының көріністерін қаз-қалпында көз алдымызға келтіре аламыз.

Кілт сөздер: мәдени мұра, жазбаша дерек көздер, ортаазиялық түркілер, кітапхана жинағы, Түркістан жинағы, Орта Азия.

Э.Е. Альжанова, Нур Четин

Культурное наследие среднеазиатских тюрок в письменных источниках XIX века

В статье дан анализ источников, относящихся к культурному наследию среднеазиатских тюрок, в основном, XIX в. Источники по теме были собраны и исследованы в Национальной библиотеке Узбекистана, где находится наиболее полное собрание материалов по культурному и историческому наследию среднеазиатских тюрок. Наиболее интересная информация для культурного наследия Казахстана имеется в собрании документов и фотографий; «Туркестанском сборнике» В.И. Межова, «Туркестанском альбоме» А.Л. Куна, в архиве Канцелярии Туркестанского Генерал-губернатора, а также сборнике «Туркестанский край» А.Г. Серебренникова. «Туркестанский сборник» является письменным источником культурного наследия среднеазиатских тюрок XIX века. Перелистывая страницы сборника том за томом, мы можем восстановить всю жизнь края во всех подробностях: от состояния социально-экономического развития, изучения производительных сил, богатейших ресурсов до исследования исторического прошлого, быта, традиций, обычаев и нравов народов, населявших край; театра военных событий, завоеваний и освободительных войн.

Ключевые слова: культурное наследие, письменные источники, среднеазиатские тюрки, библиотечные собрания, «Туркестанский сборник», Средняя Азия.

References

- 1 Benediktova, N.N. (1945). «Turkestanskii sbornik» kak istochnik izucheniia Srednei Azii [«Turkestan collection of scientific papers» as the source of the study of Central Asia]. *Literaturnyy Tashkent: almanakh, Vol. 1*. Tashkent [in Russian].
- 2 Fradkina, Z.L. (1949). *V.I. Mezhev (1830–1894) [B.I. Mezhev (1830–1894)]*. Z.L. Fradkina. Moscow: Izdatelstvo Vsesoiuznoi knizhnoi palaty [in Russian].
- 3 Mezhev, V.I. (1878). *Turkestanskii sbornik sochinenii i statei, otnosiashchikhsia do Srednei Azii voobshche i Turkestanskomu kraiu v osobennosti: sistematicheskii i azbuchnyi ukazatel sochinenii i statei na russkom i inostrannykh yazykakh [The Turkestan collection of works and articles relating to Central Asia in general and the Turkestan region in particular: a systematic and elementary index of works and articles in Russian and foreign languages]*. Saint Petersburg [in Russian].
- 4 Kasymova, A.G. (1985). *Turkestanskii sbornik [Turkestan collection of scientific papers]*. Tashkent: Fan [in Russian].

А.Ш. Алтаев¹, Л.Т. Кожакеева²¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан;²Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
(E-mail: info@kazmkpu.kz)

Урбанизация и динамика изменения численности городского населения в Казахстане в 2000–2017 гг.

В статье рассмотрены процессы развития урбанизации и динамика изменений городского населения в Казахстане на основе анализа статистических данных. Следует отметить, что наша страна является государством с умеренной урбанизацией. Различают самые маленькие и большие урбанизированные районы Республики Казахстан. С 2000 г. по 2018 гг. она характеризовалась изменением числа граждан в регионах. Различают три крупных города страны — Алматы, Астана и Шымкент, где очень высока доля городских жителей. Урбанизация во всем мире набирает темпы, в настоящее время более половины населения планеты проживает в городах. По прогнозу Организации Объединенных Наций к 2025 г. горожане составят более 61 % населения мира.

Ключевые слова: урбанизация, уровень урбанизации, городское население, число граждан, доля городского населения.

Введение

Необходимость исследования проблем развития населения городов в историческом аспекте детерминируется не только их слабой изученностью, но и происходящими в казахстанском обществе радикальными общественно-политическими и социально-экономическими преобразованиями, которые формируют совершенно новый тип организации социально-пространственной среды.

Значимость работы определяется также новым этапом в развитии городов Казахстана, как индустриально-инновационных центров, создающих условия для ускоренной модернизации РК. Именно от городского населения зависит осуществление индустриального прорыва в экономике страны.

Таким образом, изучение истории городов и их населения имеет теснейшую связь с решением всех современных социально-экономических, демографических, культурных и других проблем Казахстана в целом, обусловлено научно-теоретическими и практико-прикладными задачами развития казахстанского общества в условиях ускоренной модернизации.

Методология и методы исследования

В статье использованы материалы теоретических и практических исследований как отечественных, так и зарубежных ученых, ведущих исследования в широком круге наук о человеке. При рассмотрении подходов к изучению и оценке демографического развития применяются методы ретроспективного анализа литературных источников. На базе индуктивных, дедуктивных и статистических заключений применялся метод теоретического синтеза и обобщения.

Обсуждения

Между тем существует значительный дисбаланс по уровню урбанизации по различным странам мира. Так, Гонконг, Сингапур, Науру и Монако являются государствами со 100 % уровнем урбанизации. Высок этот показатель во Франции, Великобритании и Германии. Среди стран СНГ передовые позиции занимают Беларусь, Россия, Украина, Армения. Приближается к группе лидеров и Казахстан. Существует тесная зависимость урбанизации от многих экономических и политических процессов. Р. Адамс [1; 45] считает наличие городов неперенным признаком государства. Л.Е. Гринин и А.В. Коротаев также указывают на прямую взаимосвязь между урбанизацией и эволюцией государственности [2; 2–45].

Весьма значительным для развития урбанизации является экономический фактор, наиболее развитые государства с постиндустриальной экономикой являются и более урбанизированными, доля городского населения в них превышает 80 и более процентов. В XXI веке происходит повышение роли городов в социально-экономическом и культурно-образовательном развитии стран. Изменение

системы расселения в пользу города стало значимой характеристикой и составляющей экономической динамики большинства государств мира. Благодаря городам, концентрирующим промышленное, инновационное развитие, создаются импульсы для окружающих их территорий.

Активно проводящиеся в Казахстане процессы индустриально-инновационного развития и модернизации, имеющие цель вхождения в число 30-ти высокоразвитых государств мира, значительно актуализируют роль городов в национальной экономике [3]. В Послании Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстан говорится о необходимости обеспечить динамичное развитие инфраструктурной триады — агломерации, транспорта, энергетики. Первыми современными урбанистическими центрами Казахстана должны стать Астана, Алматы, Шымкент и Актобе. Главой государства даны конкретные поручения Правительству: разработать проекты стратегий формирования агломераций в городах Астана и Алматы на период до 2030 года [4]. Уже в июне 2018 г. население Шымкента превысило миллион человек и Президент Н.А. Назарбаев подписал Указ о придании Шымкенту республиканского статуса [5], город становится семнадцатой административной единицей Республики Казахстан.

Как известно, главный показатель уровня урбанизации измеряется долей городского населения по отношению к численности всего населения. Согласно ст. 3 Закона Республики Казахстан «Об административно-территориальном устройстве Республики Казахстан», города подразделяются на:

- города республиканского значения, к которым относятся населенные пункты, имеющие особое государственное значение или численность населения более одного миллиона человек;
- города областного значения, к которым относятся населенные пункты, являющиеся крупными экономическими и культурными центрами, имеющие развитую производственную и социальную инфраструктуру и численность более 50 тысяч человек;
- города районного значения, к которым относятся населенные пункты, на территории которых имеются промышленные предприятия, коммунальное хозяйство, государственный жилищный фонд, развитая сеть учебных и культурно-просветительных, лечебных и торговых объектов, с численностью населения не менее 10 тысяч человек [6].

В 2018 г. в Казахстане насчитывается 87 городов, из них три города республиканского подчинения — Алматы, Астана и Шымкент, 40 городов областного подчинения, 44 городов районного значения. Рассмотрим динамику численности городского населения в Казахстане в период с начала 2000 по начало 2018 г. (табл. 1).

Т а б л и ц а 1

Численность городского населения в Казахстане (чел. на начало года)

Годы	Численность городского населения	Прирост/убыль в абс. цифрах	В %
2000	8 397 566		
2001	8 413 399	15 833	0,188
2002	8 429 331	15 932	0,189
2003	8 457 152	27 821	0,329
2004	8 518 242	61 090	0,717
2005	8 614 651	96 409	1,119
2006	8 696 520	81 869	0,941
2007	8 833 249	136 729	1,548
2008	8 265 935	- 567 314	- 6,683
2009	8 662 919	396 984	4,583
2010	8 819 620	156 701	1,338
2011	8 973 922	154 302	1,72
2012	9 127 543	153 621	1,683
2013	9 277 871	150 328	1,62
2014	9 433 575	155 704	1,65
2015	9 837 025	403 450	4,1
2016	10 035 577	198 552	1,98
2017	10 250 102	214 525	2,092
2018	10 423 569	173 467	1,664

В целом, динамика численности городского населения показала положительный рост в диапазоне от 0,188 — минимальный показатель до 4,583 % — максимальный показатель. Лишь в 2008 г. произошло снижение численности горожан на 567 314 чел., или 6,7 %. Но уже в следующем 2009 г. вновь возобновился рост, по сравнению с 2008 г. число городских жителей увеличилось на 396 984 чел., показав максимальный размер прироста за весь рассматриваемый период. На 01.01.2018 г. численность городского населения составила 10 423 569 чел., что на 2 026 003 больше, чем в 2000 г. За этот период прирост горожан составил 19,4 %.

В 2000 г. уровень урбанизации в Казахстане составил 56,4 %, а на начало 2018 г. — 57,4 %. Рост небольшой, поскольку общий рост численности населения значительно опережал темпы роста горожан. На рисунке 1 графически представлены изменения уровня урбанизации в 2000, 2005, 2010, 2015 и 2018 гг.

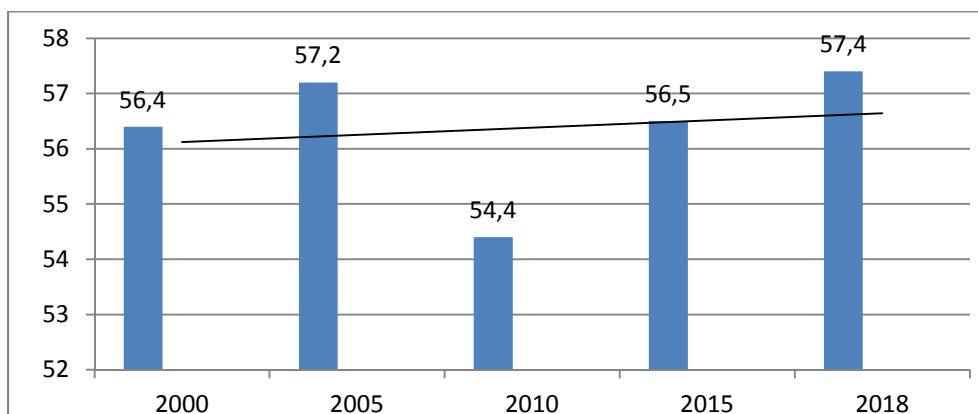

Рисунок 1. Динамика изменения уровня урбанизации в РК в 2000, 2005, 2010, 2015 и 2018 гг. (%)

Как видим, происходили заметные колебания в уровне урбанизации в Казахстане: если в 2000–2005 гг. прирост составил 0,8 пункта, то к 2010 г., напротив, наблюдалось снижение на 2,8 пункта, к 2015 г. — снижение сменилось ростом на 2,1 пункта, продолжившимся к 2018 г., когда показатель урбанизации поднялся до 57,4 %. В показателях уровня урбанизации и численности городского населения по областям имеются серьезные различия. Сравним данные за 2000, 2005, 2010, 2015 и 2018 гг. (табл. 2).

Таблица 2

Численность городского населения по областям Казахстан в 2000, 2005, 2010, 2015 и 2018 гг. (чел. на начало года)

Регион	2000 г.	2005 г.	2010 г.	2015 г.	2018 г.
Казахстан	8 397 566	8 614 651	8 819 620	9 837 025	10 423 569
Акмолинская	367 684	352 204	342 340	347 353	348 685
Актюбинская	373 225	374 775	465 370	510 608	545 312
Алматинская	462 726	473 978	431 646	465 755	464 453
Атырауская	256 340	261 702	247 283	274 324	296 902
Западно-Казахстанская	247 271	262 518	283 677	312 408	333 263
Жамбылская	448 066	447 406	420 278	442 690	443 896
Карагандинская	1 143 378	1 116 456	1 048 067	1 088 185	1 099 146
Костанайская	532 140	498 630	441 264	460 358	472 807
Кызылординская	361 538	364 248	290 488	324 986	346 193
Мангистауская	246 891	274 628	269 442	268 107	269 243
Южно-Казахстанская	786 214	880 663	988 720	1 247 244	1 341 014
Павлодарская	501 062	487 817	508 777	529 959	533 477
Северо-Казахстанская	270 265	227 440	238 032	243 231	250 850
Восточно-Казахстанская	889 337	853 366	804 474	827 570	845 758
Астана	380 990	529 335	649 152	852 803	1 030 577
Алматы	1 130 439	1 209 485	1 390 610	1 641 444	1 801 993

По динамике изменения численности городского населения области Казахстана можно разделить на три группы: 1 группа с устойчивым ростом, 2 — с волатильной динамикой и 3 — с сокращающейся численностью. К первой группе относятся Актюбинская, Западно-Казахстанская и Южно-Казахстанская области, в которых с 2000 по 2018 гг. численность горожан увеличилась на 172 087, 85 992 и 554 800 чел., соответственно. Во 2 группу входят Алматинская, Атырауская, Мангистауская и Павлодарская области, в которых наблюдались периоды спада и роста численности горожан. К 3 группе относятся все остальные области, где на начало 2018 г. численность городского населения меньше, чем в 2000 г.

По уровню урбанизации на начало 2018 г. можно выделить области с высоким уровнем урбанизации (свыше 60 %), средним (50–57 %) и низким (ниже 50 %). Наиболее урбанизированными являются индустриально развитые Карагандинская с показателем урбанизации 79,6 %, Павлодарская — 70,7 %, быстро догоняющая их Актюбинская область — 63,6 % и Восточно-Казахстанская область с показателем 61,1 %. К областям со средним уровнем урбанизации относятся Костанайская (54 %), Западно-Казахстанская (51,5 %). Все остальные области входят в группу с низким уровнем урбанизации. Алматинская область — аутсайдер по уровню урбанизации (всего 23 %). Это связано, как со специализацией экономики области, ориентированной на развитие сельского хозяйства, так и активной миграцией в Алматы.

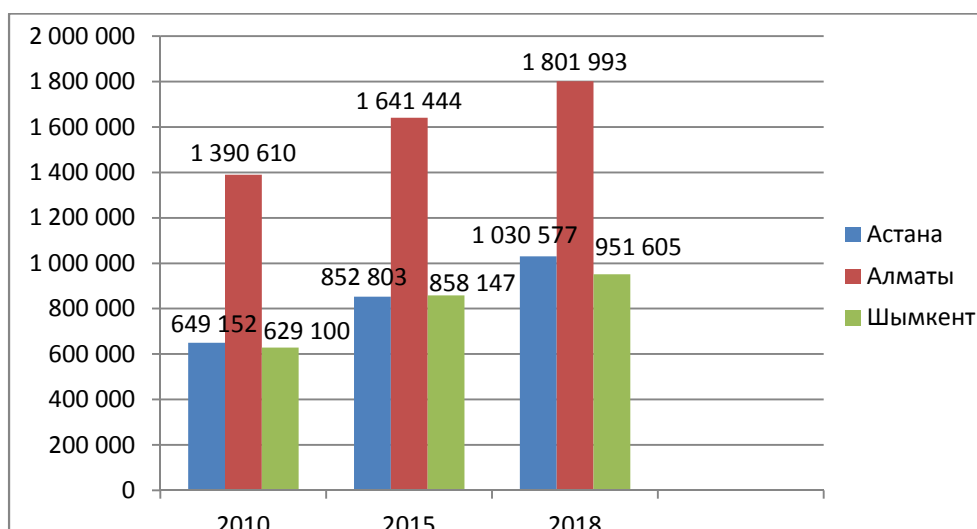

Рисунок 2. Динамика численности населения Астаны, Алматы и Шымкента на начало 2010, 2015 и 2018 гг. (чел.)

На сегодняшний день население трех городов — Алматы, Астаны и недавно приобретшего республиканский статус Шымкента составляет более трети всех городских жителей Казахстана. Только за 2010–2017 гг. численность городских жителей в Астане увеличилась в 1,6 раза, Шымкента — в 1,5 и Алматы — в 1,3 раза. При этом численность населения Шымкента на 1 июня 2018 г. превысила миллион, составив 1 002 291 чел. В совокупности на сегодняшний день население трех мегаполисов Казахстана достигает 3 834 861 чел., или 36,8 %, от общей численности горожан в стране (рис. 2).

Вывод

Таким образом, на сегодняшний день Казахстан относится к странам со средним уровнем урбанизации — 57,4 %. Динамика численности городского населения имеет сильную региональную дифференциацию. Уровень урбанизации в отдельных областях, таких как Карагандинская, вплотную приблизился к показателям высоко урбанизированных государств с постиндустриальной экономикой. А в Алматинской области он едва достигает 23 %. В трех городах страны численность населения превысила миллион человек. В перспективе миллионником может стать Актобе, развивающийся быстрыми темпами. А население крупнейшего мегаполиса Казахстана — Алматы может достичь 2,5 млн чел.

Список литературы

- 1 Adams R. The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehistoric Mexico-Chicago: Aldine, 1966 — 307 p.
- 2 Коротаев А.В. Урбанизация и политическое развитие. Мир-Системы: сравнительный количественный анализ / А.В. Коротаев, Л.Е. Гринин // История и математика. — 2007. — С. 3–44.
- 3 Концепция по вхождению Казахстана в число 30-ти самых развитых государств мира. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 17 января 2014 года № 732. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.akorda.kz/kz>
- 4 Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. «Казахстанский путь — 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее», 17 января 2014 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.akorda.kz/kz>
- 5 Указ Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева «О некоторых вопросах административно-территориального устройства Республики Казахстан». 19.06.2018 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz>.
- 6 Закон Республики Казахстан «Об административно-территориальном устройстве Республики Казахстан» (с изм. и доп. по состоянию на 03.07.2013 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz>.

А.Ш. Алтаев, Л.Т. Кожакеева

2000–2017 жж. Қазақстандағы қала халқы саны өзгерісінің урбанизациясы және динамикасы

Мақалада статистикалық мәліметтерді талдау негізінде Қазақстандағы қала халқы бойынша урбанизацияның даму үрдістері мен өзгеру динамикасы қарастырылған. Айта кету керек, біздің еліміз қалыпты урбанизацияланған мемлекет болып табылады. Қазақстан Республикасының ең кішкентай және үлкен урбанизацияланған аудандары бар. Ол 2000 жылдан бастап 2018 жылға дейін аймақтардағы азаматтар санының өзгеруімен байланысты. Еліміздің үш ірі қаласы — Алматы, Астана және Шымкентте қала тұрғындарының үлесі өте жоғары. Урбанизация бүкіл әлемде қарқын алып келеді, қазіргі уақытта ғаламшар халқының жартысынан астамы қалаларда тұрады. Біріккен Ұлттар ұйымының болжамы бойынша 2025 жылға қарай қала тұрғындары әлем халқының 61%-дан астамын құрайды.

Кілт сөздер: урбанизация, урбанизация деңгейі, қала халқы, азаматтар саны, қала халқының үлесі.

A.Sh. Altaev, L.T. Kozhakeeva

Urbanization and dynamics of changes in the number of urban population in Kazakhstan in 2000–2017

In the article, based on the analysis of statistical data, the study is conducted on the development of urbanization processes and the dynamics of changes in the urban population in Kazakhstan. It is noted that the country is among the states with an average level of urbanization. The most and least urbanized areas of the Republic of Kazakhstan are distinguished. Characterized by changes in the number of citizens in the regions in the period from the beginning of 2000 to the beginning of 2018. The proportion of the three largest cities of the country — Almaty, Astana and Shymkent in the total urban population is shown.

Keywords: urbanization, level of urbanization, urban population, number of citizens, proportion of urban population.

References

- 1 Adams, R. (1966). The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehistoric Mexico-Chicago: Aldine, 1966 — 307.
- 2 Korotaev, A.V., & Grinin, L.E. (2007). Urbanizatsiia i politicheskoe razvitie. Mir-Sistemy: sravnitelnyi kolichestvennyi analiz [Urbanization and political development. World-Systems: comparative quantitative analysis]. *Istoriia i matematika — History and Mathematics*, 3–44 [in Russian].
- 3 Kontseptsiiia po vkhozheniiu Kazakhstana v chislo 30-ti samykh razvitykh hosudarstv mira. Utverzhdena Ukazom Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 17 yanvaria 2014 hoda № 732 [The concept of Kazakhstan becoming one of the 30 most developed countries in the world. It is approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 17, 2014 No. 732]. *akorda.kz/kz*. Retrieved from <http://www.akorda.kz/kz> [in Russian].
- 4 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan N.Nazarbaeva narodu Kazakhstana. «Kazakhstanskii put — 2050: Edinaia tsel, edinye interesy, edinoe budushchee», 17 yanvaria 2014 h. [Message from the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev

to the people of Kazakhstan. «Kazakhstan's Way — 2050: One Goal, Common Interests, Common Future», January 17, 2014]. *akorda.kz/kz*. Retrieved from <http://www.akorda.kz/kz> [in Russian].

5 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan N.Nazarbaeva «O nekotorykh voprosakh administrativno-territorialnoho ustroistva Respubliki Kazahstan» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev «On some issues of the administrative-territorial structure of the Republic of Kazakhstan»]. 19.06.2018. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz> [in Russian].

6 Zakon Respubliki Kazahstan «Ob administrativno-territorialnom ustroistve Respubliki Kazahstan» [Law of the Republic of Kazakhstan «On the administrative-territorial structure of the Republic of Kazakhstan»]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz> [in Russian].

E.E. Alzhanova

*Kh.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan
(E-mail: elmira.alzhanova@ayu.edu.kz)*

Development of trade in Southern Kazakhstan in the second half of the XIX — early XX centuries

Trade was one of the most important areas of the economy of South Kazakhstan, which provides income and means of living for most of the population. Research and generalization of archival and published materials on the history of trade development in southern Kazakhstan in the second half of the XIX–XX centuries shows that the conquest of the South of Kazakhstan by the Russian Empire contributed to certain change in the entire social life of the region, which also affected the trade industry. During the period under review, due to the colonial policy of tsarism, industry did not receive its true development. There was an intensive process of turning the region into a source of raw materials and a market for finished products of the metropolitan industry. South Kazakhstan's trade relations with Russia and Central Asia led to the formation of the Kazakh trade bourgeoisie, but the process of its consolidation was slow. Russian capital dominated the domestic and foreign markets. Local merchants sold their goods at lower prices, which was a consequence of the tsarist colonial policy in Central Asia.

Keywords: trade relations, South Kazakhstan, fair, craft products, social structure, capitalist relations.

Introduction

Trade in South Kazakhstan was one of the most important areas of the economy, providing wages and means of life for the majority of the population.

By the nature of trade turnover, the trade of Kazakhstan was composed of / 330 /:

- 1) domestic trade between separate parts of the region, with a view to local consumption;
- 2) goods exchange between Kazakhstan and other parts of the empire, mainly with European Russia, and partly with the Caucasus and Siberia;
- 3) foreign trade with border states.

Socio-economic changes in South Kazakhstan, including those influenced by the growing importance of various forms of trade, contributed to the formation of the internal market.

The turnover of domestic trade in Kazakhstan was significant, and the number of persons engaged in trade was very large, but both of them are difficult to accurately measure. Trading was carried out exclusively sedentary population, and mainly the Kazakhs, who had great trading skills. Thus, a huge mass of the population was engaged in trade, but the turnover of each commercial enterprise was insignificant, which is typical of domestic trade. After the conquest of Kazakhstan by Russia as a result of the region being drawn into the all-Russian commodity circulation, some cities began to play the role of shopping centers of a group of regions and a number of regions. In the southern region such centers of trade were Turkestan, Chimkent, Sairam [1; 3]. By virtue of the prevalence of handicraft production over factory here, a large role in the trade turnover belonged to products of the handicraft industry.

Methodology and research methods

Methodological bases of writing the article are documents on the development of the national history of Kazakhstan, on the works of Kazakhstani historians and economists. The main source in the study of the topic was information gleaned from state archives.

Interesting data were found while studying the funds of the Historical Department of the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan. The collections of this archive contain materials related to the history of the development of trade relations of pre-revolutionary Turkestan.

Discussion

Domestic trade in South Kazakhstan was very extensive, but not by the number of capital in circulation, but by the number of markets and traders. Bidding took place in bazaars, which often existed even in the smallest villages, such as Chilik, Icahn.

Kazakhs, in need of trade points, often turned to the regional administration with requests to open such. So, in May, residents of Ikana kishlak addressed the head of Turkestan district with a request to establish market days in the form of fairs in their village. The county head, reporting on this to the military governor of the Syrdarya region (only he allowed the official opening of one market or another), wrote that «... market day to the village of Icahn, instead of Friday, be appointed on Sundays» [2; 8].

Often the permission to open bazaars was only a formal act, as in the villages and without it, the traditional trade exchange between the sedentary and nomadic people took place. For example, in 1885, when the residents of Suzak asked to open a bazaar, there were already 30 shops in the village and the neighboring Kazakhs brought cattle and grain here [3; 1], and the settled population — handicrafts.

In large cities, where thousands of people lived and more, fairs were organized twice a week, in small towns and villages — once. In internal trade, mainly, there were relations between the sedentary and nomadic population. On this occasion, Academician V. Bartold wrote in his work «The History of the Cultural Life of Turkestan»: «For the cultural regions of Central Asia, trade with nomadic Turks has always been of great economic importance.

For nomads, these trade relations were even more necessary than for the cultural population; it was even more difficult for nomads to do without the works of the cultural industry supplying them with clothing than for the cultured population without products of steppe cattle breeding; therefore, nomads, like everywhere else, drove their herds to market these products to the borders of cultural regions, not waiting for merchants from these regions to come to the steppe to buy livestock, meat, wool, etc. But the cultural population also got great benefits from trade with nomads».

The well-known orientalist A.Yu. Yakubovsky also noted with regular trade links between nomads and sedentary people: «Everywhere where agricultural and nomadic societies lived in the neighborhood during the feudal era, military raids after booty gave way to peaceful trade communication. The history of Central Asia, Mongolia, China is full of facts of this kind» [4; 28].

The trade of nomadic and settled areas was based on the mutual social division of labor, therefore it was mutually beneficial, stimulated the enhanced development of each of these regions in its industry, and ultimately led to a gradual increase in the productive forces of both [5; 188].

Trade between nomadic, semi-nomadic and sedentary peoples was carried out both in cities and towns, where there were bazaars, and directly in the nomads. In the first case, commodity producers could directly communicate and exchange their agricultural products and handicraft products without the mediation of merchants and traders, in the second, it was mainly carried out with their participation.

The nomadic Kazakhs for various reasons, including for commercial and business purposes, also constantly communicated with the urban population, visiting cities and towns close to their nomad camps, especially on market days. Urban artisans from the sedentary population, producing goods, also took into account the demand for them of the nomadic and semi-nomadic population and were guided by it.

«The history of the Kazakh SSR» describes three main types of trade: traveling-exchange, fair, stationary (shops, shops, warehouses). In South Kazakhstan, all three types of trade took place.

Handicraft production became increasingly active in trade. In it, the proportion of products and raw materials intended for sale increased. In this case, the craftsman already acts as a small commodity producer-artisan.

The development of individual crafts was associated with the supply to the market of goods needed by farmers.

The social structure of various branches of handicraft production of the late nineteenth and early twentieth centuries. was heterogeneous. Here there were industries that were at the level of domestic fishing; satisfying the needs of families, whose products entered the market a little and only by chance; those that can be considered a craft when the work was custom-made; and industries that have turned into small-scale commodity production without wage earners and with hired labor force that put products on the market.

It should be noted that if artisans sold their products through an intermediary, then handicraft industries were directly connected with the market. However, in the conditions of the Southern region, as well as the whole of Kazakhstan, such a distinction was not always clearly expressed, and handicraftsmen in their pure form almost did not exist. Most often they included artisans, i.e. those who worked for customers-consumers.

In the study period, new forms of trade developed in South Kazakhstan — fairs, giving a large trade turnover. «In the second half of the XIX century, fairs played a prominent role in the qualitative change in domestic trade. The turnover of fairs in the steppe regions of Kazakhstan increased at a particularly rapid pace» [6; 30].

Fairs created a certain system of market relations between separate regions of Kazakhstan. Fairs played a huge role in the economy of the region, being a long time with the main focus of exchange.

Along with small and medium fairs in the south of Kazakhstan there were several fairs with millions of turns. Thus, the Aulie-Ata Fair was one of the large, central fairs in the south of Kazakhstan, which gave a turnover of about one million rubles.

Only in 1894 did Russian merchants buy 6,100 poods at this fair. lamb wool, over 1500 pounds. goat fluff, up to 500 poods. camel hair and 100 pounds. hair lassos [7]. As the senior aksakal of the Aulie-Ata Fair in 1916 noted, «the turnover of this year's fair is twice as large as in the past and previous years» [8; 6], which indicates an increase in the needs of the All-Russian market.

During the study period, trade in South Kazakhstan was mainly monetary in nature, and Russian money was in circulation. However, in some remote areas, trade with the nomadic population sometimes still had an exchange character.

The old urban centers of South Kazakhstan: Turkestan, Chimkent, Sairam and many villages located in their neighborhoods were a place of active trade. In 1867, in Turkestan, there were 1600 small and large shops [9; 150]. The report on the state of Turkestan County for 1880 states: «All major and more or less capital trade in the county is concentrated in the city of Turkestan, where there are 4 caravanserais and up to 550 shops; in villages, however, trade is very insignificant and it mainly uses first-priority items» [10; 29]. The city of Turkestan with the surrounding areas has become one of the largest transshipment bases of Russian-Central Asian trade. About 12 thousand camels loaded with various goods passed through it annually [11; 21]. In addition, Turkestan was a major center for trade in cattle, leather and wool [12; 152].

«The total turnover of capital in the trade actually in the city of Turkestan was 200–250 p.; in the county it is no more than 60–70 rubles» [11; 21]. Merchants from Tashkent, Kokand, Bukhara and other cities of Central Asia came to the crowded bazaar of the city of Turkestan, brought mostly silk and paper fabrics, carpets, blankets, bathrobes, etc. All this was traded for sheep, in small quantities for agricultural products (millet, barley, wheat) and Russian-made goods. In addition, a lively camel trade was conducted at the Turkestan market, attracting buyers from different countries, and especially from Bukhara [13; 9].

Rural markets are increasingly associated with the urban in the process of forming the domestic market. Thus, traders from Chimkent sold in the rural markets products of the town's artisans and factory goods, and at the same time purchased agricultural products necessary for the urban population and raw materials for craft and industrial establishments.

Craftsmen, as small producers in small towns, limited themselves to selling their products in a small local market, sometimes directly communicating with consumers. This contributed to the lower stage of development of commodity production.

With the release of the products of artisans into a wide market, a figure of the buyer appeared, who became, as it were, an intermediary between the producer and consumer of the craft products. Particularly increased the role of buyers in the late nineteenth and early twentieth centuries. Buying handicrafts at low prices, they sold them, wandering from one bazaar to another, from one area to another with a big profit for themselves.

The mechanism of interaction of farms specializing in certain areas of social production (cattle breeding, agriculture, handicrafts) has evolved over many centuries. Traders from Tashkent, Bukhara, Kokand and other cities flooded the steppe with handicraft products, and leather, wool and live cattle in return met the needs of Central Asian markets. The ethnoterritorial and cultural-historical affinity with the population of Central Asia stimulated the ever-increasing commodity exchange within the South Kazakhstan.

Many Syr Darya Kazakhs also actively participated in trade operations. In 1856, General Osmolovsky wrote about that «Kirghiz Syr Darya brought to Bukhara rams, Armenian, cattle skins, felts, ribbons for kubitki and baskura, and from there mostly wheat flour, mats, coarse calico, paper and silk material were exported bathrobes, carpets, fruit, etc.» [10; 35].

In the first half of the 19th century, with the annexation of the territory of Southern Kazakhstan to the Kokand Khanate, Uzbek traders from Tashkent, Kokand, Namangan, Andijan, Margilan, Khojent, Bukhara and Khiva began to arrive in Chimkent.

In the second half of the XIX century. Chimkent already had quite large bazaars and turned into a rather significant trading center. Goods from the neighboring Kazakh regions (Sairam, Karabulak villages, Mankent), especially livestock and livestock raw materials, also came here. «The main trade of sedentary residents of the Chimkent region is carried out with the Kirghiz of the region».

In 1864, there were 500 shops in Chimkent alone [5; 195]. The role of Chimkent as a shopping center in the south of Kazakhstan has increased more and more after its incorporation into the Turkestan General Governorate.

Economic life of the Kazakhs of the south of Kazakhstan and the Tashkent oasis, the bazaars of Tashkent, located in close proximity to areas of nomadic cattle breeding and has long specialized in the production of products intended for marketing to the surrounding Kazakh population, including those made from raw materials, played a huge role. derived from the Kazakhs themselves, for example, raw leather. Trade relations of the population of South Kazakhstan with neighboring Asian regions were most actively carried out through the city of Aulie-Atu. Its proximity to one of the largest markets of the Turkestan region — Tashkent, directly connected by rail with Russia and Fergana, contributed to the creation of a major regional center for domestic and international trade. The petitions of large traders and livestock producers from 1889 to the Ministry of Internal Affairs about the opening of the annual spring fair in the city of Aulie-Ata, mainly for buying and selling livestock, have been preserved. The establishment of fairs in the city, in the opinion of cattle producers, will attract «a huge confluence of merchants and benefit not only the local population, but also non-resident traders» [14; 2]. The advantages of livestock trade in Aulie-Ata were provided by the most important moment: «If the herds are not sold during the fair, then the remains of the cattle dealer can sell on daily bazaars and, moreover, there are grazing places in the city» [15; 11]. Obviously, the main product at the Aulie-Ata Fair was cattle, fat, wool, leather, etc. «These products are traded all year round» [16; 51]. It also actively conducted grain trade. Although its turnover was inferior to the transactions of livestock producers, its importance was great, as the process of deepening the economic ties of the nomadic and sedentary population of the Turkestan region was going on.

In 1899–1900 in the Aulie-Ata district of the Syrdarya region there were 247 merchants, of which 171 Kazakh, three Russians, two Tatars and 71 Uzbek.

In the late nineteenth and early twentieth centuries. Kazakhs of South Kazakhstan are increasingly to the all-Russian market. Russian merchants were regular guests of the markets of South Kazakhstan, especially Aulie-Ata.

In the second half of the XIX century Russian merchants, having arrived in South Kazakhstan, took in their hands the key points in the cities and towns that connected the local market with the all-Russian one. «The Russian merchants willingly purchased from Kazakhs felts, hair cords, wool bags, harness and exported these products to Russian cities. In the late nineteenth and early twentieth centuries. at fairs and city markets, felts, Armenian, ropes, saddles, bridles and other handicrafts were sold annually for hundreds of thousands of rubles». In 1867, the Turkestan press noted that: «Merchants, both Russian and Asian, selling cattle on auls, leave with goods that are needed for Kirghiz in autumn and winter, or send their clerks with felts there».

The cities of Chimkent and Turkestan are more inclined to the markets of the Fergana Valley, Tashkent and Kokand; Aulie-Ata was more often associated with the Semirechensk and Semipalatinsk regions.

Foreign trade, both import and export, was partly revived due to the fact that the Syrdarya region in its geographical position was a transit route for the exchange of goods between European Russia and South Kazakhstan on the one hand and Central Asian possessions on the other.

The subject of import from European Russia was manufactory, haberdashery and handicrafts, which go mainly to meet the needs of the Russian and non-indigenous population of the region in general. From Tashkent, Andijan, Namangan were brought: silk in yarn, felt mats, carpets, bathrobes, cotton fabrics and various small goods.

The conquest of Kazakhstan provided unlimited opportunities for young Russian capital, especially industrial and textile, in expanding markets.

However, it would be erroneous to assume that the widespread introduction of Russian calico on the market of South Kazakhstan during this period was accompanied by the elimination of handicraft weaving. Russian goods on the market could not force out handicraft production.

It should be noted in the Syrdarya region, as well as throughout Kazakhstan, in the second half of the XIX-first quarter of the XX centuries. Many branches of the handicraft industry, which supplied the land with essential goods, continued to retain their significance. This was explained, firstly, by the fact that factory products penetrated mainly into urban centers, and in the neighborhood, especially in remote areas, due to poor transportation (rural areas were poorly connected with the city) these products were almost the craftsman's products continued to dominate, without encountering serious competition from imported goods. Secondly, the local factory industry mainly worked not for the domestic market, but for export,

supplying raw materials for Russian enterprises. Thirdly, the imported goods did not meet the demands of the local population everywhere. In addition, at first they were more expensive than local ones.

Craftsmen handicrafts better oriented on the market. They made the most necessary household items, often not amenable to replacement with factory-made items, such as carpets, tekemets, butchers, shoes and other specific household items, as well as tools for agricultural production.

Conclusion

Trade relations of South Kazakhstan with Russia and the Central Asian khanates led to the formation of the Kazakh trading bourgeoisie, but the process of its consolidation was slow. On the domestic and foreign markets dominated the Russian capital. Local merchants sold their goods at lower prices, which was a consequence of the colonial policy of tsarism, carried out in Central Asia.

Nevertheless, with the penetration of capitalist relations in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. There have been significant advances in the economies of the peoples of southern Kazakhstan. In the cities and large settlements, handicraft industrial enterprises arose, where hired workers worked. The development of handicraft production during the period under study allowed the Syrdarya Kazakhs to actively participate in trade operations.

Thus, being one of the trade centers of Kazakhstan, the Southern Region began to play an important role in the trade relations between Russia and the cities of Central Asia. Southern Kazakhstan not only supplied important raw materials for the metropolis, but became the main source of capital accumulation.

The development of trade, the expansion and deepening of commodity-money relations, especially in the production and processing of cotton, including handicraft production, contributed to drawing the Southern region, along with other areas of Kazakhstan, into the general turnover of developing Russian capitalism.

Recommendations

A detailed study of the issue would clarify the solution to another problem — the formation of the local bourgeoisie, entrepreneurs, would recreate experience in organizing small and medium-sized enterprises. This is very important today, when the emerging market mechanism is making its way in a painful competition with the previous form of economy.

A detailed study of the topic would help to illuminate some of the nuances of the continuity of historical and economic categories of the past and present, and should draw the attention of researchers to an expanded regional study of the problem.

References

- 1 ЦГА РУ. — Ф. И-1. — Оп. И. — Д. 694. — Л. 3.
- 2 ЦГА РУ. — Ф. И-17. — Оп. 1. — Д. 1432. — Л. 8.
- 3 ЦГА РУ. — Ф. И-19. — Оп. 1. — Д. 23543. — Л. 1.
- 4 Греков Б.Д. Золотая Орда и её падение / Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — 505 с.
- 5 Мадуанов С. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами Центральной Азии в XVIII — начале XX вв. / С. Мадуанов. — Алматы, 1996. — 296 с.
- 6 Касымбаев Ж.К. Роль городов Восточного Казахстана в укреплении торговых отношений с кочевыми казахами и русским крестьянским населением в начале XX в. / Ж.К. Касымбаев // Изв. АН Каз.ССР. Сер. обществ. наук. — 1979. — № 6. — С. 30.
- 7 Киргизская степная газета. — 1895. — № 30.
- 8 ЦГА РК. — Ф. 146. — Оп. 1. — Д. 107. — Л. 6.
- 9 ЦГА РУ. — Ф. И-17. — Оп. 1. — Д. 627. — Л. 150.
- 10 Тетеревников А.Н. Очерк о внутренней торговле Киргизской степи / А.Н. Тетеревников. — СПб., 1897. — 152 с.
- 11 Здзеницкий С.С. Животноводство в Сыр-Дарьинской области / С.С. Здзеницкий. — Ташкент, 1915. — С. 21.
- 12 ЦГА РУ. — Ф. И-17. — Оп. 1. — Д. 627. — Л. 152.
- 13 ЦГА РК. — Ф. 383. — Оп. 1. — Д. 31. — Л. 9.
- 14 ЦГА РУ. — Ф. И-1. — Оп. 16. — Д. 2200. — Л. 2.
- 15 ЦГА РУ. — Ф. И-17. — Оп. 1. — Д. 20625. — Л. 11.
- 16 ЦГА РК. — Ф. 119. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 51.

Э.Е. Альжанова

Оңтүстік Қазақстанда ХІХ ғасырдың екінші жартысында — ХХ ғасырдың басындағы сауданың дамуы

Оңтүстік Қазақстан экономикасының ең маңызды салаларының бірі, халықтың көп бөлігінің табысы мен өмір сүру қаражатын беретін сауда болып табылады. ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдағы Оңтүстік Қазақстандағы сауданың даму тарихы туралы мұрағаттық және жарияланған материалдарды зерттегенде және талдағанда, Қазақстанның оңтүстігін Ресей империясының жаулап алуы аймақтың бүкіл қоғамдық өмірінде белгілі бір өзгерістерге ықпал еткенін, сауда саласына да әсер еткенін дәлелдейді. Қарастырылып отырған кезеңде патшалықтың отарлық саясатына байланысты өнеркәсіп өзінің шынайы дамуын алған жоқ. Өлкені шикізат көзімен метрополиялық өнеркәсіптің дайын өнімі нарығына айналдырудың қарқынды процесі жүрді. Оңтүстік Қазақстанның Ресеймен және Орта Азия хандықтарымен сауда қатынастары қазақтың сауда буржуазиясының қалыптасуына әкелді, бірақ оны шоғырландыру процесі баяу жүрді. Ішкі және сыртқы нарықтарда Ресей капиталы басым болды. Жергілікті көпестер өз тауарларын төмен бағамен сатты, бұл Орталық Азиядағы патшалықтың отарлау саясатының салдары болды.

Кілт сөздер: сауда қатынастары, Оңтүстік Қазақстан, жәрменке, қолөнер бұйымдары, әлеуметтік құрылым, капиталистік қатынастар.

Э.Е. Альжанова

Развитие торговли в Южном Казахстане во второй половине ХІХ — начале ХХ вв.

Одной из важнейших областей экономики Южного Казахстана, дающих заработок и средства жизни большей части населения, являлась торговля. Исследование и обобщение архивных и опубликованных материалов по истории развития торговли в Южном Казахстане во второй половине ХІХ–ХХ вв. свидетельствуют о том, что завоевание юга Казахстана Российской империей способствовало определенному изменению всей общественной жизни края, которое коснулось и торговой отрасли. В рассматриваемый период в силу колониальной политики царизма промышленность не получила своего подлинного развития. Шел интенсивный процесс превращения края в источник сырья и рынок сбыта для готовой продукции промышленности метрополии. Торговые связи Южного Казахстана с Россией и среднеазиатскими ханствами обусловили формирование казахской торговой буржуазии, но процесс ее консолидации шел медленно. На внутреннем и внешнем рынках господствовал российский капитал. Местные купцы продавали свои товары по более низким ценам, что было следствием колониальной политики царизма, проводимой в Центральной Азии.

Ключевые слова: торговые связи, Южный Казахстан, ярмарка, ремесленные изделия, социальная структура, капиталистические отношения.

References

- 1 CGA RU [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1, Op. 1, D. 694, L. 3.
- 2 CGA RU [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-17, Op. 1, D. 1432, L. 8.
- 3 CGA RU [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-19, Op. 1, D. 23543, L. 1.
- 4 Grekov, B.D. (1950). *Zolotaia Orda i ee padenie [Golden Horde and its fall]*. Moscow–Leningrad: Izdstelstvo AN SSSR [in Russian].
- 5 Maduanov, S. (1996). *Vzaimootnosheniia kazakhov s druhimi sosednimi narodami Tsentralnoi Azii v XVIII — nachale XX vv. [Relations between Kazakhs and other neighboring peoples of Central Asia in the XVII — early XX centuries]*. Almaty [in Russian].
- 6 Kasymbaev, Zh.K. (1979). Rol horodov Vostochnoho Kazakhstana v ukreplenii torhovykh otnoshenii s kochevymi kazakhami i russkim krestianskim naseleniem v nachale XX v. [Relations between Kazakhs and other neighboring peoples of Central Asia in the XVII — early XX centuries]. *Izvestiia AN KazSSR — News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*, 6, 30 [in Russian].
- 7 *Kirhizskaia stepnaia hazeta* (1895; No. 30) [Kyrgyz steppe newspaper].
- 8 CGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 146, Op. 1, D. 107, L. 6.
- 9 CGA RU [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-17, Op. 1, D. 627, L. 150.
- 10 Teterevnikov, A.N. (1897). *Ocherk o vnutrennei torhovle Kirhizskoi stepi [Essay on the Internal Trade of the Kyrgyz Steppe]*. Saint Petersburg [in Russian].
- 11 Zdenickij, S.S. (1915). *Zhivotnovodstvo v Syr-Darinskoi oblasti [Livestock in the Syr-Darya region]*. Tashkent [in Russian].

- 12 CGA RU [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-17, Op. 1, D. 627, L. 152.
- 13 CGA RU [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. 383, Op. 1, D. 31, L. 9.
- 14 CGA RU [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-1, Op. 16, D. 2200, L. 2.
- 15 CGA RU [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. F. I-17, Op. 1, D. 20625, L. 11.
- 16 CGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 119, Op. 1, D. 1, L. 51.

K.T. Baizhiyeno

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: ktlegenkyzy@mail.ru)*

Documents and literature of health protection funds as historical source

The article is devoted to the study of documents and literature of the funds of state organizations of the Republic of Kazakhstan health care system as historical sources. The analysis of existing funds has been carried out for storage of health care historical sources. The author's approach to assessing the reliability of the under study historical source was developed and proposed, as well as the decision-making process about the possibility of its use in the process of scientific research of the particular object history. Studying the history of the formation and development of the healthcare system in independent Kazakhstan is of great scientific and practical interest. The process of establishing health care in the Republic of Kazakhstan, the formation of medical personnel, the modernization of equipment and processes, as well as the updating of the material base, took place in peculiar political and socio-economic conditions, which have great features. Meanwhile, the history of this process in Kazakhstani historiography has been completely studied insufficiently; there is still no comprehensive study devoted to this problem. Of particular note is the lack of scientific papers on the history of the development of the medical education system, the formation of medical personnel, issues of financing the health system and factors affecting the effectiveness of the reforms. The collection and analysis of data on the history of Kazakhstani medicine and the health care system helps to better understand and evaluate the positive experience of healthcare, to anticipate the main directions of its subsequent development. The history of healthcare is part of the social history of society and at the moment, as previously noted, is the least studied by researchers. This is because the problems associated with the organization of health care are located in an interdisciplinary space at the intersection of history and medicine. Understanding the social history of the Republic of Kazakhstan is impossible without studying the history of healthcare. The level of health care depended and depends on the general socio-economic and political development of the country and its individual areas. For a long time, public administration and the development of the social and healthcare sectors have been merged into one state body.

Keywords: historical source, historical documents, funds of health organizations, history of healthcare, data collection, formation of a scientific base, healthcare of the Republic of Kazakhstan.

Introduction

Meaningfulness, value and authenticity of sources is not exposed to the doubt by a scientific association in research of historical aspects of forming and development of societies, states, organizational structures and other educations. Documents and literature of state organizations of the system of health protection come forward one of major historical sources in the process of research of history of development of the system of health protection of the state.

Methodology and research methods

The theoretical and methodological basis for writing the article was made up of the fundamental principles and methodological tools of scientific knowledge. The research methods were: structural method, systematic approach, generalization, analysis.

Discussion

It is necessary to understand «all complex of objects and documents of material culture under a historical source, that directly reflects one or another historical moment and imprinting certain events and facts, allowing to recreate an idea about one or another historical process» [1]. There are a few approaches to classification of historical sources. So, on classification of I.G. Droysen historical sources must be classified as follows:

- customs, dispositions, organizations;
- it is business correspondence, protocols, state documents (normatively legal acts, orders, decrees, etc.);
- language or speech aspects;
- traditions, customs, dispositions of society;

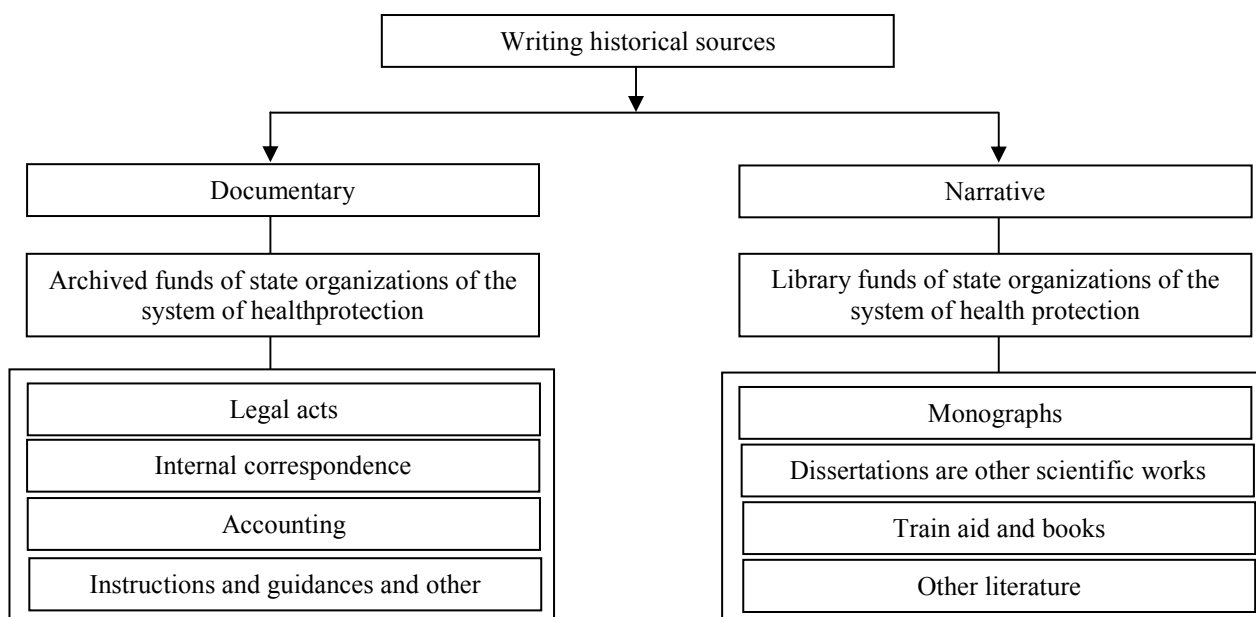
- monuments;
- scientific works, handicrafts, art, etc. [2].

Classification of the I.G. Droysen’s approach was one of the first and, in our view, is not wide enough for the scope of all aspects of cognition of historical processes. Modern scientist L.N. Pushkarev offers more wide approach to classification of historical sources. So, he distinguishes only three types of historical sources:

- writing;
- material;
- ethnographic [3].

In turn L.N. Pushkarev subdivides writing historical sources into: documentary and narrative. It is necessary to understand concreted documents under «documentary historical sources» (legal acts, orders, decisions, etc.), that reflect facts and reality upon the concrete date or period of history. The narratives are opinion of certain authors of one or another historical fact or process, comparing with documentary sources [3].

Writing sources come exactly forward basic historical sources within the framework in research of the health protection system of independent Kazakhstan. We will present scheme of this thesis (Fig. 1).

Note. Following scheme is made by author.

Figure 1 is the Key to historical sources in research of the process of forming and development of the health protection system of Kazakhstan Republic

It is possible to consider sources with the high degree of authenticity, which allow to expose and analyze the historical features of forming and development of the health protection system at qualitatively high scientific level. It is necessary to mark that in the list of writing sources electronic databases, catalogues, the electronic versions of documentation are included. It is caused that electronic documents are legally equated with printed or printed to the ordinary carrier data (to the paper). The value and role of electronic circulation of documents increases with modernization of the system of state administration of Kazakhstan Republic and informatization of society. The traditional charts of circulation of documents are known as ineffective and out-of-date, giving up to a place the different informative systems with electronic circulation of documents.

Writing narrative historical sources are on questions of forming and development of the health protection system in medical libraries or library funds of Kazakhstan Republic Ministry of health mainly, and also in regional medical organizations (policlinics, establishments, etc.) For today.

So, for example, the Republican scientific-medical library of Kazakhstan Republic Ministry of health (further RSMLHM of KR) is opened from 1939. Today this library is confessed to be the largest depository of scientific literature on questions of health protection and medicine in a country. RSML of KR is a head scientific establishment, that carries out informatively-bibliographic and library service in the field of medical science and history of health protection in Kazakhstan. RSML of KR is also known as the organizational-

ly-methodical and scientific center of regional medical libraries of Kazakhstan. A library fund consists of 350 thousand units of scientific medical literature [4].

There are 67 branch libraries sanctified to the questions of medicine and health protection in Republic of Kazakhstan:

- RSML — 1;
- scientific centers and research institutes — 14;
- medical higher educational establishments — 9;
- medical colleges — 23;
- medical organizations — 20 [4].

RSML became one of the first libraries, that began to provide data not only in the printed version but also in electronic.

From our point of view, narrative historical sources can be used as an additional information generator about one or another historical period of development of the health protection system. Electronic databases are most comfortable for a search and work with legal documents. So, it is possible to distinguish most popular internet resources:

– the informatively-legal system of normative legal acts of Kazakhstan Republic «Adilet» (<http://adilet.zan.kz>). Contains 243 408 operating and anniented legal documents on Kazakh, Russian and English languages, and also system of search on a database and possibility of the free use. This system works at support of Kazakhstan Republic Ministry of justice and contains all legal documentation of sphere of the system health protections;

– the Informative system «Paragraph» (<https://online.zakon.kz>). It contains the standards of documents for filling, reviews, scientific comments of updating of legal acts on the Kazakh, Russian and English languages besides operating legal documents. There is the on-line system of search on a database. Only limit informative resources are accessible in a free version. A database belongs to Ltd «Info&Service»;

– On-line resources of the health protection system of Kazakhstan Republic state organizations. For example, unofficial web-site of health protections Ministries of Kazakhstan Republic (<http://dsm.gov.kz>). A level and plenitude of filling documents are different. The web-site of central vehicle is most complete, in our view. So, on this resource not only normative legal acts the projects of legal acts are published, but also official lectures and accounting on the state and rates of development of the Kazakhstan health protection system.

The authenticity of information generators becomes the major criterion of selection and use in the process of historical research realization. A.O. Chubaryan suggests understanding «property of historical information / historical source as «historical authenticity», which characterizes the degree of their accordance of historical reality» [5; 98].

Conclusion

These or other historical aspects of the formation and development of healthcare in independent Kazakhstan are reflected in the dissertations and scientific works of Kazakhstani scientists. So, G.S. Doskeeva, in her dissertation «Financing the health care sector of Kazakhstan in a competitive environment: theory, methodology and practice» for the degree of Doctor of Economics (2010), reveals some historical aspects on health financing. Also, Kalazhanov M. B. when writing a dissertation on the topic «Formation, provision and assessment of the quality of medical care as the basis of public health management» for the degree of Doctor of Medical Sciences, raises some historical issues on the quality of medical care to the population.

Without reflecting the problematic periods of the development of the health care system, historical fullness and objectivity in the study of the developmental period will not be achieved, which will significantly reduce the scientific and historical significance of the work. The very fact of creating barriers to access to negative information on the part of government officials is a sign of incorrect alignment of the public service system. Errors must be analyzed to reduce the risk of their recurrence in the future.

Thus, in this article, as a historical source, documents and literature of health funds are reviewed. The problems of searching and using historical sources are highlighted, and an approach to assessing the reliability of documents and literature of the health funds of the Republic of Kazakhstan has been developed and proposed. This approach is universal and can be used in the process of researching historical processes in various areas of society and the state.

Recommendations

The methodology of estimation of level of authenticity of historical sources was not found by us in a scientific environment. Continuously, the problem of choice of one or another source stands before every researcher. We suggest ranging sources in accordance with an order presented in a Table 1.

Table 1

Ranging of historical information generators on the level of authenticity (1 is a high level of authenticity)

Levels of confidence	Types of historical documents	Explanations
1 level	Normative legal acts, management and financial statements on the performed works in this or that sphere	These historical sources are not subject to double interpretation. They clearly reflect the reality for a specific historical period of time
2 level	Research works (dissertations, scientific articles), statistical reports, results of sociological surveys, official reports, etc.	The results of scientific works are considered and studied by experts for scientific novelty, practical significance. At the same time, errors and incorrect conclusions on certain historical events are possible. Statistical reports can be distorted as intended to improve the performance of a sector, or unintentionally during technical failures
3 level	Textbooks, manuals, monographs	In these sources, the author's opinion is more independent and, in this regard, the risks of misinterpretation of a historical event or process increase
4 level	Media publications, feature stories, essays, autobiographies and others	The author has complete freedom to express his position without the need to strengthen his position by facts, to cite references to statements, etc.

Note. Compiled by the author.

The developed scheme for determining the reliability of historical sources can be used not only in the study of the development of the health care system, but also in the process of historical study of other spheres of Kazakhstan society.

Along with this, clear approaches to the definition and classification of information sources are needed. So, for example, the following definition is proposed for one of the sources: «a scientific article is a complete and logically integral work written within the framework of a specific scientific paradigm and highlighting issues that are part of the range of problems associated with the research topic.» Scientific articles may vary in form depending on whether they belong to the field of technical or humanities. The classification of scientific articles by the nature of the material presented is proposed:

- a short message containing a brief (synoptic) statement of the results of research work or their stages;
- an original article, which is a detailed statement of the main results and conclusions obtained in the course of research and development work;
- a review article, which summarizes the achievements in a particular area, fixes the existing state or outlines the prospects for future development;
- a discussion article that contains controversial scientific provisions with the aim of discussing them in print.

In some cases, we suggest classifying scientific ones by the nature of the tasks to be solved:

- scientific and theoretical, which contain reasoning, theoretical justification, calculated data or experimental results;
- scientific and practical, which are devoted to scientific experiments and real experience;
- scientific and methodological, which are dedicated to the review of processes, methods, tools, allowing to achieve scientific or applied problems;
- overview, where general information is given on any subject, event, analysis is carried out, attention is drawn to the problem.

Work on the formulation of definitions and classification of information sources is an important area for improving the system of scientific knowledge, not only in terms of studying the history of the healthcare system, but also in other areas of science.

Despite the apparent transparency and availability of historical sources of information on the development of the health care system, there are a number of problems in accessing a certain category of data. For example, if a public health system organization willingly provides information on successes in implementing development projects, then failures and disastrous projects are hidden. The negative results of the development of the health care system are not published on official Internet resources and access to them is complicated by the creation of various types of barriers. This forms a false notion about the exceptionally successful development of the health care system, the absence of mistakes and failures in the implementation of certain projects. Existing historical sources that negatively characterize the results for various reforms or projects of the health care system, as a rule, have a low level of scientific credibility — the publication in the media, analytical reports of economists on failed reforms and projects.

A number of studies can be distinguished, characterized by objectivity and a high level of scientific certainty. So, in the scientific literature, separate articles were devoted to the health history of independent Kazakhstan, the authors of which were K. Zhakupova («History of medicine of Kazakhstan according to archival documents (1920–1930)»), K.O. Shayakhmetova, K.Sh. Syzdykova, G.B. Rakhimzhanova («Problems of the development of health care in Kazakhstan at the present stage»), G.S. Narmatova («On the structure of the Kazakhstan health care system»), S.E. Orynbasarova («Current state and main directions of healthcare system reforms in Kazakhstan») and others.

There are scientific studies that have been devoted to the history of healthcare in a particular region or region of the Republic of Kazakhstan. So, for example, S. Kh. Dushmanov in his dissertation «The History of Health Care in Western Kazakhstan» for the degree of Doctor of Medical Sciences (1992), studied materials of a historical, literary, historical and bibliographic nature, official documents, works on the general history of the country and republics, according to the history of science and culture of society, data from archaeological and paleontological studies, comparative linguistics, Kazakh folklore, reviews, letters, notes, memoirs and testimonies of medical and other workers, Periodically printing.

References

- 1 Иванов Г.М. Исторический источник и историческое познание / Г.М. Иванов. — Томск: Изд-во ТГУ, 1973. — 250 с.
- 2 Дройзен И.Г. История эллинизма: [В 3-х т.] / И.Г. Дройзен. — М.: Академический проект, 2011. — 352 с.
- 3 Пушкарев Л.Н. Классификация письменных источников по отечественной истории / Л.Н. Пушкарев. — М.: Наука, 1975. — 152 с.
- 4 Анамбаев И.А. О деятельности Республиканской научно-медицинской библиотеки [Электронный ресурс] / И.А. Анамбаев. — Режим доступа: <https://kaznmu.kz/rus>
- 5 Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / отв. ред. А.О. Чубарьян. — М., 2014. — С. 98, 99.

Қ.Т. Байжиенова

Денсаулық сақтау қорларының құжаттары мен әдебиеттері тарихи дереккөз ретінде

Мақала Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау жүйесі саласындағы мемлекеттік ұйымдар қорындағы құжаттар мен әдебиеттерді тарихи дереккөз ретінде зерттеуге арналған. Денсаулық сақтау саласында қолданыстағы тарихи дереккөздерді сақтау қорларының талдауы жасалған. Зерттелетін тарихи дереккөздің шынайылығын бағалауға авторлық көзқарас, сондай-ақ, оны ғылыми зерттеу барысында пайдалану мүмкіндігі туралы шешім қабылдау процесі әзірленді және ұсынылды. Сонымен қатар, денсаулық сақтау кез келген қоғамның, оның ішінде қазақстандық қоғам өміріндегі ең маңызды сала болып табылады. Тәуелсіз Қазақстан елінің денсаулық сақтау саласының қалыптасу әрі даму тарихын зерттеу маңыздылығы — жаңа мемлекеттің әлем картасында пайда болу сәтінен бастап осы уақытқа дейін халыққа медициналық көмек көрсетуді жоғарғы деңгейде ұйымдастыру әрі реформалау жолдары жалғасып келеді. Қазақстан медицинасы мен денсаулық сақтау жүйесін зерттеу денсаулық сақтау саласындағы оң тәжірибелерді анықтап бағалауға әрі оның болашақ дамуының негізгі бағыттарын болжауға мүмкіндік береді. Денсаулық сақтау саласының тарихи қоғамның әлеуметтік тарихының ажырамас бөлігі болып саналады әрі, жоғарыда көрсетілгендей, зерттеушілер

тарапынан аз қамтылған, себебі денсаулық сақтау саласында ұйымдастыру үрдісі пәнаралық зерттеу кеңістігінде, яғни тарих және медицина ғылымдарының тоғысу тетігінде орналасқан. Қазақстан Республикасының әлеуметтік тарихын денсаулық сақтау тарихын зерттеусіз түсіну мүмкін емес. Сондай-ақ, денсаулық сақтау саласының деңгейі еліміздің жалпы әлеуметтік-экономикалық һәм саяси дамуы мен оның жеке салаларына тәуелді және тәуелді бола бермек. Ұзақ уақыт бойы мемлекеттік басқару, әлеуметтік және денсаулық сақтау салаларын дамыту бір мемлекеттік органда біріктірілген.

Кілт сөздер: тарихи дереккөз, тарихи құжаттар, денсаулық сақтау ұйымдарының дерекқорлары, денсаулық сақтау тарихы, мәліметтер жинау, ғылыми базаны қалыптастыру, Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау жүйесі.

Қ.Т. Байжиенова

Документы и материалы фондов здравоохранения как исторический источник

Статья посвящена изучению документов и материалов Фондов государственных организаций системы здравоохранения Республики Казахстан как исторических источников. Разработан и предложен авторский подход к оценке достоверности исследуемого исторического источника, а также процесс принятия решения о возможности его использования в процессе научного исследования. Изучение истории формирования и развития системы здравоохранения в независимом Казахстане представляет большой научный и практический интерес. Процесс становления здравоохранения в Республике Казахстан, формирование медицинских кадров, модернизация оборудования и процессов, а также обновление материальной базы происходили в своеобразных политических и социально-экономических условиях, имеют большие особенности. Между тем история этого процесса в казахстанской историографии изучена совершенно недостаточно, до сих пор нет комплексного исследования, посвященного данной проблеме. Особо следует отметить отсутствие научных трудов по истории развития системы медицинского образования, формирования кадров медицинских работников, вопросов финансирования системы здравоохранения и факторов, влияющих на эффективность проведенных реформ. Сбор и анализ данных по истории казахстанской медицины и системы здравоохранения помогают лучше понять и оценить положительный опыт здравоохранения, предвидеть основные направления его последующего развития. История здравоохранения является частью социальной истории общества и на данный момент, как было ранее отмечено, наименее изучена исследователями. Это объясняется тем, что проблематика, связанная с организацией здравоохранения, находится в междисциплинарном пространстве на стыке истории и медицины. Понимание социальной истории Республики Казахстан невозможно без изучения истории здравоохранения. Уровень здравоохранения связан и зависит от общего социально-экономического и политического развития страны и его отдельных областей. Длительное время государственное управление и развитие социальной сферы и сферы здравоохранения были объединены в одном государственном органе.

Ключевые слова: исторический источник, исторические документы, фонды организаций здравоохранения, история здравоохранения, сбор данных, формирование научной базы, здравоохранение Республики Казахстан.

References

- 1 Ivanov, G.M. (1973). *Istoricheskii istochnik i istoricheskoe poznanie [Historical source and historical knowledge]*. Tomsk [in Russian].
- 2 Drojzen, I.G. (2011). *Istoriia ellinizma [Hellenistic History]*. Moscow [in Russian].
- 3 Pushkarev, L.N. (1975). *Klassifikatsiia pismennykh istochnikov po otechestvennoi istorii [Classification of written sources in history]*. Moscow [in Russian].
- 4 Anambaev, I.A. (2012). *O deiatelnosti Respublikanskoi nauchno-medicinskoi biblioteki [Classification of written sources in history]*. Astana [in Russian].
- 5 Chubarjan, A.O. (2014). *Teoriia i metodolohiia istoricheskoi nauki. Terminolohicheskii slovar [Theory and methodology of historical science. Terminological dictionary]*. Moscow [in Russian].

К.Т. Бодеев, З.Г. Сактаганова

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: bodeev-78@mail.ru)*

Қарағанды облысындағы діни ұйымдар тарихы (XX ғ. 60 ж. ортасы)

Мақалада XX ғасырдың 60-шы жылдарындағы Орталық Қазақстандағы діни ұйымдардың дамуы зерттелген. Билік тарапынан жасалған бірқатар жеңілдіктер нәтижесінде облыста діни ұйымдар қызметі жанданған. Діндарлар арасында осы уақытқа дейін мүмкін болмаған оқиғалар орын алған: өзіндік талаптар қойылған ашық ұжымдық хаттар жазылып, діни еркіндікті талап ете бастаған. «Ғылыми атеизмнің» зерттелген кезеңінде атеистік кеңес адамдарын қалыптастыру мақсатында діни ұйымдармен күресте ғылымның жетістіктерін пайдалануға биліктің талпынған кезеңі болды. Алайда, мұрағат құжаттары халық арасында жүргізіліп жатқан үгіт-насихат жұмыстарынан кеңес өкіметі күтетін нәтижелер әкелмегені дәлелденді.

Кілт сөздер. діндарлар, діни ұйымдар, ғылыми атеизм, діншілдікпен күрес, Қарағанды облысы, кеңес өкіметі.

Кіріспе

XX ғасырдың 60 жылдарының ортасынан бастап дінмен күресте жаңа кезең басталды. «Ғылыми атеизм» атауымен қоғамдық-саяси өмірде маңызды рөл атқарған теория, діни ұйымдармен күресте әдіс-тәсілдердің өзгергендігін көрсетті. Атеизмді қоғамдық, жаратылыстану ғылымдарының жаңалықтары арқылы байланыстыруға ұмтылыс осы уақытқа дейін де орын алған болатын. Дегенмен, ол осы кезеңге дейін зиялы қауымды репрессиялау, екінші дүниежүзілік соғыс, соғыстан кейінгі бейбіт жағдайға көшу барысындағы туындаған мәселелер барысында мүмкін болмады.

«Ғылыми атеизм» қарсаңында одақтық және қазақстандық діни ұйымдарға қарсы, хрущевтік жүйенің дінге қарсы үгіт-насихаты қарқын алды. Нәтижесінде 1954 жылы 7-ші шілдеде КОКП ОК «Ғылыми-атеистік үгіт-насихат жүргізудегі өрескел кемшіліктер» [1; 428–432], ал сол жылы 10-шы қарашада «Бұқара халық арасында ғылыми-атеистік насихат жүргізудегі кемшіліктер» [1; 446–450] жөніндегі қаулы қабылданды. Қаулыда дінді қоғамнан аластатуда селкостық танытудағы айыптаулармен қатар, дін қызметкерлері, діндарларға қарсы күштеу әдістері мен әкімшілік жаза қолдану мәселелері қарастырылды.

Методология және зерттеу әдістері

Мақаланы жазуда тарихи зерттеудің объективтілік, историзм, кешенділік принциптері басшылыққа алынды. Объективтілік нақты материалдарға негізделген зерделенетін мәселеге барлық көзқарастар мен ұстанымдарды ескеруден тұрса, историзм принципі жекелеген құбылыстар мен фактілерді олардың өзара байланысында, нақты тарихи жағдайда, қарастырылып отырған кезеңдегі мемлекеттің ішкі және сыртқы саяси бағытын ескере отырып қарастыру болып табылады. Кешенділік сипатталған оқиғаларды барынша нақтылайтын ауқымы мен маңыздылығы жағынан әр түрлі фактілерге сілтеме жасайды.

Пікір-талас

Сонымен, Н.С. Хрущевтің биліктегі «тағдыры» 1964 жылы қазанда шешілді. КОКП ОК-нің жаңа басшысы болып көп жылдық тәжірибесі бар, Н.С. Хрущевті орнынан түсіруді ұйымдастырушылардың бірі Л.И. Брежнев келді. Қоғамдағы тұрақтылықты қалаған жаңа басшылық, хрущевтік реформаторлық «жылымықтан» ұстамды-консерваторлық саясат мен идеологияға ауысты. Жаңа билік көп жылдар бойы ойластырылмаған әкімшілік әрекеттер нәтижесінде жиналып қалған қиындықтар алдында тұрған болатын. Жаңа биліктің ерекшелігі барлық қарама-қайшылықтарды құпия жағдайда шешуге ұмтылу болды.

1966 жылы КОКП-ның XXIII съезінде қабылданған «кемелденген социализм» концепциясы коммунизм құрудың негізгі кезеңдерінің бірі ретінде іс-әрекеттің идеялық-теоретикалық негізі болып

бекітілді. Съезд өткен жылдардағы идеологиялық бағытқа қайта оралып, қоғамдық өмірді қатаң бақылауға ала бастады. Қоғамда бар кемшіліктер қарама-қайшылықтың нәтижесі ретінде қабылданып, кемшіліктерді жою үшін социализмді «кемелдендіру» қажет еді.

Бұл мәселеде мемлекеттік-діни қатынастар сай келмеді және басшылық дінге қарсы күресті жеңілдетуге шешім қабылдады. Атеистік жұмыс бағытын сақтауды елдің бас идеологы М.А. Сулов басқарды [2, 9 п].

XX ғасырдың 60 жылдарындағы діни ұйымдар жайлы тарихшы Г.Д. Мухтарова «... дін өкілдерін жаппай құдалауға қарамастан діншілдік жалғасын тапты. Бұл қоғамдық резонанс тудырды, өйткені партия әрқашан социализм жағдайында діннің дамуы мүмкін еместігі туралы ережені насихаттады» [3] деген болатын.

Облыста дінге қарсы үгіт-насихаттың күшеюі 1965 жылы сәуірде Қарағанды қаласында «Знание» қоғамдық ұйымының құрылуымен байланысты болды. Ұйым қаладағы дәрістің кең, пәрменді, жауынгерлік штабы болды [4]. Бұл ұйымның құрылуы жергілікті үгіт-насихат жұмыстарын күшейтуге мүмкіндік берді. Бір жыл ішінде «Знание» қоғамдық жүйесі бойынша 42740 адамды қамтыған, 149 ғылыми-атеистік бағытта дәрістер оқылды [5, 156 п].

1965 жылы Қарағанды облысында ресми тіркеуден өткен екі мешіт, баптистердің бір дұға үйі, үш орыс православие шіркеуі жұмыс істеді [6, 1–14 п]. Ал 1965 жылы 24 қыркүйекте Қарағанды облатком Саран қаласында ЕХБ ұйымын тіркеу туралы шешім қабылдады [7, 132 п]. Саран қаласындағы ұйымды тіркеу туралы облыстық еңбекші депутаттар кеңесінің шешімі 1965 жылы 2 қарашада қабылданды. Аптасына үш рет құлшылық өткізіліп тұратын ұйымның құрамында 130-ға жуық діндар бар еді. Ал тіркеуден өтпеген Ленин және Октябрь аудандарында екі католик қауымдастығы, Киров және Октябрь аудандарында бір лютеран және баптист-жікшілдер қауымдастығы анықталды [6, 2 п]. Сонымен барлығы ресми тіркеуден өткен жеті діни қауымдастық ғұрыптарды өтеуге мүмкіндік алды. Саран қаласындағы ЕХБ діни ұйымына, Шахтинск қаласынан 62 адам, Абай қаласынан 25 адам, Ақтас поселкесінен 21 адам қосылды [6, 22 п].

1965 жыл Қазақстандағы діндарларға қатысты заң бұзушылыққа байланысты өткен сот шешімімен басталды. КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумы 1965 жылы 27 қаңтарда «Діндарларға қатысты Социалистік заңдылықты бұзудың кейбір фактілері туралы» қаулы қабылдады. Бұл мәселе одақтас республикалардың жоғарғы кеңесінің төралқаларының отырыстарында да қаралды. 1965 жылы 15 наурызда КСРО Жоғарғы Сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасы мен КСРО прокуратурасының қылмыстық істерді соттарда қарауды қадағалау бөлімі жасаған «шіркеудің мемлекеттен, мектептен және діни табынушылықтардан бөлінуі туралы заңнаманы қолдану тәжірибесіне шолу» таратылып, онда жергілікті жерлерде Социалистік заңдылықтың бұзылуы анықталған, сот және прокурорлық қателер және оларды жою жөнінде нұсқаулар берілді. Діни ғибадат істері жөніндегі кеңеске қаулының орындалуы туралы есептер берілді.

1965 жылы 3 сәуірде КСРО Бас прокурорының аға көмекшісі Г. Терехов КСРО Министрлер кеңесі жанындағы дін істері бойынша кеңестің төрағасы А. Пузинге: «И.П. Штеффан, А.П. Классен, Я.Г. Эзау және П.И. Вольфқа қатысты істер прокуратурада қайта қаралып жойылды. Аталған адамдар негізсіз сотталған. Осыған байланысты КСРО Бас прокурорының орынбасары Штеффан, Классен, Эзау және Вольфке қатысты қылмыстық істерді тоқтату үшін, Алматы облыстық сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасына наразылықтар енгізді» [8, 6 п] деген болатын. Діндарлар құқығының Жоғарғы Кеңесте, Бас Прокуратурада қаралуы, діндарларға саясаттың өзгеруінің дәлелі еді. Дегенмен, бұл уақытша көрініс болды.

1965 жылы Қарағанды облысы бойынша қалалық, аудандық комитеттің, идеологиялық комиссияның облыстық 5 рет атеистік семинары өткізілді. Баяндамалардың көпшілігі культ жөніндегі кеңестік заңнаманың орындалуы, діндарлар арасындағы атеистік жұмыстардың жүргізілуі жайлы болды. Қазақстан коммунистік партиясының обкомы бюросының отырысында халық арасында атеистік жұмыстарды жақсарту жөніндегі шараларды бекітті. «Осакаров ауданындағы неміс ұлты арасында идеялық-тәрбие жұмысының жағдайы жайлы» мәселе обком бюросында талқыланды [6, 1 п].

ЕХБ қауымдастығы Қарағанды қаласындағы неғұрлым белсенді жұмыс жүргізетін діни ұйым болатын. Құрамына 900 орыс, 500 неміс, барлығы 1400 діндар кіретін қауымдастық облыстағы саны жағынан үшінші ұйым еді. Діни қызметкер ретінде жаңадан қабылданған 7 адамның 4-уі неміс ұлтынан алынып, дұғалар орыс және неміс тілдерінде оқылды. Орыс және неміс тілдерінде ән салатын 60 адамнан тұратын хор ұйымдастырылды [6, 2 п].

Осы уақытта неміс діндарлары арасында БО ЕХБ құрамынан бөлініп (баптист-жікшілдер, шіркеу жақтастары — К.Б.), жеке діни қауымдастық құруға ұмтылыс байқалды. Атқару органының мүшесі Гардер Г.П. дербес қауымдастық ретінде тіркеуді өтінді. Облыс бойынша ірі 6 жікшілдер қауымдастығы жұмыс жасады [6, 3 п]. Бұл ұйымның дербес жұмыс жасауына билік тарапынан тосқауылдар қойылды. Оларды ресми тіркеуден өткізбеді. Жікшілдер тобына неміс ұлты көп кіргендіктен, немістердің күнделікті тіршілігі бақылауға алынды. Архивтегі уәкіл есептерінде келесі мәліметтер айтылды: «Көптеген немістер ГФР-дан хаттар мен сәлемдемелер алып отыр. 1964–1965 жылдарда Осакаровка ауданына 400 заттай сәлемдеме келді. Осакаровка жиһаз фабрикасында жұмыс жасайтын 304 немістің 36-сы, аудандық байланыс конторасында 10 адам ГФР-дан сәлемдеме алып отыр. Осакаровка селосында тұратын 2269 немістің 500-ден астамы ГФР-дағы туыстарымен хат алысуда. Кейбір неміс ұлтының өкілдері кәсіподаққа кіруден бас тартты. Осакаровка ауданы, Шідерті кеңшарындағы 210 немістің 75-і кәсіподаққа мүше емес» [6, 3 п]. Осындай жағдайлар облыстың басқа да аудандарында байқалды. 1964–1965 жж. АҚШ пен ГФР-дан Киевка селосы мен «Урожайный», «Маржанкөл» кеңшарларына 50-ге жуық сәлемдеме келді [6, 9 п].

Атеизмді мектеп оқушыларына сіңіру биліктің негізгі мақсаттарының бірі еді. Бірақ, діндарлар отбасындағы балаларды діни рухта тәрбиелеу әрекеті, мектеп әкімшілігі мен жергілікті билікті шарасыз жағдайда қалдырып отырды. Бұл жайлы уәкіл өз есебінде «Саран қаласында ата-аналар балаларына пионерлер мен комсомолдар ұйымдарына мүше болуына қарсылық танытуда. №2 мектептің оқушысы Денисованың әжесі үш рет пионер галстугын өртеп жіберген. Сенбі күндері балаларын мектепке жібермеген жағдайлар да кездесті. Жезқазған қаласында құрамында 230 діндар тұратын баптист-жікшілдер қауымдастығы белсенді құлшылық жұмыстарын жүргізіп отыр» [6, 3 п] деген болатын.

Ресми органдар жікшілдер тобының жұмысын бақылауға алып, мүмкіндігінше олардың жұмысын тоқтатуға тырысты. 1965 жылы 25 қазанда Жезқазған қаласындағы қауымдастық пресвитері И.В. Эпп және белсенді Д.Е. Ягольников билік өкілдерімен кездесу өткізді. Эпп және Ягольников «қауымның басты міндеті балалар мен жастарды дінге баулу болып табылады» деп мәлімдеді. Олар балаларға дін үйретіп, оқытатындығын, егер қалалық атқару комитеті біздің шіркеу ісіне араласып, қызметін заң аясында шектемесе, онда қауымдастықты ресми тіркеуге келісетіндіктерін айтты. 26 қазан күні Жезқазған қалалық атқару комитеті төрағасының орынбасарына жікшіл топтың өкілдері К.И. Таубер, И.В. Эпп және Д.Е. Ягольников шақырылып ғибадат туралы кеңестік заңнама түсіндірілді [6, 4 п]. Себебі, кәмелеттік жасқа толмаған балаларды діни ұйым жұмысына тарту кеңестік заңнама бойынша заң бұзушылық болып табылатын.

Жезқазған қаласындағы жікшілдер тобының жетекшілерінің бірі С.Г. Дубовой, облыс көлемінде заңсыз шығарылатын «Вестник спасения» журналы мен басқа да діни әдебиеттерді таратумен айналысты. С.Г. Дубовой жікшілдердің ұйымдастыру комитетінің жұмысын реттеп, жікшілдердің облыстағы жетекшісіне айналды. Облыс көлеміндегі діндарлар С.Г. Дубовоймен кездесу үшін Жезқазған қаласына арнайы баратын [6, 9 п]. Уәкіл Ж.Рахимовтың мәліметінше С.Г. Дубовой «соңғы екі жылда ешқандай жерде жұмыс істемейді. Қазақ КСР мен Орта Азия елдерінде «кезбелікпен» қаржы тауып отыр». 1965 жылы 8 тамызда С.Г. Дубовойдың ұйымдастыруымен Қарағанды қаласы, Октябрь ауданы, Северная көшесіндегі Д.Д. Классеннің үйінің ауласында діни жиналыс өткізген. Жиынға тек қана Қарағанды облысынан ғана емес, өзге де облыстардың барлығы барлығы 300-ден астам адам қатысты [6, 20–21 пп].

Уәкілдің пікірінше «Облыс көлеміндегі ресми тіркеуден өтпеген қауымдастықтар жұмысының күшею себептерінің бірі ғылыми-атеистік дәрістердің жиі оқылмауы. Құрамында 71 лекторы бар қоғам мүшелері мен саяси баяндамашылар, жұмысшылар арасында жиі дәріс оқылғанда бұл жағдай қалыптаспаса еді» [6, 6 п] деген болатын. Діндарлар қызмет ететін ұжымға арнайы коммунистерді жұмысқа орнатты. Жұмысшылар өзара жүргізген үгіт-насихат діндарларды діннен аластатады деген сенімде болды.

1965 жылы 9 маусымда ҚКП РК бюросы «№ 33/34, 36/42, Костенко атындағы шахталар, трикотажды-тоқыма фабрикасындағы жұмысшылардың тұрмысында жаңа азаматтық ғұрыптарды енгізу туралы», 1965 жылы 17 қарашада бюро «№ 36/42 шахта шағын ауданындағы тұрғылықты мекен-жайы бойынша дәріс және атеистік үгіт-насихат жағдайы туралы» мәселе талқыланды. Ал, 1965 жылы 28 маусымда ҚКП аудандық комитетінің пленумында атеистік үгіт-насихат жайлы «біз атеистік және дінаралық насихат мәселелерімен жеткіліксіз айналысудамыз» деген болатын [6, 8 п]. Мемлекеттік атеистік қоғам қалыптастырудағы шаралары нәтиже бермеді. Діндарлар

құқығын қорғағандай болған сот процестерінің өтуі, діндарларға қатысы бар қылмыстық істердің тоқтатылуы діни ұйымдардың жұмысына рұқсат әсер қалдырды. Жергілікті органдар жалпы одақтағы дінге қатысты саясаттың өзгеруіне бейімделе алмады.

Қарағанды қаласындағы жікшілдер жетекшілерінің бірі Д.Д. Классен еді. Ол 1965 жылы 8 тамызда № 33/34 шахта поселкесіндегі өз үйі ауласында 10–15 жас аралығындағы 150 жеткіншекпен 200-ден астам ересектер қатысқан балалар діни мерекесін ұйымдастырды [6, 7 п]. Қарағанды қаласындағы жікшілдердің басым бөлігі № 33/34 шахта ауданында орналасты. Жетекшілері ретінде Д.Д. Классен, Ф.Ф. Кригер, В.Я. Энстер танылды [6, 7 п]. Билік бұл ұйымды, ұйым жетекшілерін, діндарлар отбасын бақылауға алды.

Ал, № 33/34 шахта аумағында балалар үшін жексенбілік діни мектеп ашылды. Балалар жексенбі сайын, әртүрлі мекен-жай бойынша діни сауат ашты. Екі жас музыканттар тобы ұйымдастырылып, олар құлшылық ету ғұрыптарына қатысты.

1965 жылы 18 маусымда Карл Либкнехт көшесі № 29 үйдегі католик А. Гиммершмидт үйінде құлшылық жұмыстары жүргізіліп, оған 250 діндар мен 50 адамдық хор қатысқан. Бұл мәлімет Октябрь аудандық аткомына белгілі болғанынан қарамастан, оларға шара қолданылмады [6, 8 п].

Облыс көлемінде 6–14 жас аралығындағы 200-ден астам баланы қамтыған 10 жексенбілік діни мектеп жұмыс жасады. 6 мектеп Қарағанды қаласында орналасып, мектептегі сабақтарды Дик Мартия, Энне Иогона, Вильмс Елизавета, Гельдебрандт Лидия, Унру Елена, Энне Генрихтер жүргізді. Балаларды діни мектептен ажырату үшін қалалық және аудандық партия комитеттері, жалпы білім беретін мектептердің педагогтар ұжымы түсіндіру жұмыстарын жүргізді [9, 10 п].

1965 жылы 19 қарашада Киевка селосының № 1 сегіз жылдық мектебінде жалпы мектептік ата-аналар жиналысы өтті. Жиналысқа 312 адам қатысып, мектеп директоры С.П. Шкаренконың «Мектеп, қоғам және ата-аналардың балаларды тәрбиелеудегі міндеттері туралы» баяндамасы талқыланды. Талқылау барысында 7 ата-ана сөз сөйлеп, мына ұсыныстар айтылды: «1. Әкімшілік органдардың алдында сектант ата-аналарды ата-ана құқықтарынан айыру туралы мәселе қою; 2. Балаларды ата-анасының жанында қалдыру, бірақ өз балалары мен өзге де балалардың мектептегі тәрбиесіне кедергі келтірмеуі үшін оларды қатаң ескерту; 3. Ата-аналары мектептегі тәрбие жүйесіне қарсы отбасыларының балаларын пионерлер мен октябриялар қатарына алуға тыйым салып, балаларды діни жораларды орындауға үйрететін діндарларды ата-ана құқығынан айырып, балаларды мемлекет тәрбиесіне беру; 4. Ата-аналар комитетіне діндарлар отбасындағы балалар тәрбиесін анықтап, тиісті органдарға беру үшін материалдар дайындау» [6, 10 п].

Ал 1965 жылы 12 желтоқсанда 60 діндар мен аудандық аткомының төрағасы Л.Р. Жданов, мектеп директоры С.П. Шкаренконың қатысуымен өткен жиналыста, діндарлар балаларының пионер, октябриялар қатарына өтуіне, галстук, жұлдызшаларды тағуына, мектепке галстуксыз немесе жұлдызшасыз барғанда мектепке кіргізбей қайтарып жіберуіне қарсы шықты [6, 11 п].

Дегенмен, діни қауымдастықтар тарапынан ресми тіркеуден өтуге өтініш толассыз жазылып жатты. 1964 жылы 26 мамырда Қарағанды қаласының 1000 ға тарта мүшесі бар меннониттер ресми тіркеуден өтуге өтініш жазды. Олар ЕХБ ұйымына қосылудан бас тартып, 15–30 адамнан үйлерде жиналып діни ғұрыптар жүргізді [10, 123 п].

1965 жылы 23 ақпанда Жезқазған қаласының ЕХБ қауымдастығының өкілдері К. Таубер, Ример, Ремпер т.б. барлығы 52 діндар қол қойған өтініші түсті [10, 61 п]. 1965 жылы 26 ақпанда Қарағанды қаласы Ленин ауданының құрамында 358 мүшесі бар ұйым ЕХБ неміс қауымдастығы ретінде тіркеуге өтініш білдірді. Қауымдастық меннониттер неміс бауырластығы құрамынан ЕХБ құрамына ауысқан діндарлардан тұрды. Неміс ЕХБ қауымдастығы ретінде тіркеуге өтініш білдіруінің себебі, діндарлардың көпшілігінің неміс тілді болуы еді. Шіркеудегі барлық ғұрыптарды неміс тілінде жүргізуді, ал қауымдастықты Кирзавод № 1–2 мекен-жайы бойынша тіркеуді сұрады. Қауымдастық жетекшісі зейнеткер Гергард П.Г. еді. Қарағанды облысы бойынша уәкілге Қарағанды облысының Ақшатау өнеркәсіп ауданына қарасты Ағадыр стансасының неміс ЕХБ қауымдастығының жетекшісі Я.Я. Вибеден де тіркеу жөнінде өтініш түсті [10, 18 п].

Облыстағы діни ұйымдарға қойылып жатқан тосқауылдарға қарамастан діндарлар діни ғұрыптарды өтеп, діни мерекелерді тойлады. 1965 жылы «Ораза айт», «Құрбан айт» мерекелерін Қарағанды қаласындағы мешіттерде атап өтті. Екі мешіттегі «айт намазына» 2880 адам, оның 413-і әйелдер қатысты. Діндарлардың ерікті қайырымдылығы есебінен 2300 сом 23 тиын, пітір садақа ретінде 1570 сом жиналды [6, 12 п].

1965 жылы Қарағанды облысындағы тіркеуден өткен ЕХБ қауымдастығына 29 адам сумен шоқыну арқылы кіруге ниет білдірген. Жергілікті органдар жүргізген қарсы жұмыс нәтижесінде 18 адам ғана қабылданып, қалғандары бас тартты. 1966 жылы 1 қаңтарда евангелдік христиан-баптистер мен меннониттердің саны 1400 адамға жетті. Құлшылық ету бейсенбі, жексенбі күндері орыс тілінде, сенбі, жексенбі күндері неміс тілінде жүргізілді. Осы жылы ЕХБ қауымдастығы «пасха», «троица», «жатва күні», «рождество» және «бірлік күні» мерекелерін атап өтті. Мерекелік құлшылық етуге 800 ден 1150-ге дейін адам қатысты. Шіркеуге 1965 жылы 12600 сом кіріс кірді.

Бейбітшілік қорына тіркеуден өткен барлық діни ұйымдар 2000 сом аударды. Октябрь ауданындағы мешіт 200 сом, Киров ауданындағы мешіт 800 сом, ЕХБ қауымдастығы 1000 сом аударды. Тіркеуден өткен мешіттер КСРО мұсылман ұйымдарының халықаралық байланыстары бөлімінің ағымдық шотына 800 сом, оның ішінде Киров және Октябрь ауданындағы мешіттер 400 сомнан қаржы аударды.

Қарағанды облысындағы тіркеуден өткен үш орыс православие шіркеуінде күн сайын шіркеу қызметі жүргізілді. 1965 жылы облыстың АХАЖ бөлімдерінде барлығы 33859 жаңа туған нәресте тіркелді. Орыс православие шіркеуінде 5017 немесе 14,8 % нәресте шоқындырылса, Қарағанды қаласының шіркеулерінде — 39,5 %, Осакаровка селосындағы шіркеуде — 41,4 % шоқындырылған. АХАЖ бөлімдері бойынша 13802 неке тіркелді. Оның 4484-сі Қарағанды қаласында, 409-ы Осакаровка селосындағы шіркеу рәсімімен өтті. АХАЖ-да тіркелген қайтыс болған 6897 адамның, 2267-сі Қарағанды қаласында, 338-і Осакаровка селосындағы шіркеуде діни рәсім бойынша жерленді. Орыс Православие шіркеуінің жалпы жылдық табысы 241650 сом, 92 тиынды құрады. 1965 жылы 1 қаңтардағы қалдықтармен 1966 жылдың 1 қаңтарындағы барлық табыс 309065 сом 91 тиын болды. 1965 жылы шіркеу қаражатының жалпы шығыны 228748 сом 12 тиын болды. Бейбітшілік қорына 25700 сом аударды [6, 13 п]. Шіркеу мен мешіттерде ғұрыптар бойынша нәрестені шоқындыру, ат қою, жастардың некелерін қию, жерлеу жұмыстарын жүргізу, билік тарапынан «артта қалғандық», «ескішілдік сарқыншақтары» ретінде бағаланды.

1965 жылы 17 тамызда Қазақстан КП Обкомының насихаттау және үгіттеу бөлімінің бастығы С.Т. Путиевке құпия түрде жазылған хатта, жастар арасында діни оқу орындарында білім алғысы келетіндердің көбейгендігін жазды. Ағадыр стансасының тұрғыны Р.Н. Втюрин, Қарағанды қаласының тұрғыны Б. Луговинов Мәскеу діни семинариясында оқуға өтініш білдіргенін айта келіп, партиялық ұйымдар арқылы үміткерлерді семинарияға жібермеуді сұрады [6, 18 п].

1965 жылы Қазақ КСР қылмыстық кодексі бойынша әртүрлі мерзімге сотталған меннониттер Д.И. Классен, А.А. Вибе, А.А. Церндер түрмеден босап шықты [6, 19 п]. Оларды кеңестік өмірге бейімдеу үшін жергілікті жерлерге тапсырмалар берілді. Оларға сырттай бақылау орнатып, діни қызметпен айналыспауын қатаң тапсырды.

Діндарлар арасында биліктен діни бостандық беруді сұрап хат жазғандар болды. Мысалы, 1966 жылы қыркүйекте КСРО Қорғаныс министрі Р.Я. Малиновскийге Қарағанды қаласы, Западная көшесі, № 8 үй тұрғыны священник А.П. Кривонос хат жазды. 1954 жылдан өзінің священник екенін жазып, жастар тәрбиесіндегі діннің алатын орны туралы өз көзқарасын білдірді [11, 11 п].

Хатта: Соңғы отан соғысы кезінде әскери госпитальдан ауыр жараланып, елге келген көршісінің баласы жайлы айтылды. Әкесінің баласына «балам, маған ашық айт, соғыста дінге көзқарас қандай?» — деген сұрағына, баласы «әке, ашығын айтқанда, ұрыс кезінде құдайға жүгінбейтін адам жоқ. Егер біреу, алапат ұрыс кезінде «құдайға бір рет те жүгінбедім» деп айтатын болса да, мен оған сенбеймін. Мұндай адам жоқ және болуы мүмкін емес» деп жауап бергенін айтады. [11, 14–15 пп]. Сонымен қатар, діндарлар арасында болып жатқан көптеген мәселелерге назар аударды. Ата-аналардың өз балаларын діни рухта тәрбиелеуге құқығының жоқтығы, тіпті ол үшін оларды ата-ана құқығынан айыратындығын атап өтті. Кейбір жерлерде оқушылар, студенттер, мекемелер мен кәсіпорындарда жұмыс істейтіндерге шіркеуге баруға тыйым салынатындығын жазды. Мекемелер мен өндірісте діндар оқушылар, студенттер мен қызметкерлер жайлы, жиналыстарда, қабырға газеттерінде және жергілікті мерзімді баспасөз беттерінде жазатындығын сынға алды [11, 17 п]. Автор, дінге қатысты мәселені қайта қарауды сұрады. Нәтижесінде биліктің араласуымен А.П. Кривоносотты діни қызметінен аластатты.

Келесі хат 1966 жылы 12 қыркүйекте Қарағанды облысы Жарық стансасының ЕХБ өкілдері атынан Л.И. Брежневке жазылды. Хатта түрмедегі шіркеу кеңесі бауырластығының мүшелері Классен, Храпов т.б. босатуды сұрады. Сонымен бірге, БО ЕХБ съезін өткізуге дайындық жүріп

жатқандығы, бірақ бұл ұйымның заң алдында, түрмеге камалғандарды босатуға қауқары жоқтығы айтылды. Бұл ұйымның діндарлар арасында беделінің жоқтығын атап өтті [11, 5 п].

1966 жылы 16 қыркүйекте Қарағанды қаласы, Уссурийская көшесі, № 28 үйде Қарағанды, Павлодар, Целиноград, Қостанай, Көкшетау, Солтүстік-Қазақстан облыстарының евангелдік христиан-баптистерінің облысаралық кеңесі өтті. Президиумға Тимченко С.Т., Ващук М.С., Кригер В.И., Парышев В.Я., Вельг, Крылов И.И., Пожарицкий П.И., Крекер, Теве, Браун П.И., Классен Д.И., Чумакин А.М., Реймер Н.А. сайланды.

Күн тәртібінде: 1. 1965 жылдан 1966 жылдың тамызына дейінгі БО ЕХБ қызметі жайлы БО ЕХБ өкілінің баяндамасы; 2. Қазақстан және Қырғызстан аға пресвитерінің есеп беру баяндамасы; 3. ЕХБ Бүкілодақтық Съезіне делегаттар ұсыну; 4. Аға пресвитер жанындағы пресвитерлер кеңесіне кандидат сайлау; 5. Сайланған делегаттарға тапсырма беру [12, 1 п] мәселелері тұрды.

Кенеске 44 қауымдастық пен топтардан 118 өкіл қатысты. Оның 19-ы пресвитер, 12-сі диакон еді. Аға пресвитер М.С. Ващук баяндама жасады. Пресвитердің ақпараты бойынша Қазақстан мен Қырғызстан аумағындағы 140 қауымдастық пен топтың, 22-сі ғана тіркеуден өткендігін, ресми тіркеуден өтудің Қазақстан аумағында аса қиын екенін атап өтті [12, 2 п].

1966 жылы қауымдастықтардың ресми тіркеуден өту үшін өтініш жазуы жалғасын тапты. 1966 жылы шілдеде Қарағанды қаласы, Октябрь ауданының православие діндарлары шіркеу ашуға рұқсат беруді сұрады. Қалада екі шіркеудің бар екендігін ескеріп, рұқсат берілмеді [11, 5 п].

1966 жылы 24 қазанда Ульянов «Кузнецк» кеңшарының ЕХБ діндарлар тобының қауымдастығының өтініші түсті. Қауымдастық өздерін «Кузнецкілік Евангелдік христиан-баптистерінің тобы» ретінде тіркеуді өтінді. Уршель И.Л. басқарған ұйымға мүше ретінде 15 адам тіркелген болатын [10, 2 п]. Дін істері жөніндегі кеңес, құрамында адам саны аз болғандықтан тіркеуге рұқсат етпеді.

1966 жылы 20 қазанда Қарағанды қаласы Ленин аудандық аткомына Б.Б. Берген бастаған меннониттер бауырластығы өтініш жазды. Құрамында 798 адам бар қауымдастық өздерін «неміс-меннониттер бауырластық қауымдастығы» деп атады. Көпшілігі Ленин ауданының тұрғындарынан тұратын қауымдастыққа неміс ұлтының өкілдері кірген болатын [10, 12 п].

Осы уақытта Қарағанды облысы Ақшатау өнеркәсіп ауданы Қайрақты кенішінің 34 мүшесі бар ЕХБ неміс қауымдастығының өтініші келіп түсті. Жетекшісі Иван Яковлевич Гизбрехт болған қауымдастықты ГРП № 4 үй мекен-жайы бойынша тіркеуді сұрады [10, 16 п]. Осыған дейін олардың ЕХБ құрамына кіргендігіне байланысты, Қазақ КСР министрлер кеңесі жанындағы кеңестің уәкілі К.Құлымбетов, Қарағанды облаткомы жанындағы дін істері жөніндегі кеңестің уәкілі Ж.Рахимовке «облыстағы меннониттерді тексеруді» тапсырды [10, 11 п].

1966 жылы 27 қазанда 72 мүшесі бар отырған Балқаш ЕХБ қауымдастығының өтініші түсті. Ресми тіркеуден өту туралы алғашқы өтінішін 1957 жылы жазған [13, 106 п]. 1966 жылы 16 желтоқсанда Еңбекші депутаттарының Балқаш қалалық кеңесі аткомы діни ғұрыптарды өтейтін ғимараттың жоқтығы салдарынан қауымдастықты тіркеуге рұқсат бермеді [13, 100 п].

1966 жылы қарашада Осакаровка ауданындағы 105 адам мүше ЕХБ ұйымының өтініші қаралды. Қауымдастықтың ықпалы Осакаровка, Литвинка, Центральное және Скоблевка поселкелері діндарларына таралатын [13, 114 п]. Дегенмен, 1966 жылы бір де бір өтініш қанағаттандырылмады.

1966 жылы православие шіркеуінде 4418 шоқындыру, 125 неке қию, 340 жерлеу рәсімдері, 1806 сырттай жерлеу рәсімі жүргізілді. Шіркеуге жыл бойы 224 730 сом қаржы кірген. Барлық сомдан бейбітшілік қорына 26000 сом аударылды.

1966 жылы облыстағы мүшелерінің саны жағынан ірі діни қауымдастық саналатын мұсылман мешіттеріне келушілердің саны 2500 адамды құрады. Жыл бойы мешіттерге 15 мың сом қаржы кірді. 1966 жылы мешіттерде 3 неке қию, 41 ат қою, 171 жаназа, 329 сырттай жаназа шығарылды.

Қарағанды қаласының ЕХБ қауымдастығында 1000 діндар мүше болды. Оның құрамында ұйымға қосылған 500 меннониттер де бар еді. 1966 жылы 57 адам сумен шоқыну арқылы ЕХБ қауымдастығына мүше болды. Республика көлеміндегі он бес ЕХБ діни ұйымына барлығы 144 адам сумен шоқыну арқылы мүшелікке қабылданған болса, Қарағанды облысында сумен шоқындырылып кіргендердің үлесі 40 %-ды құрады.

Облыстағы екінші ЕХБ діни қауымдастығы Саран қаласында орналасты. Тіркеуден өткен кезінде 120 діндар мүше болса, бір жылдан соң олардың саны 200-ге жетті. Екі ЕХБ діни қауымдастығындағы уағыздаушылар саны 25 адамды құрады. ЕХБ діни қауымдастығында жастардың үлес салмағы басқа діни ұйымдармен салыстырғанда көпшілікті құрады [14, 41–42 пп].

1967 жылы ресми тіркеуден өткен діни ұйымдар саны 9-ға жетті. Үш орыс православие шіркеуі, екі мұсылман мешіті және екі ЕХБ ғибадатханасына, меннониттер мен лютерандар қауымдастықтары қосылды [14, 40 п]. 1967 жылы 9 наурызда облыстық кеңес меннонит бауырластық қауымдастығын ресми тіркеуден өткізіп, Қарағанды қаласы Киров ауданына тіркелді. Ульяновка ауданының Ульяновка селосы, Шахтинск қаласының Ново-Долинка поселкесіндегі ЕХБ қауымдастықтарын Қарағанды қаласындағы тіркеуден өткен діни ұйымның бөлімшесі ретінде тіркеді [9, 20 п].

Меннониттер діни қауымдастығы мүшелерінің саны 800 адамға жетті. Қауымдастықты В.Б. Матис басқарады. Бұл ұйым ресми тіркеуден өткен соң, Қарағанды қаласындағы шіркеу бағытындағы меннониттер де тіркеуден өтуге өтініш білдірді. Я.Г. Тицен басқаратын қауымдастықта 300 діндар тіркелді.

Ал Қарағанды қаласындағы лютерандардың ресми тіркеуден өтуі, «Ленин» кеңшарындағы лютерандарға да ықпал етті. 20 адам мүше қауымдастықты зейнеткер Гейнц басқарды [14, 43 п].

1967 жылы 9 қауымдастықтан ресми тіркеуден өту туралы өтініш түсті. ОПШ — 1, католиктер — 1, лютерандар — 1, меннониттер (шіркеулік) — 1, жетінші күн адвентистері — 1, қалған өтініштерді евангелдік христиан-баптистер жазды. Евангелдік христиан-баптистердің неғұрлым ірі қауымдастықтары Шахтинск қаласында, Осакаровка, Ульяновка селолары мен Атасу поселкесінде орналасты. ЕХБ қауымдастығының тіркеуден өтпеген аздаған адамдардан тұратын бөлімшелері де бар еді. Мүшелерінің басым бөлігі жасы ұлғайған адамдардан тұратын қауымдастықтар Ағдыр стансасы, Шет ауданының Қайрақты кенішінде, Ульяновка ауданының Свердлов және Кузнецкий кеңшарларында орналасты [9, 15 п].

Осакаровка ауданындағы православие шіркеуі мен Саран қаласындағы ЕХБ қауымдастығынан басқасы Қарағанды қаласында орналасты. Үлкен діни қауымдастықтардың бірі православие шіркеуі еді. Қарағанды қаласы Киров қалалық ауданындағы Михайл-Архангел шіркеуіне Теміртау қаласының діндарлары да келеді. Екіншісі Үлкен Михайловкадағы Богородица-Рождество шіркеуі. Бұл шіркеуде Саран, Абай қалаларының діндарлары да діни қажеттіліктерін өтеді. Екі шіркеуге діни мереке күндері (пасха, рождество, крещение) 18000 мыңдай (Михайл-Архангел шіркеуіне 10 мың, Богородица-Рождество шіркеуіне 8 мың) діндар келді. «Ұлы постты» діндарлардың 60–70 %-ы ұстанды [14, 40 п].

1967 жылы ораза 1966 жылы 14 желтоқсаннан 1967 жылы 13 қаңтарға дейін созылды. Ораза күндері бес уақыт намаз бен кешке «тарауық» намазы өткізіліп отырды. Ораза уақытында «пітір-садақа» 50 тиын көлемінде тағайындалды. Екі мешітке 2090 сом пітір-садақа төленді. Жекелеген «кезбе» молдалар да өз үлесін қосты. Тельман ауданы «Победа» кеңшарының молдасы Әбдіхасен мен Саран қаласының молдасы Елібай діндарлардан 485 сом жинап, Қарағанды қаласының № 1 Киров аудандық мешітінің кассасына салды. Ораза айт күндері Октябрь ауданының мешітіне 800-ден астам, ал Киров ауданының мешітіне 600-ден астам адам келді [9, 16 п].

1967 жылы 30 наурыздағы «Қарағанды облысындағы діни ұйымдар қызметі жөніндегі анықтама» жасалып, Қарағанды облысындағы тіркеуден өтпеген діни қауымдастықтар жайлы ақпарат жиналды. Сонымен Қарағанды облысында 1 католик, 5 лютеран, 1 иудей, 1 молокан, 2 меннонит, 4 пятидесятник, 5 ехова, 22 евангелдік христиан-баптистер қауымдастығы анықталды [9, 16 п].

Балқаш қаласында ЕХБ қауымдастығы белсенділік танытты. Ленешмидт басқаратын 80 діндардан тұратын топ ресми тіркеуден өту үшін бірнеше рет өтініш жазды. Р.Я. Шифер басқаратын екінші жікшілдер тобы, балаларды діни бағытта тәрбиелеуде белсенді жұмыстар жүргізді. Р.Я. Шифер тек кәмелеттік жасқа толғандарды емес, жасөспірімдерді де діни ұйым жұмысына тарту керек деп есептеді.

1960 жылы таратылып, ғибадатханасы мемлекет пайдасына алынған православие өкілдері ресми тіркеуден өтіп, шіркеуді қайтару үшін өтініштер жазды. Құрамында 300 адам бар лютерандар қауымдастығы да өз қызметін тоқтатпады.

Балқаш қаласында неғұрлым белсенді діни қауымдастықтардың бірі ехова куәгерлері еді. Құрамында 30 діндары бар ұйым мүшелері сайлауларға қатыспады. Ехова куәгерлері мүшесі Суворкина «сайлауға неге қатыспайсың» деген сұраққа, өзінің Иисус Христосты таңдағанын, басқалардың керек емес екенін айтқан [14, 45 п].

Жезқазған қаласында белсенді жұмыс жасап отырған діни қауымдастық баптист-жікшілдердің жетекшісі С.Г. Дубовой 1967 жылы шілдеде жексенбілік мектепте балаларды дінге үйретіп, антикеңестік әдебиеттерді таратқаны үшін, Қарағанды облыстық сотының шешімімен үш жылға

сотталды. Дубовой қамауға алынғанымен ұйым өз жұмысын тоқтатпады. Ұйымның бір топ мүшелері Дубовойдың жазаға тартылуымен келіспеді. Оны заңсыз, діни көзқарасы үшін қудалау деп танып, 1968 жылы 23 қазанда КСРО Жоғарғы Кеңес Президиумына жазған хатта Дубовой мен басқа да қауымдастық мүшелерін босатуды талап етті. Сонымен қатар хатта шіркеу мен мемлекет қарым-қатынасын реттейтін барлық заңнамалық актілерді жоюды талап етіп, БОАК мен РКФСР ХКК-нің 1929 жылы 8 сәуірдегі діни ұйымдар жөніндегі қаулы мен 1966 жылы 3 маусымдағы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің діни культтер туралы заңды бұзғаны үшін әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік туралы жарлықты жоюды талап етті.

Облыстағы 6 баптист-жікшілдер ұйымының Жезқазған қаласындағы екі баптист-жікшіл қауымдастығының біреуі қала орталығында орналасып, қауымдастыққа 100 діндар мүше болды. Пресвитері К.И. Таубер еді. Ал екінші қауымдастық Жезқазған-кеніші поселкесінде орналасты. 300-ге жуық мүшесі бар ұйымды И.В. Эпп басқарды [9, 7 п].

Жазқазған қаласында Ехоб куәгерлері құрамына 100-ге жуық діндарды біріктірді. Ұйымды Урсу И.М., Дуду М.Г., Гладюк В.Ф. басқарды. Олар өз балаларына мектепте басқа балалармен араласуға тыйым салып, тек қана діни қауымдастық мүшелерінің балаларымен араласуға рұқсат етті.

Саран қаласы мен Дубовка поселкесінде «Молокандар» сектасы ұзақ уақыт жасырын жұмыс жасады. Діндарлардың жиыны қауымдастық жетекшісі И.В. Сафоновтың үйінде жүргізілді. Молокандар православиеден бөлініп шыққан діни бағыт болатын. Молокандарда ересектер мен балаларды шоқындырып, иконалар мен әртүрлі әулиелерді құрметтеу жоқ. Молокандар отбасында балалар еркін тәрбиеленді. Пионерлер мен комсомолдар ұйымына кіруге рұқсат етіліп, мектеп өміріне белсенді қатысты. Жастарға театрлар мен киноларға баруға рұқсат етілген болатын. Діни жиындарға жасы ересектер ғана қатысты. Қауымдастыққа көбінің жасы 50-ден асқан 86 адам мүше болды. 36 адам Дубовка поселкесінде, 26 адам Қарағанды қаласында, өзгелері 5–6 адамнан әртүрлі елді мекендерде тұрды. Құлшылық ету жұмыстары аптасына бір рет жексенбі күні және діни мереке күндері (пасха, рождество, троица, вознесение) жүргізілді. Қауымдастықтың ресми тіркеуден өтуге өтініш жасағанына қарамастан, жергілікті билік органдары әзірге қажеті жоқ деп тапты [14, 47 п].

1967 жылы жылы аса белсенді діни ұйымдардың бірі лютеран шіркеуі жанында біріккен қауымдастықтар еді. Облыста ресми тіркеуден өткен Қарағанды қаласындағы бір және тіркеуден өтпеген 4 діни қауымдастық анықталды. Саран, Балқаш қалаларындағы екі діни қауымдастық ресми тіркеуден өту үшін өтініш білдіріп, бақылауға алынды.

Шет ауданының Шет селолық кеңесінде евангелдік-лютерандар қауымдастығы жұмыс істеді. Құрамында 40–50 діндары бар ұйым, соңғы үш жылда қалыптасқан болатын. Түгелдей неміс ұлтынан тұратын ұйымның мүшелері 1954–1957 жылдары РКФСР мен Украин КСР-інен келген құрылысшылардан құралды [9, 10–11 пп]. Діндарлардың жасырғанына қарамастан, билік органдары қауымдастықтың пасторы Гилт Христиан Христианович екенін анықтады [9, 12 п].

XX ғасырдың 60- жж. ортасында Қарағанды қаласындағы католиктердің саны 700-ге жуықтады. Олар Қарағанды қаласы Ленин аудандық аткомына тіркеуден өту үшін өтініш жасады. Рұқсат берілмегеніне қарамастан жиындар діндарлардың пәтерлерінде жүргізілді. Қауымдастықтың ксендзі В.И. Буковинский Краков университетінің богослов факультетінің түлегі, билік тарапынан қатаң бақылауға алынды [9, 13 п]. В.И. Буковинский католиктер арасында аса беделді болды. Буковинский В.И. 1967 жылы желтоқсанда Тәжік КСР-нде болып, католиктердің өтінішімен діни ғұрыптар жүргізді [15, 57–58 пп.].

Қарағанды қаласының Ленин ауданында Тимофеев басқаратын, құрамында 62 адам бар жетінші күн адвентистері діни қауымдастығы діндарларға қызмет етті. Қауымдастық мүшелері діндарлар пәтерлерінде ұйымдастырылатын діни жиындарға жиі қатысты. 1967 жылы 30 маусымда діндарлар ресми тіркеуден өту үшін Ленин аудандық Еңбекші депутаттар кеңесіне өтініш жасады. Діндарлардың өтініштеріне аудандық атқару комитетінің төрағасының орынбасары Д.Я. Вакуленко «асығатын ештеңе жоқ, бәрібір тіркеуден өтпейді. Аудандық кеңестің аткомынан қолдау таппайды» деген болатын [9, 13 п]. Ал, 1967 жылы 31 қазанда Еңбекші депутаттар кеңесінің Ленин аудандық аткомының төрағасы Д.Абықаев жетінші күн адвентистері қауымдастығының келесі өтінішіне, діндарлардың қаланың үш ауданында орналасуына орай, ықпалы қалаға түгелдей тарайды деген желеумен рұқсат бермеді [13, 83 п].

1966 жылы Жаңаарқа ауданының Атасу поселкесінде адвентистердің аздаған тобы Прерощенко жетекшілігімен жұмыс істеді. Бірақ, көп ұзамай қауымдастық мүшелерінің Қарағанды облысы аумағынан көшіп кетуіне байланысты топ тарайды [9, 13 п].

XX ғасырдың 40-жж соңында «кезбе молдаларды» анықтап, салық салу кең етек алды. Алғашқыда «кезбе» деген атау мұсылман молдаларға қатысты қолданылса, көп ұзамай басқа діни қауымдастықтар бойынша да, діни ғұрыптарды өтеп қаржылай табыс табатындарды анықтап, жаппай салық сала бастады.

XX ғасырдың 60-жж ортасында, облыста 50-ден астам «кезбе молда» тізімге алынды. Молдалардың «қомақты байлыққа» ие болып жататындығы жайлы мәліметтер уәкілдердің есептерінде үнемі жазылды. Сондай мысалдардың бірі Шет кеңшарындағы жағдай жайлы болды. Уәкіл Ж.Рахимов есебінде «Шет селолық округында 5000-нан астам адам тұрады. Олардың 35–40 % қазақтар. Бір бірінен 25–40 шақырым қашықтықта орналасқан 5 бөлімшесі бар. Осы ауданның «кезбе молдасы» Халит Алданғаров. Зейнеткер Халит Алданғаровты селолық кеңес тіркеуден өткен молда деп есептеген. 1966 жыл мен 1967 жылдың алғашқы 4 айында жаназа шығарғаны үшін заттай және ақшалай қаражат пен бір сиыр, 4 өгіз, 4 бір жасар жылқы, 4 қой, 4 ешкі алған. Осы уақыт аралығында 35 адамның жаназасын шығарған Х. Алданғаровқа жасалған ескертуге «қайтыс болғандардың жаназасын шығаруға шақырса барамын, әйтпесе мені құдай жазалайды» деп жауап берген [9, 5 п].

Уәкіл соңғы жылдары Еңбекші депутаттар қалалық кеңесі жанындағы ықпалдасу комиссиясы жұмысының әлсіреп кеткендігі жайлы жазды. Комиссиялар туралы ережеге сәйкес жәрдемдесу комиссиясы діни қауымдардың ғибадат туралы кеңес заңдарының сақталуын қатаң қадағалауға, сондай-ақ жергілікті органдар тарапынан діни ғибадат туралы кеңес заңының бұзылуына жол бермеуге міндетті [9, 8 п].

1967 жылы облыста 3973 ғылыми-атеистік бағыттағы дәрістер оқылған. Қарағанды қаласында 1460 рет, Балқаш қаласында 190 рет оқылды. Уәкіл атқарылған шараларға қарамастан, діндарлар саны азаймағандығын жазды [9, 16 п].

Жергілікті жерлерде діндарлар мен олардың жетекшілерін бақылауға алды. Діни құлшылық жұмыстары өтетін жерлерді анықтап, жиын бойынша актілер жасап, ұйымдастырушыларды жауапқа тартты. Жергілікті депутаттар, қала активі, мектеп мұғалімдерінен тұратын ықпал ету комиссияларын құрып, жан-жақты ақпараттар жинады. Нәтижесінде, пресвитер Эпп И.В. оннан астам рет ескерту алып, ақыры Жезқазған қалалық сотының шешімімен Қазақ КСР ҚК 193 бабы I тармағы бойынша 6 айға еңбекпен түзеу жұмыстарына кесілді [15, 3 п]. К.И. Тауберге оннан астам ескертулер жасалып, Жезқазған қалалық сотының шешімімен 50 сом айыппұл салынды. Кеңестік заңнаманы бұзғандары үшін Эрк Э.Э., Рихтер К.Ю., Рихтер И.Ю., Кронгард И.К., Яговкина Е.Д. мен Г.И. Фрезеге ескерту жасалды [15, 4 п]. 1967 жылы 31 шілдеде Жезқазған қалалық еңбекші депутаттарының аткомы жанындағы әкімшілік комиссия А.Д. Дышкеге 20 сом, И.Г. Кинге 30 сом, П.Я. Ремерге 50 сом айыппұл салды [15, 13–15 пп].

Билік тарапанын, ехобашылардың көзқарасы тек қана культ жайлы заңнаманы ғана емес, барлық кеңестік заңнамаларға қарсы әрекет деп қабылданды. Қарағанды қаласында ехобалық әдебиетті дайындаумен айналысқан Теслик Иван кітаптарды Курск қаласына апарып таратып, РКФСР ҚК 142 бабы бойынша 3 жылға сотталды [9, 15 п].

Қорытынды

XX ғасырдың 60 жылдарының ортасындағы Қарағанды облысындағы діни ұйымдар өз дамуында жаңа сапалы кезеңге өтті. Діни ұйымдардың саны артты. Қауымдастық жетекшілерінің қызметі жасырын түрде өткізілетін құлшылық ету жиындарынан, діндарлығын ашық түрде мойындауға ауысып, кеңестік билік аппараттарына өз талаптарын қоя бастады.

Ғылыми атеизмнің алғаш ене бастаған тұсында, жергілікті кеңестер дінмен күрестегі ескі әдіс-тәсілдерді қолданды. Діндарлардың балалары оқитын мектептерге бақылау орнатып, жиналыстар өткізіп, діндарларды ата-ана құқығынан айыру мәселелері жиі көтеріле бастады. Діндарларды түрмеге қамау, айыппұл салу жазалары қолданылды. Жұмыс орындарында ұжымдық жиналыстар өткізіп, әлеуметтік статусы, жас және жыныстық ерекшеліктеріне қарамастан шаралар қолданды. Діндарлардың дін еркіндігі үшін ғана қойылған талаптары аяқасты болды.

Ұсыныстар

Дегенмен, кеңестік билік тарапынан діни ұйымдар мен діндарларға қарсы жүргізген шаралардың нәтиже бермегенін ескеру қажет. Ресми тіркеуден өткен немесе тіркеуден өтуге ниет білдірген діни қауымдастықтардың да, ұйымдарға мүше болғысы келетіндердің де саны артты. Діни мерекелер тойланып, діни ұйымдардың жұмысы тоқтамауы үшін, діндарлар өз еріктерімен қаржылай көмек

көрсетуі жалғасын тапты. Кеңес өкіметінің дін және діни ұйымдармен қарым-қатынас жасаудағы кемшіліктері ескерілуі қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т. 8. — М., 1985. — 542 с.
- 2 РФМА. — Қ.Р-6991. — Т. 2. — І. 568.
- 3 Мухтарова Г.Д. «Научный» этап государственного атеизма в СССР: к вопросу о разработке теории / Г.Д. Мухтарова // Вестн. ун-та «Кайнар». — 2005. — № 3/2. — С. 7–12.
- 4 Новое звено общества «Знание» // Индустриальная Караганда. — 1965. — 23 апр.
- 5 ҚОМА. — Қ.1364. — Т.1. — І.59.
- 6 ҚОМА. — Қ.1364. — Т.1. — І.71.
- 7 ҚОМА. — Қ.1364. — Т.1. — І.66.
- 8 РФМА. — Қ.Р-6991. — Т.4. — І.173.
- 9 ҚОМА. — Қ.1364. — Т.1. — І.80.
- 10 ҚОМА. — Қ.1364. — Т.1. — І.69.
- 11 ҚОМА. — Қ.1364. — Т.1. — І.79.
- 12 ҚОМА. — Қ.1364. — Т.1. — І.77.
- 13 ҚОМА. — Қ.1364. — Т.1. — І.84.
- 14 ҚОМА. — Қ.1364. — Т.1. — І.45.
- 15 ҚОМА. — Қ.1364. — Т.1. — І. 81.

К.Т. Бодеев, З.Г. Сактаганова

История религиозных организаций Карагандинской области в середине 60-х гг. XX века

В статье изучено развитие религиозных организаций в Центральном Казахстане в 60-х гг. XX века. В результате ряда уступок со стороны власти, в области активизировались религиозные организации. В среде верующих имели место явления, которые до этого времени не было возможными: писали открытые коллективные письма с условиями, требовали религиозной свободы. Изученный период «научного атеизма» стал этапом, попытки власти использовать достижения науки в борьбе с религиозными организациями, с целью формирования советских людей атеистов. Однако архивные документы доказали обратное, что проводимая агитационная работа среди населения не принесла ожидаемых советской властью результатов.

Ключевые слова: верующие, религиозные организации, научный атеизм, борьба с религиозностью, Карагандинская область, советская власть.

K. T. Bodeyev, Z. G. Saktaganova

History of religious organizations of Karaganda region in the mid-60s of the XX century

The article studies the development of religious organizations in Central Kazakhstan in the 60s of the XX century. As a result of a number of concessions from the authorities, religious organizations became more active in the region. Among believers there were phenomena that until that time had not been possible: they wrote open collective letters with conditions, demanded religious freedom. The studied period of «scientific atheism» became a stage of the authorities' attempts to use the achievements of science in the fight against religious organizations in order to form the Soviet people atheists. However, archival documents proved the opposite, that the propaganda work carried out among the population did not bring the results expected by the Soviet authorities.

Keyword. believers, religious organizations, scientific atheism, struggle against religiosity, Karaganda region, Soviet power.

References

- 1 KPSS v rezoliutsiakh i resheniiakh sezdov, konferentsii i plenumov TsK, Vol. 8, 542 [CPPC in resolutions and decisions of congresses conferences and plenums CK]. (1985). Moscow [in Russian].
- 2 RFMA. K. R-6991. Vol. 2, I. 568.
- 3 Muhtarova, G.D. (2005). «Nauchnyi» etap gosudarstvennoho ateizma v SSSR: k voprosu o razrabotke teorii [The «scientific» stage of state atheism in the USSR: on the issue of developing a theory]. *Bulletin of University «Kainar» — Vestnik universiteta «Kajnar»*, 3/2 [in Russian].
- 4 Novoe zveno obshchestvo «Znanie» (1968) [New link in the Knowledge Society]. *Industrialnaia Karaganda — Industrial Karaganda*, 23 apreliia [in Russian].
- 5 KOMA. K.1364, T.1, I.59.
- 6 KOMA. K.1364, T.1, I.71.
- 7 KOMA. K.1364, T.1, I.66.
- 8 RFMA. K.R-6991, T.4, I.173.
- 9 KOMA. K.1364, T.1, I.80.
- 10 KOMA. K.1364, T.1, I.69.
- 11 KOMA. K.1364, T.1, I.79.
- 12 KOMA. K.1364, T.1, I.77.
- 13 KOMA. K.1364, T.1, I.84.
- 14 KOMA. K.1364, T.1, I.45.
- 15 KOMA. K.1364, T.1, I. 81.

S. Nuraliyeva, B. Balaubayeva

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: sania.nurali@gmail.com, binurbalaubayeva@gmail.com)*

What are the central contributions of critical thinkers to the study of international politics?

The case of Rachel Dolezal was brought to the attention of the public, mass media and popular culture in June 2015. Rachel Dolezal was white woman who identified herself as a black, and, until her parents identified her as white, presented herself as African-American. As a black woman, Rachel Dolezal justified her appearance by stating that she came from a mixed-race family, and rose to the top of the hierarchy of the National Association for the Advancement of Coloured People (NAACP) in the USA. While photographs reveal her to be Caucasian, black culture had influenced her personal life, as she had siblings who are black, her husband was black, and she had studied at Howard University for blacks. The case of Rachel Dolezal is highly complex, and has been discussed by many multicultural educators, focussing on the issue of her ability to identify herself as a black, including issues related to her biological identity. This case gave rise to many questions relating to the ability to change by race.

Keywords: International politics, black culture, Rachel Dolezal, identity, race, performativity, critical thinkers.

Introduction

When MSNBC news broadcast the case related to Rachel Dolezal, Melissa Harris-Perry (a professor, writer and political commentator who focuses on race and gender issues in African-American politics) used cautious language, similar to that employed when referring to transgender individuals, to discuss the legitimacy of Rachel Dolezal's identity [1]. She also careful to employ the word 'equivalent' when referring to transracial and transgender issues. However, she drew attention to language such as 'trans' (i.e. different) and 'cis' (i.e. the same), and raised the potential for an individual to be 'cis black'. This definition forms a different category of being black, focussing on achieving 'blackness' through experiences and opportunities as well as through consciousness and feeling, even when an individual's biological parents are not black [2]. This identifies many potential areas of discussion concerning race performativity. The comparison between Jenner and Dolezal employed 'trans' to identify individuals whose identity do fails to match their sex or race assigned at birth. Melissa Harris-Perry may thus have attempted to establish that black identity can work along the same lines as trans identity, and therefore should be accepted, i.e. claiming that the racial identity of some individuals fails to match their race as assigned at birth. This analogy states that a cis-black individual is both born black and identities black, whereas a trans-black person is not black, but identifies him or herself as black (ibid.). It is beyond the scope of this current paper to discuss in further detail this analogy related to trans, beyond its implications for multicultural educationalists.

Methodology

This article discusses the phenomenon of race performativity, taking the well-known case of Rachel Dolezal as a case study (Rachel Dolezal is a white woman, who identified as black). The discussion focuses on the needs and desires that lie behind the performativity of the phenomenon of race as a new cultural and social practice, including why some individuals pretend to be 'others' [3]. Two authors have been selected to address the question of performativity of race, focussing on the central contributions of these critical thinkers in international politics in terms of race performativity related to the case of Rachel Dolezal. Firstly, Butler's [4] *Gender Trouble* focuses on identity and gender performativity, and its engagement with tranracialism. Secondly, Fanon's [5] *Black Skin and White Masks* analyses race performativity with regard to Rachel Dolezal from the perspective of social construction and racism. A study of the works of other significant authors in this field is beyond the scope of this study, however the discussion does include secondary literature. This article establishes why race performativity has attracted a high degree of attention from scientists and critical thinkers, focussing on the Rachel Dolezal case of race performativity, and inspired by critical thinkers of issues relating to race. Firstly, there is a discussion of the background of the story of race performativ-

ity in the case of Rachel Dolezal; secondly, there is a discussion of the views of Butler and Fanon concerning this issue, combining their interpretations with the example of race performativity in case of Rachel Dolezal; and fourthly, the paper analyses the central arguments of these two authors. Finally, the conclusion focusses on potential key contributions of critical thinkers in terms of race performativity in the case of Rachel Dolezal. The following section discusses Butler's analysis and her interpretation of performativity.

Discussion

The issue of race remains a subject of debate by performance theorists and biologists, with the discourse concerning transracial aspects focusing on the performativity of race. According to scholars and interpreters of Butler's work such as, Bey and Sakellarides [6; 39] «race not only is but is done», i.e. race is not simply a commonly known identity, but a performative identity with different behavioural practices. This transracial case could have considerable significance if related to the gender performativity of Butler's *Gender Trouble*. Butler employed the race performativity of Rachel Dolezal as an analogy to increase understanding of the issue of gender performativity. Butler stated «gender proves to be performative — that is, constituting the identity it is purported to be... [4; 33]. There is no gender identity behind the expressions of gender; that identity is performatively constituted by the very 'expressions' that are said to be its results». Thus, if gender is divided into differences of sex, race is divided between black, white or brown, and race may be interpolated as a gender performativity, i.e. race is performative, constituting its own stated identity. Thus, in her interview with McGreal [7] Rachel Dolezal stated that, for her, how she feels is more important than how she was born. In addition, since the age of five, she had drawn self-portraits with a brown rather than peach coloured crayon, and with black curly hair [8].

One of interpreters of Butler's work, Stepan pointed to the analogy between issue of race and gender in the nineteenth century, stating that consideration of sexual and gender differences led to gender being considered considerably analogous to race. Thus, scientists or multicultural educationalists were able to explain sexual and gender differences by means of racial difference, as well as racial differences being used in relation to gender and sex issues, i.e. the marginalisation of woman and individuals from a multicultural background. However, Stepan argued that being multicultural does not mean being either transgender or a woman, but is a helpful metaphor in establishing an understanding of identity through sex and gender, i.e. the discussion surrounding gender identity could prove helpful for those with little understanding of transracial issues. In addition, Stepan noted the implications of using analogy and metaphor for such identities, considering that new knowledge could be created through an ability to construct similarities of gender and race. Thus, the analysis of transgender and transracial identities establishes them to be mutually unique, however the fact that an individual can be both transgender and transracial tends to be oversimplified or omitted.

It needs to be recognised that being transracial and transgender is not a form of competition, but a means for individuals to establish legitimacy for their existence. Following the Rachel Dolezal case, the media contained a number of discussions as to whether transracial identity could be accepted in the same manner as a transgender identity. On the one hand, Rachel Dolezal was recognized as having achieved a 'transracial victory', while, on the other, she created a backlash from black women and trans black feminists. Kat Balque, a black trans women, claimed Rachel Dolezal's case was one of fake transracial identity, and refused to accept the analogy between transracial and transgender, arguing that the word 'transracial' is misused and misunderstood, and it is more appropriate to relate this term to transracial adoption, i.e. in which children and parents belong to a different race. Balque further claimed that differences between gender and race are founded in biology, and that, race, unlike gender, is a biological factor passed from parent to child, citing Butler's theory of performativity, which states, if an individual suddenly claims to be white, he/she will not be believed, because colour is not changeable. The concept of transitioning race is only possible for individuals of a certain appearance. Rachel Dolezal used tanning products and permed her hair to ensure her appearance appeared black, and therefore acted in a dishonest manner over a number of decades, as, while gender can be changed, it is impossible to change an individual's race, i.e. Dolezal could remove her tan and perm, but it is impossible to wash away gender (ibid.).

Blaque viewed the case of Dolezal as one of performance, i.e. she created the costume of a black face. Dolezal retained the ability to change her identity, which is not possible for those who are truly black, and thus the concept of transitioning race is only possible for certain individuals. Race performativity can be misunderstood when white people perform as non-white (i.e. use make up, a specific style of clothes, and particular body and facial expressions on television, in film or in different cultural or social locations). Opposition to this kind of performance is outlined by race performativity as discussed in Butler's *Gender*

Trouble. In an interview concerning *Gender Trouble*, Butler explained the tight definition of performativity as follows.

The bad reading goes something like this: I can get up in the morning, look in my closet, and decide which gender I want to be today. I can take out a piece of clothing and change my gender: stylise it, and then that evening I can change it again and be something radically other, so that what you get is something like the commodification of gender, and the understanding of taking on a gender as a kind of consumerism [9; 83].

Butler thus emphasised that the formation of subjects and identities constitutes performativity, and gender is not a radical option or choice, i.e. it is not voluntary. She claimed that an incorrect understanding led to some individuals relating their situation to performativity as discussed in *Gender Trouble*, and she was thus attempting to change this perception. She viewed performativity as involving repetition, frequently with the repetition of painful norms and rules and being forced to resignify, arguing that this constitutes a trap, rather than freedom [9]. However, Rachel Dolezal asserted that the way she identified herself as black was not «cash in, cash out, change up, do at a convenience level or to freak people out or to make people happy» [7; 1]. Rachel claimed that, if asked her how she identified herself, she would reply ‘black’, as whiteness does not describe who she truly is, i.e. her identity (ibid.).

The following chapter analyses the case of Rachel Dolezal from the point of view of Fanon [5].

Fanon [5] focussed on the concept of race as a historical construct and a culturally constructed artefact, rather than a biological feature [5]. Fanon suggested that the genealogy of race reflects the process of decolonisation and the ways rich white colonists developed their relationships with colonised blacks [5].

One of interpreters of Fanon’s work, Kane [10; 356] stated that: «each exists only through the other and the nature of their relationship constructs their ontological polarisation». Thus, wealth exists in relation to inequality and poverty, and whiteness is established through the cultural and social construction of blackness, with race becoming an achievement, interposed through cultural relationships. In *Black Skin and White Masks*, Fanon illustrated how culture functions as a tool, including the social construction of race as an aspect of hierarchic power relationships [5]. As a result, «through the culture, skin pigmentation became deeply imbued with hierarchical meaning» [10; 357]. In the colonial world, indigenous histories and culture were replaced by newly-constructed racial ideologies, thus excluding parts of the population from privilege [11]. In *Black Skin and White Masks*, Fanon explored how this ideology was accomplished, and how the hierarchical mechanism was embedded in institutions such as government.

Similarly, in her interview with McGreal [7], Rachel Dolezal stated that individuals consider race is coded in their DNA, because human beings differ and therefore race is divided into different colours, i.e. white, black and other. However, she claimed that this assumption is fiction and race is a human invention. She claimed that she believes race is not real, and is not a biological trait, but is a hierarchical system controlling power and privilege [7]. Fanon’s statement that culture is constructed, as apparent from ‘mixed-race identifications’, supports this view, i.e. Brubaker noted that in the year 2000, US citizens were given the opportunity to choose multiple racial identities, rather than select a single race [12]. Davis [12] further argued that, despite its cultural appropriation, racial ‘betweenness’ could be enacted performatively. Furthermore, these enactments emphasise that the nature of race is constructed and therefore artificial.

In *Black Skin, White Masks*, Fanon investigated racism through culture and language. Fanon pointed out that racial boundaries are distinguished and polarised, but are not created by the colour of an individual’s skin, but are rather the result of cultural and historical processes [10]. Fanon did not accept race as an essence, viewing biological determinism as ideology and the result of colonisation, and a premise for racial ‘othering’ [10]. However, when Rachel Dolezal stated that she experienced racism, it was received with scepticism, e.g. by Toure Roasts, network contributor to MSNBC, who claimed that, while racism binds black people together, this is not true of culture [13], and that Rachel Dolezal’s behaviour offended black people as they were unable to change their colour, while (despite her statement that she felt uncomfortable among whites) Rachel Dolezal could stop being black. Racial history is not straightforward, and contains many contradictions, all of which contribute to the meaning of race, and hence the meaning of blackness. The following section discusses the arguments of the two authors concerning the case of Rachel Dolezal.

The central contribution of Butler and Fanon established that racial categories are constructed when beliefs concerning biological difference are used to exclude sections of the population from equal opportunities [11]. In her interview with Viki Bell [14], Butler stated that she maintained a distinction between gender and race, as she was less interested in multiculturalism, than in how someone (or something) could become the condition for the other, or how one aspect could remain unmarked due to a difference in background. Tu-

vel stated that it is not possible to view race and sex as equivalent, as in arguments encouraging aspects of transgender to be applied to transracialism [15]. The point of understanding and analysing the issue of racial identity is to assist individuals seeking to find the answer to their own racial identity, i.e. Melissa Harris-Perry stated that she wished to understand the potential experience of being trans-black. It is important to emphasise that transgender issues have attracted a considerable amount of attention, thus raising more awareness among the population of individuals who transgender as opposed to those who view themselves as transracial. Therefore, understanding the issues surrounding race and gender helps to raise awareness of potential lessons concerning racism from issues related to gender and sexism.

Moreover, race performativity is, to certain degree, related to cultural appropriation, in accord with the ongoing discussion of the inherent privilege still experienced by white people. Nadra Kareem described cultural appropriation as appropriating without permission an individual's intellectual possessions, traditional knowledge, as well as cultural features and expressions [16], including the harm experienced by specific groups or minorities when they become the object of appropriation. The case of Rachel Dolezal therefore raises a number of issues, including whether she is employing a compliment, or is undertaking a form of cultural appropriation [7].

Recent discussions of race have contended that identifying a social construct forms the start, rather than the end, of understanding the process. Fanon stated that «colour prejudice is nothing more than the understanding of hatred of one race for another» [5; 97].

Butler and Fanon both claimed that it is important to recognise that race and gender are socially and culturally constructed, and form an aspect of power relationships. However, it is also important to heed Fanon's warning concerning the construction of a suprastructurally society. He stated that society does not resemble a biochemical process, and it is impossible to avoid human influence, i.e. «man is what brings society into being» [17; 6].

Scholars of postcolonial and cultural studies, such as, Kerrigan and Mueller, Dirks and Houts Picca, stated that race performance from white to non-white is viewed as a negative phenomenon by postcolonial and multicultural educationalists. Hua viewed the capacity to change race and experiencing being the 'other' as reassuring individuals of the stability and normativity of being white [3]. However, Low undertook research concerning fictional race transitions, arguing that performance as a non-white does not only consist of a search for the power or specific characteristics of others, but also aims to fill the gap between white and non-white that appeared as a result of imperialism and colonialism.

According to Majeri, some people believe that when identifying as a certain ethnicity, and seeking to be accepted by culture, transraciality emerge, as in case of Rachel Dolezal. It is not difficult to imagine why they see it in a positive way, even though racial identity and cultural identity are dependent on geography and upbringing.

Conclusion

Butler and Fanon reveal the shared artefacts around which the social construct of race performativity is understood: race is a historical accomplishment and artefact, it is culturally preserved, and its constructs inform the ontological process of the formation of human identity. The issue of race performativity in the case of Rachel Dolezal is still not fully understood, and requires considerable additional research. Allyson Hobbs, author of «Chosen Exile» about racial passing stated in MSNBC that Rachel Dolezal cannot be easily understood, as her identity is multilayered and complex [19]. However, Hobbs also noted that it is possible to be trans black and cis black, and there is a greater need for understanding, stating: «there certainly is a chance that she identifies as a black woman and that there could be authenticity to that» [18; 427]. There remain a number of arguments concerning whether an adult should be given the opportunity to choose to which group or category they wish to belong. Human beings can decide and how to live with, and against, constructed norms, and which assists them in constructing and forming a personal identity. Human beings create themselves within existing vocabularies of which they have no choice, leading to a need to deny these vocabularies, or evolve new norms and constructions [6].

References

- 1 Arter, M. (2015). *Melissa Harris-Perry: Can Someone Be Cis-Black or Trans-Black?* [online] CNS News.
- 2 Tran, V. & Johnston-Guerrero, M. (2016). Is Transracial the Same as Transgender? The Utility and Limitations of Identity Analogies in Multicultural Education. *Multicultural Perspectives*, 18(3), 134–139.

- 3 Hübinette, T. & Räterlinck, L. (2014). Race performativity and melancholic whiteness in contemporary Sweden. *Social Identities*, 20(6), 501–514.
- 4 Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of identity*. 1st ed. New York: Routledge.
- 5 Fanon, F. (2008). *Black Skin, White Masks*. 1st ed. New York: Grove Press.
- 6 Bey, M. & Sakellarides, T. (2016). When We Enter: the Blackness of Rachel Dolezal. *The Black Scholar*, 46(4), 33–48.
- 7 The Body You Want: Liz Kotz Interviews Judith Butler. (1992).
- 8 McGreal, C. (2015). Rachel Dolezal: I wasn't identifying as black upset people. I was being me. *Guardian*, [online] 13 Dec.
- 9 National Post (2015). Rachel Dolezal: As a child I drew 'self-portraits with the brown crayon instead of the peach crayon', *National Post*, [online] 16 Jun.
- 10 Kane, N. (2007). Frantz Fanon's Theory of Racialization Implications for Globalization Nazneen. *Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge*, 5(Special Double-Issue), 353–362.
- 11 Banton, M. (1998). *Racial theories*. 1st ed. Cambridge [u.a.]: Cambridge Univ. Press.
- 12 Davis, J. (2017). *Book review*. New York: Springer Science & business media.
- 13 Schwartz, I. (2015). *Toure Roasts Rachel Dolezal: «The One Thing That Binds Black People Is The Experience Of Racism»*. [online] Realclearpolitics.com.
- 14 Bell, V. (1999). *On speech, race, and melancholia: an interview with Judith Butler*. <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/02632769922050593> (two different data have)
- 15 Tuvel, R. (2017). In Defense of Transracialism. *Hypatia*, 32(2), 263–278.
- 16 Mäjeri, A. (2015). Mug shot: Transraciality — analyzing the race with race in art. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai — Dramatica Studia*, (2), 199–216.
- 17 Cusick, C. (2007). Fanon's Black Skin, White Masks on Race Consciousness. *AmeriQuests*, 4(1), 1–11.
- 18 Brubaker, R. (2015). The Dolezal affair: race, gender, and the micropolitics of identity. *Ethnic and Racial Studies*, 39(3), 414–448.
- 19 Feldman, J. (2015). *Melissa Harris-Perry on Rachel Dolezal: 'It Is Possible That She Might Actually Be Black?'*. [online] Mediaite.com.

С. Нуралиева, Б. Балаубаева

Сыни ойшылдардың халықаралық саясатты зерттеуге қосқан негізгі үлесі қандай?

2015 жылдың маусым айында Рейчел Дозалдың ісі қоғамның, бұқаралық ақпарат құралдарының және бұқаралық мәдениеттің назарына ұсынылды. Рейчел Дозал белгілі еуропалық тектегі адам құқықтарының қорғаушысы, көптеген жылдар бойы өзін афроамерикандық деп таныстырып келді, бірақ шын мәнінде шыққан тегі афроамерикандық емес еді. Афроамерикандық ұлт өкілі ретінде Рейчел Дозал өзінің түр келбетін өзгертіп, аралас нәсілдер отбасынан шыққандығын және Америка Құрама Штаттарындағы түрлі-түсті халықтың прогреске жәрдемдесу ұлттық қауымдастығының (НААСР) бөлімшесін басқарды. Алайда, фотосуреттер оның еуропалық отбасынан шыққандығын аңғартады. Қара нәсілді халықтың мәдениеті оны айналып кете алған жоқ, себеп ретінде афроамерикандық тектен шыққан асырап алған інілері мен апа-сіңлілері және күйеуінің болуын айта аламыз. Сонымен қатар, ол Говард университетінде оқыды, ол сегрегацияны тоқтатқанға дейін (яғни, адамдардың қоғамда әлеуметтік мәртебелерінің айырым белгісі бойынша санақтарға бөлінуі) афроамерикандықтарға арналған университет болды. Рэйчел Дозалдың ісі өте күрделі және мәдениетаралық пен көпмәдениетті білім беру саласындағы белгілі ғалымдармен талқыланып, оның биологиялық ұқсастығына байланысты мәселелерді қоса алғанда, өзін афроамерикандық ретінде анықтау қабілетіне назар аударды. Осы жағдай адамның нәсіліне байланысты, өзгеру қабілетіне қатысты көптеген сұрақтар туғызды.

Кілт сөздер: халықаралық саясат, қара нәсілді халықтың мәдениеті, Рейчел Дозал, бірегейлік, нәсілдік тиесілігі, перформативтілік (орындау қабілеттілігі), сыни ойшылдар.

С. Нуралиева, Б. Балаубаева

Каков основной вклад критических мыслителей в изучение международной политики?

В июне 2015 года дело Рэйчел Дозал было доведено до сведения общественности, средств массовой информации и массовой культуры. Рэйчел Дозал — известная правозащитница европейского происхождения, не обладая никакими афроамериканскими корнями, много лет выдавала себя за афроамериканку. Рэйчел Дозал изменила свою внешность, заявив, что она родом из семьи сме-

шанной расы, и возглавила отделение Национальной ассоциации содействия прогрессу цветного населения (NAACP) в США. В то время фотографии свидетельствуют о ее происхождении из европейской семьи. Однако культура чернокожего населения повлияла на ее личную жизнь кардинально, благодаря приемным братьям, сестрам и мужу афроамериканского происхождения. Более того, она училась в Университете Ховард, который считался университетом для афроамериканцев до отмены сегрегации. Случай с Рэйчел Дозал очень сложен и обсуждался многими учеными в сфере межкультурного и поликультурного образования и сосредоточил внимание на проблеме ее способности идентифицировать себя как афроамериканку, включая вопросы, связанные с ее биологической идентичностью. Это дело породило много вопросов, касающихся способности меняться в зависимости от расы.

Ключевые слова: международная политика, культура чернокожего населения, Рэйчел Дозал, идентичность, расовая принадлежность, перформативность, критические мыслители.

A.B. Yessimova¹, Z.Kh. Valitova²¹South-Kazakhstan State Pedagogical University, Kazakhstan;²Ye.A.Buketov Karaganda State University, Kazakhstan

(E-mail: ayessimova@gmail.com)

Image Characteristics of the Regions of Kazakhstan (based on the results of a sociological research)

The article analyzes the image characteristics of the regions of Kazakhstan formed in the minds of Kazakhstan citizens. Based on the data obtained through expert interviews and questionnaires, the authors found that the economic component prevails in people's ideas about the image. In addition, the main image characteristics of regions in people's perceptions are identical to those of administrative regions of the country. In most cases, a region is synonymous with a province. In particular, the main representatives of the region are cities or regional centers, the image of which extends to the image of the entire region. Cities of regional significance often retain the image characteristics of the industrial Soviet past.

Keywords: Kazakhstan; region; image, social representations; perception of territories, associations.

Introduction

Today, regional positioning becomes an important rational and emotional criterion in solving various issues in all spheres of society. With the independence, the regionality of Kazakhstan has become more distinct and expressed. Regional identity began to compete with the leading sign of the identity of modern society — belonging to the professional community. It is regional positioning that is largely dictated by image representations which are often simplistic, sometimes distorted stereotypes. This fact, of course, requires research into the content, the formation of the image of the regions of the country, the conclusions and results of which will make it possible to develop recommendations for an effective image-based regional policy.

The international expert in the field of country image S.Anholt, as a result of numerous studies conducted in more than 200 countries, came to the conclusion that the image holds the immense importance for all spheres of life, from politics to everyday needs of a modern man. The quintessence of results in the international research of S.Anholt is the following statement: «If you are Swedish or Swiss, it is much easier for you to live, because you are made in Sweden or Switzerland». This means that the country or region of origin, having a positive image, provides additional opportunities, both to people and to the sphere of goods and services. This statement refers to any territorial spaces — the country, the region, the city, the countryside.

Regions of Kazakhstan also have their own image characteristics and with the prevalence of positive image features they have non-material advantages (which can be transformed into physical profit — tourism, investments, etc.). The predominance of negative image characteristics, on the contrary, leads to certain losses. Consequently, the presence of a positive or negative image can affect the economic, political, professional lives individual groups of individuals and communities.

In the era of digital society, the phenomenon of the image becomes an important capital that determines the competitiveness of society and the country. Countries, regions with a positive image are more likely to become successful and competitive.

The pioneers in studies of the problems of image formation are Western scholars. Among them F. Kotler [1, 2], K. Boulding [3], D. Burstin [4] and others made a significant contribution to the study of the image and brand of the territory. The work of N. Caldwell [5], a tourist image — the work of S. Pike [6] and J. Hunt [7].

In the post-Soviet space, the theme of the image is most actively explored by Russian scientists. Theoretical issues of studying the image, territorial image are devoted to the work of Russian researchers I.S. Vazhenina [8], E. Galumova [9], D.N. Zamyatin [10], N.Yu. Zamyatina [11], A.A. Graver [12] and others.

Especially note the author D.N. Zamyatin who appeals to the term «image of the country» and notes that its structure consists of a core image and as a matryoshka it is «hidden» inside several «packages» [13; 107].

He revealed the phenomenon of capital(ism) of geographical images [14], outlined the contours of the new scientific field — geonomy, which studies space as an image and transaction [15; 129].

In the constructivist key there are works of E.V. Golovneva. In her works she gives a theoretical analysis of the concept of «region» in academic discourse [16]. Having examined the concept of «region» through the prism of social constructivism, E.V. Golovneva notes that this is a «dynamic, hybrid, heterogeneous, discursive structure» [17; 120].

In recent years, image research has become more active in Kazakhstani studies. In the vast majority the researchers study not regional, and country image. This topic is in the research field of specialists in various fields, in connection with which various aspects of the image are considered. Thus, the problems of the image of the country are studied by political scientists, journalists, economists, philologists, etc.

The main problem we faced in analyzing the growing number of studies is that they are very diverse and there is no consensus around the conceptualizations of the basic concepts of «image» and «region». The research of the latter is mainly of an interdisciplinary nature. Among the many works on analyzing the image of the territory, we were primarily interested in the formation of the image of individual regions. In the study of the problems of image formation scientists are shifting to the comprehension of the sociocultural component of the image of the regions.

Methodology and research methods

In order to study expert presentations on image characteristics of the regions of Kazakhstan, in 20 expert interviews were conducted (2015). Experts were scientists, teachers, employees of government bodies, whose scientific interests allow them to be experts in matters of regional image. They are representatives of the following organizations: Kazakhstan Institute of Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan (KISI), Institute of World Economy and Politics (IMEP), Al-FarabiKazakh National University, E.A. Buketov Karaganda State University, Kazakh-German University, East Kazakhstan State University, South Kazakhstan State Pedagogical Institute and regional akimats.

The guide developed for the expert interview included issues of a profound nature that were combined into blocks: Region, Image, Economy, Culture, Politics, Channels. The main hypotheses of the expert interview were: 1. The images of the regions of the country are based on stereotypes and simplified schemes — associations; 2. The images of regions are mainly based on economic indicators; 3. The main representatives of the image of the regions of Kazakhstan are cities of regional importance.

Experts point out that the economic component prevails in people's perceptions of the image. Most often people paint a picture of regions in conjunction with economic parameters — oil, gas, coal, grain, fruit, livestock, etc. However, this does not mean that the regions are not constructed in any other way.

The image is formed not one decade. And the inertia of the Soviet image in post-Soviet Kazakhstan is quite natural. The creation of new images takes place against the backdrop of well-established patterns of image. The post-Soviet formation of the images of the regions of Kazakhstan is taking place against the background of the image indicators that sometimes do not correspond to reality. However, modern market conditions, of course, cannot but make their own adjustments. The image from the state resource turns into a kind of «commodity», which more depends not so much on production as on consumption.

When analyzing the image of regions, the most interesting aspect is the phenomenon when certain territories do not cause exact associations in people's perceptions, the so-called non-symbolized spaces («non-places»). Experts noted that some territories do not have pronounced associations, that is, they are so-called non-symbolized spaces.

It can be assumed that such a phenomenon is most often present in countries with extensive territories. In countries with a small territory, this situation cannot occur, since the highways that densely cover the whole country allow residents to communicate intensively and, therefore, better know other regions. When a country has a vast territory, the phenomenon of non-symbolized space is explained by objectively prevailing circumstances, which in the future can be leveled if various directions of the transport system are actively developed.

As a result of sociological survey, such answers are quite common. For example, when asked about the friendliness of the people of Pavlodar region, every fourth respondent in Almaty chose the answer «I can't say anything».

Astana and Almaty have become cities of attraction of large flows of people with the aim of obtaining higher education and job search, they represent places of «meeting» of the regions. People from almost all

regions of Kazakhstan live in these cities, and its residents have a wider understanding of other regions, as personal contacts enrich their ideas.

In the framework of the interview, we also asked experts to reproduce on their geographical map of Kazakhstan their own vision of the main regions of the country. The expert regionalization of the country was presented in the form of map- schemes.

The experts presented different variants of regionalization:

- (1) Kazakhstan has 5 regions (north, south, west, east and center);
- (2) Kazakhstan has 4 regions (north, south, west, east);
- (3) Kazakhstan has 3 regions (north-east, south, west).

From the proposed options for regionalization, it can be seen that experts include different regions in the composition of regions. Most experts distributed the regions of the country as follows:

South Kazakhstan — South-Kazakhstan, Kyzylorda, Zhambyl and Almaty regions;

Western Kazakhstan — West Kazakhstan, Atyrau, Mangystau, Aktobe regions;

Northern Kazakhstan — North Kazakhstan, Kostanay, Akmola, Pavlodar regions;

East Kazakhstan — East Kazakhstan region;

Central Kazakhstan — Karaganda region.

In expert assessments, the current spatial structure of Kazakhstan is multilevel and heterogeneous, one can see not only economic regionalization, but also cultural, historical, geographical, etc. Simultaneously with economic associations in expert regionalization there are such images as «southerners» and «northerners», «capital» and «peripheral», «traditional» and «modernized», «urbanized» and «agrarian», «polyethnic» and «monoethnic» and etc.

The main channel through which the image of a certain region is usually transmitted, is the urban space — the city, here one should note another important social fact as internal migration and the trends of which are unidirectional — from village to city. Migration leads to a significant change in the ethnic picture of the city, making it more mono-ethnic. «Currently the Kazakh language's success is noticeable in the development of urban space... One thing is clear: the migration flow from village to city will increase, and it is in a multi-ethnic urban space that «new forms of life» are emerging [18; 46]. Of course, «new forms of life» will affect the image characteristics of cities, which will gradually change with the city.

Experts note that the role of the subject (individuals, social groups) in the design of regions and their image is very significant. The region depends on the content of the notions about it and is the product of the process of social construction. The image of the region is based on sociocultural, subjective, media, reflexive attributes, meanings and symbols. The region does not exist outside consciousness. In other words, if we abstract from consciousness and representations, we will not find the object itself. The region in this sense is conventional, that is, it is the result of social agreements.

Expert assessments illustrate familiar images of regions that have become organic image formulas. A certain image of the territory may prevail for a long period, but over time, under the influence of various factors, on purpose or without any intervention, it may change or undergo adjustment.

In addition to expert interviews, the authors of the article conducted a sociological study in 2016. Through a questionnaire survey in 17 cities in Kazakhstan, 1,020 respondents were interviewed. These cities are Astana, Almaty, Aktobe, Atyrau, Aktau, Karaganda, Kokshetau, Kostanay, Kyzylorda, Pavlodar, Petropavlovsk, Semey, Taraz, Taldykorgan, Uralsk, Ust-Kamenogorsk, Shymkent.

The choice of cities is based on the results of expert interviews, in which most informants noted that the main representatives of the image of the regions are cities — regional centers. Agreeing with the opinion of experts, we decided to find out image associations among city residents. As for the city of Semey, we also recommended that the city be analyzed separately, because for a long time it was a large regional center of the Semipalatinsk region and has ethno-demographic and socio-cultural characteristics in comparison with the present regional center of the East Kazakhstan region.

Respondents of two age categories were interviewed using the questionnaire method. The first age group is from 17 to 25 years (born in the post-Soviet period) and the second age group is older than 40 years (born in the Soviet period). The sample included those respondents who have lived or worked in the city for a long time. We did not claim that we would recreate a reliable image in the mass consciousness, but the data we obtained allow us to make a number of assumptions based on the homogeneity of the groups under study.

The authors developed their own toolkit, which includes questions that contain the main indicators of the image identified by the world expert of the image of the countries by S.Anholt's.

A number of questions were devoted to revealing the image characteristics of the city in which the respondent resides.

The fame of the city is an important image component. In this regard, it was found out thanks to which the city is famous, than it is famous. According to the answers of respondents of two age groups, we can conclude that the «historical heritage» is famous for the city of Taraz, Uralsk, Atyrau city, Semey city. «Natural conditions» make Almaty, Kokshetau, Petropavlovsk city known. Famous for the «industrial potential» of the city of Karaganda, Ust-Kamenogorsk, Pavlodar and Aktobe. «Good people» glorify Mr. Taldykorgan, and «multinational» — Karaganda. Here, for the most frequently selected answers, the positions of both age groups coincided. And according to the cities of Astana, Aktau, Kostanay, Kyzylorda and Shymkent, the answers of the respondents of two age groups (up to 25 and over 40) turned out to be different. So, Astana is known for the first group with its «architectural sights» and for the second group — «high probability of employment». The city of Aktau is famous for its «historical heritage», «industrial potential», respectively. The city of Kostanay is famous for its «good people», «multinational». The city of Kyzylorda is also famous for its «good people», «historical heritage». The city of Shymkent is known for its «natural conditions», «multinationality».

In addition to identifying common parameters that make cities known, we set the task of finding out the key image indicators of the cities studied. In this regard, we tried to identify which symbols created by the residents themselves are the pillars of the city's self-image. To this end, the respondents were given the following task within the framework of the questionnaire: «Offer a variant of your city's brand name or association words related to your city». Analyzing the answers of the respondents, we moved towards building generalized territorial images. Each individual is in turn a bearer of those images of the city that are socially formed.

For us an important parameter for comparing the self-image of cities was the frequency of mentioning of various characteristics. According to K. Lynch, the focus of our attention was «the degree of imaginability» (level of imaginability) [19]. Imaginability is the aspects of a material or intangible object that evoke strong images in the mind of an observer, a kind of recognition, readability and visibility of the subject environment.

Determining the degree of imaginability, we will fix the number of references to the same place, object or any image in the descriptions of informants. Therefore, the more often (conditionally every second, third or fourth informant, depending on the sample), the same objects are mentioned, the higher the degree of imaginability. Based on this, we can conclude that is dominant in the image characteristics of the city / region.

Below we will present a picture of the main image indicators of the cities of Kazakhstan. The most positive image is Astana, which is the *city of the future*. Almaty is *a city of apples*. Taldykorgan has the image of a calm and peaceful small city — *a city of silence*. Karaganda has a pronounced industrial image: Karaganda is *the miners' capital*. Kokshetau is a «natural» city: Kokshetau is *Kokshetau — Blue Mountains*. Kostanay is represented by the bread-growing city — the *bread-making land*. Pavlodar has a purely industrial image: Pavlodar — *industrial, a city of factories*. Petropavlovsk has agricultural, natural and ecological characteristics — *bread, grain, clean air*. Ust-Kamenogorsk has the image of an industrial-developed city, which led to environmental problems — *industry, metallurgy, ecology*. Semey is the *birthplace of Abay*. Aktau causes the following associations — *oil, sea*. Atyrau has an unambiguously formed image — *the oil capital*. Aktobe has an industrial image — *chrome, oil*. Uralsk is a *city of green, historical*. Taraz is the only city that is actively associated with the historical and cultural context — *the spiritual and historical center, the warm, Zhambyl, Silk Road*. Kyzylorda identified a basic image element — *rice*. Kyzylorda is also associated with *Korkytata*. Shymkent is a *sunny city, green*.

According to S. Anholt, the components of the image are such indicators as attractiveness, quality of management, friendliness of people and quality of food products. According to the answers of the two age groups, cities like Astana and Almaty are the most attractive. According to the answers of respondents under the age of 25, the least attractive are Mangystau and Kyzylorda, and according to the answers of respondents over 40, Kyzylorda Oblast. The quality of management of both age groups was highly appreciated by the cities of Astana and Almaty, and by the low — by the Zhambyl region. When asked about the affability of people, both age groups almost gave equal answers in all areas, except Astana and Almaty, where the most affable people live. The quality of food products in the answers of respondents under the age of 25 does not significantly differ, except for the cities of Astana and Almaty. And respondents of the older age group gave

a wider range of estimates. They gave high marks to products from Almaty, Almaty region and Astana, low — from Mangystau region.

The toolkit also contained questions related to the self-image of the region. As well as identifying regional images, respondents were asked to assess the area in which they live according to the five-point system. These estimates formed the basis for determining the self-image of regions (regions) on the continuum — negative / positive. Respondents rated their region according to such indicators as «popularity of the regional center of the region», «environmental situation», «medical care», «urban transport work», «friendliness of the region's residents to visitors», «security», «places for recreation», «theaters, museums, exhibitions», «conditions for entrepreneurship», «architecture», «receiving additional education», «conditions for sport», «improvement of streets and yards», «restaurants, cafes, canteens».

According to the answers of the two age groups, cities such as Astana and Almaty are most famous. The next known regional centers of the regions for respondents under the age of 25 are Shymkent, and for respondents over 40 years old — Aktau. A low score in both groups on the criterion of popularity of the regional center of the region was received by the city of Petropavlovsk, the regional center of the North Kazakhstan region.

The environmental situation as a whole in all regions has not been rated higher than good. The lowest «environmental» estimates for their region were given by respondents in the East Kazakhstan region. The ecological picture of the Zhambyl region (for respondents under 25 years old) and the West Kazakhstan region (for respondents over 40) is more favorable.

By the criterion of «medical care», no region gave a high rating. Young respondents from Kyzylorda oblast and respondents from the older age group of the North Kazakhstan oblast gave an assessment of the average medicine in their region.

«The work of urban transport» is most satisfied with the respondents of Kostanay region. The youngest respondents in the Zhambyl region and respondents older than 40 in the Kyzylorda oblast gave the lowest estimate.

«Architecture» of Almaty, Astana and Mangystau oblast are well estimated by respondents of two age groups.

«Friendliness of the region's residents to visitors» from the respondents' point of view is rather well manifested among the inhabitants of the southern and western regions of the country. Respondents of both groups note the affability of Mangystau and Zhambyl oblasts. In the north of the country, the respondents from the Kostanay region have shown good affability for their region.

Respondents of western Kazakhstan — Mangystau oblast, Atyrau and West Kazakhstan, highly assess their region on the «safety» parameter, and the East Kazakhstan region turned out to be the most «unsafe» territory.

The best «places for recreation» in the opinion of respondents younger than 25 years in the south of the country are South Kazakhstan oblast and Almaty, and in the north Kostanay region. Respondents over 40 years old, except for Almaty residents, representatives of western regions — Western Kazakhstan and Mangystau region — appreciate their places for recreation.

The intellectual-aesthetic space «theaters, museums, exhibitions» was well appreciated only by respondents. Almaty and Astana, Mangystau, West Kazakhstan regions.

In Mangystau oblast, «the conditions for entrepreneurship» are positively assessed by respondents of both age groups. The respondents of Kostanay and Karaganda oblasts are least satisfied. The other regions average the opportunities of their region for business organization.

Respondents of two age groups also agree in the evaluation of «receiving additional education.» The Almaty respondents believe that there are good opportunities for receiving additional education in Almaty. As for the «conditions for playing sports», Almaty residents also rate them quite high. Among young respondents, Kyzylorda people were satisfied with sports conditions.

It should be noted that in respect of «improvement of streets and yards» across all regions, respondents are given low marks. The diamonds of both ages and young respondents from Kyzylorda appreciate their streets and courts more highly.

The food infrastructure «restaurants, cafes, canteens» are highly estimated by respondents (two age groups) in Almaty and Zhambyl region.

Discussion

A formed image is a result of perception and a product of observation. The closer the object to the observer, the more specific and deeper the idea of it. The observer is more aware of the territories that are closer to him. Therefore, the further the observer is from the object of observation, the more abstract his perception will be. It should be noted that almost all experts focused on the positive image of the capitals of Kazakhstan. Capitals are the main image resources and channels of a positive image. They represent a kind of «window case» of a separate region, and the country as a whole.

The overwhelming majority of experts noted Astana and Almaty as special cities that have a different meaning (than just the official / administrative status of a city of national importance) on the map of the country. Expert interviews revealed that Astana and Almaty in the mental perception form separate regions. Capitals are the main channels of a positive image and represent a kind of «showcase» of a separate region and the country as a whole. Experts in relation to the capitals used such definitions as «capital», «driver», «central cities», «center», «special place». As can be seen, they contain ideas that indicate the special territorial status of the city. Astana and Almaty. This vision forms a heterogeneous and hierarchized structure of the country's regions.

An expert poll showed that there are clear ideas about regions with a positive and negative image. On the continuum of «positive-negative», the most positive image is respectively. Astana and Almaty. Negative image of the regions consists of various aspects. Most experts noted the ecological state, economic level and behavior patterns of people. The overwhelming majority of experts associate negative characteristics of the image with real problems of the regions.

Analysis of the self-image of the regions of Kazakhstan on the proposed indicators shows that respondents in the central and northern regions of the country are more critical about their regions. In contrast, respondents from the western and southern regions of the country estimate their areas higher. Except for the criteria of the environmental situation, medical care, urban transport and security for the rest of the positions, Almaty is leading.

Conclusion

It should be noted that according to the results of the study we found that the weak side of the image of the regions of the country is that the most exploited are the economic and natural-landscape images, less often — historical and spiritual-cultural. It is the last images that have been formed for more than a decade and require the spiritual modernization of the regions and the country as a whole. Positive cultural, moral, spiritual images are the most effective binding mechanisms in the process of consolidation of society. The country and society face a long-term task of spiritual modernization of the country. From the institutions of society — the state, the family, education, culture and the economy in general and, in particular, from each individual, the process of forming a positive image of the regions of the country depends, which in turn will strengthen the integration and consolidation of Kazakhstan society.

Summing up the empirical part of the study, it can be noted that in most cases the region is synonymous with the province. In turn, the «face» of the region are the city-regional centers the image of which is translated as the image of the entire region. Cities of regional significance often retain the image characteristics of the industrial Soviet past.

References

- 1 Котлер Ф. Маркетинг мест: привлечение инвестиций, предприятий, жителей и туристов в города, коммуны, регионы и страны Европы / Ф. Котлер, К. Асплунд, И. Рейн, Д. Хайдер. — СПб., 2005. — 376 с.
- 2 Kotler P. Country as brand, product, and beyond: A place marketing and brand management perspective / P. Kotler, D. Gertner // Journal of brand management. — 2002. — Т. 9, № 4. — С. 249–261.
- 3 Boulding K. The Image. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1956. — 175 p.
- 4 Бурстин Д. Имидж. — М.: Издат, 1993. — 340 с.
- 5 Caldwell N. The differences between branding a country, a region and a city: Applying the Brand Box Model / N. Caldwell, J.R. Freire // Journal of brand management. — 2004. — Т. 12, № 1. — С. 50–61.
- 6 Pike S. Destination image analysis — a review of 142 papers from 1973 to 2000 / S. Pike // Tourism management. — 2002. — Т. 23, № 5. — С. 541–549.
- 7 Hunt J.D. Image as a factor in tourism development / J.D. Hunt // Journal of travel research. — 1975. — Т. 13, № 3. — С. 1–7.
- 8 Важенина И.С. Репутация территории: теория, методология, практика / И.С. Важенина. — М.: Экономика, 2007. — 206 с.

- 9 Галумов Э.А. Имидж страны: компоненты структуры и коммуникации / Э.А. Галумов. — М.: Вершина, 2004. — 368 с.
- 10 Замятин Д.Н. Геоспациализм: онтологическая динамика пространственных образов / Д.Н. Замятин // Социологические исследования. — 2012. — № 2. — С. 3–11.
- 11 Замятин Д.Н. Моделирование образов историко-культурной территории: методологические и теоретические подходы / Д.Н. Замятин, Н.Ю. Замятина, И.И. Митин. — М.: Институт наследия, 2008. — 760 с.
- 12 Гравер А.А. Образ, имидж и бренд страны: понятия и направления исследования / А.А. Гравер // Вестн. Томск. гос. ун-та. Сер. Философия. Социология. Политология. — 2012. — № 3 (19). — С. 29–45.
- 13 Замятин Д.Н. Образ страны: структура и динамика / Д.Н. Замятин // Общественные науки и современность. — 2000. — № 1. — С. 107–114.
- 14 Замятин Д.Н. Постгеография: капитализм географических образов / Д.Н. Замятин // Социологические исследования. — 2014. — № 10. — С. 3–14.
- 15 Замятин Д.Н. Пространство как образ и трансакция: к становлению геономики / Д.Н. Замятин // Полис. Политические исследования. — 2007. — № 1. — С. 168–183.
- 16 Головнёва Е.В. Регион: переосмысление понятия в контексте новой пространственной парадигмы / Е.В. Головнёва // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. — 2017. — № 7. — С. 55–57.
- 17 Головнёва Е.В. Концепт «регион» в контексте теории социального конструктивизма / Е.В. Головнёва // Известия Урал. федерального ун-та. Сер. Проблемы образования, науки и культуры. — 2014. — № 4 (132). — С. 113–122.
- 18 Алексеенко А.Н. Миграции и эволюция визуального пространства Усть-Каменогорска / А.Н. Алексеенко // Вестн. Томск. гос. ун-та. Сер. История. — 2015. — № 5. — С. 44–51
- 19 Линч К. Образ города / К. Линч; пер. с англ. В.Л. Глазычева. — М.: Стройиздат, 1982. — 328 с.

А.Б. Есимова, З.Х. Валитова

Қазақстан өңірлерінің имидждік сипаттамалары (әлеуметтік зерттеу нәтижелері бойынша)

Мақалада қазақстандықтардың санасындағы қалыптасқан Қазақстан өңірлерінің имидждік сипаттамалар талданған. Сараптамалық сұхбат және сауалнама жүргізу арқылы алынған деректерге сүйене отырып, авторлар адамдардың имидж туралы ұсыныстарында экономикалық құрамдас бөліктен басым екені анықталған. Бұдан басқа, өңірлердің негізгі имидждік сипаттамалары елдің әкімшілік облыстарының сипаттамаларына ұқсас. Көп жағдайда аймақ облыс синонимі. Әсіресе, өңірдің негізгі репрезентаторлары Облыс орталықтары — қалалар болып табылады, олардың имиджі бүкіл өңірдің имиджіне таралады. Облыстық маңызы бар қалалар көбінесе өткен кеңестің индустриалдық имидждік сипаттамаларын сақтайды.

Кілт сөздер: Қазақстан, облыс, имидж, әлеуметтік түсінік, аумақтарды қабылдау, ассоциациялар.

А.Б. Есимова, З.Х. Валитова

Имиджевые характеристики регионов Казахстана (на основе результатов социологического исследования)

В статье проанализированы имиджевые характеристики регионов Казахстана, сформировавшиеся в сознании казахстанцев. Опираясь на данные, полученные с помощью экспертного интервью и анкетного опроса, авторы установили, что в представлениях людей об имидже преобладает экономическая составляющая. Кроме того, основные имиджевые характеристики регионов тождественны характеристикам административных областей страны. В большинстве случаев регион синонимичен области. В особенности, основными репрезентаторами региона являются города-областные центры, имидж которых распространяется на имидж всего региона. Города областного значения зачастую сохраняют имиджевые характеристики индустриального советского прошлого.

Ключевые слова: Казахстан, область, имидж, социальное понимание, представление регионов, ассоциации.

References

- 1 Kotler P., Asplund, K., Rein, I., & Haider, D. (2005). *Marketing of places: attraction of investments, enterprises, residents and tourists to cities, communes, regions and countries of Europe*. Saint-Petersburg: Stokholmskaia shkola ekonomiki [in Russian].

- 2 Kotler, P., & Gertner, D. (2002). Country as brand, product, and beyond: A place marketing and brand management perspective. *Journal of brand management*, 9(4), 249–261.
- 3 Boulding, Kenneth E. (1956). *The Image*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- 4 Burstin, D. (1993). *Imidzh [Image]*. Moscow: Izdat [in Russian].
- 5 Caldwell, N., & Freire, J.R. (2004). The differences between branding a country, a region and a city: Applying the Brand Box Model. *Journal of brand management*, 12(1), 50–61.
- 6 Pike, S. (2002). Destination image analysis — a review of 142 papers from 1973 to 2000. *Tourism management*, 23(5), 541–549.
- 7 Hunt, J.D. (1975). Image as a factor in tourism development. *Journal of travel research*, 13 (3), 1–7.
- 8 Vazhenina, I.S. (2007). *Reputatsiia territorii: teoriia, metodolohiia, praktika [Territory Reputation: theory, methodology, practice]*. Moscow: Ekonomika [in Russian].
- 9 Galumov, E.A. (2004). *Imidzh strany: komponenty struktury i kommunikatsii [Image of the country: components of structure and communication]*. Moscow: Vershina [in Russian].
- 10 Zamiatin, D.N. (2012). Heospatsializm: ontologicheskaiia dinamika prostranstvennykh obrazov [Geospacialism: ontological dynamics of spatial images]. *Sotsiologicheskie issledovaniia — Sociological studies*, 2, 3–11 [in Russian].
- 11 Zamiatin, D.N., Zamiatina, N.Iu., & Mitin I.I. (2008). *Modelirovanie obrazov istoriko-kulturnoi territorii: metodologicheskie i teoreticheskie podkhody [Modeling of images of historical and cultural territory: methodological and theoretical approaches]*. Moscow: Institut naslediiia [in Russian].
- 12 Graver, A.A. (2012). Obraz, imidzh i brend strany: poniatii i napravleniia issledovaniia [Image, image and brand of the country: concepts and directions of research]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriia Filosofii. Sotsiologhiia. Politologhiia — Bulletin of Tomsk State University. Series Philosophy. Sociology. Political science*, 3 (19), 29–45 [in Russian].
- 13 Zamiatin, D.N. (2000). Obraz strany: struktura i dinamika [The image of the country: structure and dynamics]. *Obchshestvennye nauki i sovremennost — Social sciences and modernity*, 1, 107–114 [in Russian].
- 14 Zamiatin, D.N. (2014). Postheohrafiia: kapitalizm heohraficheskikh obrazov [Postgraphy: capital (change) of geographical images]. *Sotsiologicheskie issledovaniia*, 10, 3–14 [in Russian].
- 15 Zamiatin, D.N. (2007). Prostranstvo kak obraz i transaktsiia: k stanovleniiu heonomiki [Space as an image and transaction: to the formation of geonomy]. *Politicheskie issledovaniia — Political Studies*, 1, 168–183 [in Russian].
- 16 Golovneva, E.V. (2017). Rehion: pereosmyslenie poniatii v kontekste novoi prostranstvennoi paradihm [Region: rethinking the concept in the context of a new spatial paradigm]. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i iuridicheskie nauki, kulturolohiia i iskusstvovedenie // Voprosy teorii i praktiki — Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art history. Questions of theory and practice*, 7, 55–57 [in Russian].
- 17 Golovneva, E.V. (2014). Kontsept «rehion» v kontekste teorii sotsialnogo konstruktivizma [The concept «region» in the context of the theory of social constructivism]. *Izvestiia Uralskogo federalnogo universiteta. Seriia Problemy obrazovaniia, nauki i kultury — Izvestia Ural Federal University. Series Problems of education, science and culture*, 4 (132), 113–122 [in Russian].
- 18 Alekseenko, A.N. (2015). Migrantsii i evoliutsiia vizualnogo prostranstva Ust-Kamenohorska [Migrations and the evolution of the visual space of Ust-Kamenogorsk]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Serii Istoriiia — Bulletin of Tomsk State University. History*, 5, 44–51 [in Russian].
- 19 Linch, K. (1982). *Obraz horoda [The Image of the City]*. (V.L. Glazycheva, Trans). Moscow: Stroizdat [in Russian].

Z.Kh. Valitova¹, N. Kadatskaya², A.B. Yessimova³

¹*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan;*

²*Charles University, Prague, Czech Republic;*

³*South-Kazakhstan State Pedagogical University, Kazakhstan*

(E-mail: valitova@yandex.ru)

Theoretical foundation of the study of the region image

Modern theoretical foundations of studying the phenomenon of the region image are considered in the article. Image-relevant concepts such as «image», «self-image», «brand» are analyzed. Attention is also paid to various notions of definitions of the concept «region», which depend on disciplinary specialization. The authors note that in modern research the region ceases to be only physical space and attempts to apply constructionist theories in the analysis of the region phenomenon. The theoretical consideration of the region image, first of all, emphasizes the subjective importance of the image phenomenon, which allows to consider the region as a variable, which boundaries are defined not only physically, but also mentally.

Keywords: image, brand, character, region, theories, concepts.

Introduction

The analysis and interpretation of the concepts «character», «image», «self-image», «brand», «region» within regional subject allows to capture a wide range of issues of conceptualization.

The formation of ideas of a certain territory is a long-term and multi-factor process. All characters/images which appear in humans pass a difficult way of formation, development, fixing, transformation/adjustment. There is no doubt that political, social institutions involved in the process of socialization play a huge role in its formation.

According to the Russian dictionary, the word «image» has several meanings, the most suitable from which are: 1) appearance, shape; 2) that, which is drawn appears to be someone's mind's eye, imagination; 3) result of reflective (cognitive) activity of the subject, reflection in consciousness of objects, phenomena of objective reality [1; 559].

The «image» emphasizes the spontaneous nature of the formation of the object idea. Image is character correction through a number of standard procedures. An image is formed based on the character.

In spite of the fact that the word «image» is translated from English (English «image», from Latin «imago») as «character», it has a slightly different definition: 1) display; image; sample; 2) mental image, representation; 3) formation of a stable positive impression about the product, service of the enterprise manufacturing or selling the product. Here it draws attention to the fact that on the first two meanings of these concepts we see a meaningful similarity. However, there are differences: if the description of the «image» indicates that «...this is a reflection in the consciousness of objects, phenomena of objective reality», then the definition of the concept «image» emphasizes «the formation of a stable positive impression» [2; 225].

It can be noted that, being synonyms, the terms «image» and «character» carry different semantic charge. The word «image» is associated with the words image maker, imagology, etc. And this creates some kind of artificiality of everything that is called an image. Most likely, the image can be called that was specially created, designed, according to any plan or purpose. And if it is formed spontaneously, without external or internal intervention, then it is a character. Obviously, the line between these two terms is rather unstable.

The interpretation of the concept of image has its own features, which depend on the scope of which scientific field this concept is considered. Thus, according to the sociological definition, an image is «an external character created by the subject, in order to cause a certain impression, opinion, attitude in others; a set of properties attributed by advertising, propaganda, fashion, prejudice, tradition, etc. to an object in order to induce certain reactions in relation to it [3; 97].

These definitions are extensive and make it possible to attribute them to various objects of image research — personality, family, small and large groups, etc.

An image is an impression produced by a person, company, or institution on one or more groups of the public. It is not a drawing, not a calcium, not developed in the smallest detail, accurate image, but rather sev-

eral details which have an emotional impact [4; 307]. «Image, as it is known, is not amaterialized reality — it is what a person imagines to himself about a particular subject (phenomenon) or how he perceives it. Firstly, image is an imaginary category; secondly, it is a managed category that can be correlated, constructed and transformed as we wish» [5; 10].

Thus, it can be concluded that the image is what has formed and exists without external influence and various elements of manipulation. And image is a character on which professionals worked and corrected.

The image, from the viewpoint of the identity of the region inhabitants, is expressed through the concept of self-image. Self-image derives from the past experience and reflects the current state of self-esteem, self-confidence [6]. Hence, self-image is the notion that the people of the region create of themselves.

In modern literature, despite the ambiguous interpretation of the meaning of term «brand», the marketing component dominates. Thus, the American Marketing Association defines brand as «a name, meaning, design, symbol, or any other feature that distinguishes one seller of an item or service from another. The legal meaning of the term «brand» is a trademark [7]. And a marketing specialist called «the father of advertising», D. Ogilvy gives the following concept to the brand: «The intangible sum of a product's attributes: its name, packaging, and price, its history, its reputation, and the way it's advertised» [7]. According to the marketing expert J. Knapp, «the brand is the sum of all impressions received by consumers and users, developed in their minds on the basis of perceived emotions and functional benefits» [8].

The definition of a brand seems less controversial in contrast with an image. The brand is formed from image characteristics. When a certain symbol stands out from the image, which is the most marketing of the image components — succinct, recognizable and dividend-paying. The brand of territory is a symbol that represents the whole space.

Methodology and research methods

Today, more theoretical approaches to the analysis of territory and regions are based on a constructive position and consider the region as a variable boundaries of which are defined not only physically, but also mentally. «The boundary between regions is not necessarily objectively obvious, shared by all regional subjects and often even exists as an «imaginary» phenomenon» [9; 55].

A region is a variable that reacts on changing conditions which affect economic growth and well-being [10].

Some researchers note that «the region» as an economic or institutionalized area loses its meaning in the information economy, as it is spatial formation of industrial society» [11].

In the theoretical analysis of the image of the region, first of all, it is necessary to note the subjective significance of the image phenomenon. Image is a part of social reality, but reality is not actual, but discursive or rather mental. Consequently, constructivist theories are the most heuristic in the conceptualization of the image of the region.

Image is a resource that has been accumulating for many decades and is the capital that affects to all aspects of public life. All the images go through a complex path of formation, development, consolidation and transformation. Formation of ideas about a particular territory is a long and non-linear process. A huge role in the design of the image of the region in people's minds is played by politics, economics, culture, education, the family and many other social institutions of the modern society.

The appearance in modern theoretical literature of such metaphorical concepts as the «elusive world» (E. Giddens), «fluid modernity» (Z. Bauman), «risk society» (W. Beck), etc., clearly demonstrate a change in the perception of social and physical space. Borders, territories as a physical world that was «objective», «tangible», «forced» in this «elusive» context ceases to be a constant, and becomes a variable, which, above all, thanks to informatization and digitization of space, can be archived and expanded not in real but in a cognitive mode.

Today, more and more theoretical approaches to the analysis of territory and regions are based on the constructivist position and consider the region as a variable whose boundaries are determined not only physically, but also mentally.

Attachment to the place to a certain geography became the criterion of inadaptability in conditions of fluid modernity. The mobile way of life inherent in a modern person changes the attitude to the territory and its parameters. The region is no longer regarded as something frozen (a constant) within its specific boundaries. The region becomes flexible and mobile, which also affects its image characteristics.

The most relevant conceptual approaches in analyzing the image of the region are such theories as the network theory (M. Granovetter, M. Castells), the theory of social capital (J. Coleman), phenomenology and

social constructivism (P. Berger, T. Luckman, etc.) the concept of the habitus (P. Bourdieu), the concept of fluid modernity (Z. Bauman).

From the point of view of network theory, the region can be viewed as a social network. The physical space (territory), combining with the social (network), forms a social sense of place, the so-called regional identity. This is not just a physical finding / co-presence of bodies in one space. People living in the same region feel a similar social experience on basis of which common values, interests, and stereotypes are formed. The physical space of the region is primarily supported by social networks / connections. The farther geographically regions from each other, the more interference in the establishment of social ties between them. The more chances of ignorance of the inhabitants of some regions about the life of other regions, even within the same country.

The images of the regions represent community and stability of the meanings attached to communication participants, and they are viewed in the representations as a phenomenon of «objective» reality. In the discourse of images and regions, and their carriers are typed and presented in understandable and familiar categories: «southerners», «northerners», etc. These typifications are the basis for new constructions that are built into the life world and are considered «for granted».

The analysis of the above conceptual series, mostly constructivist, reveals their explanatory ability in studying the phenomenon of «image of the region». The image of the region is based on sociocultural, subjective, media, reflexive attributes, meanings, elements.

The region does not exist outside consciousness. Therefore, in studying the territorial image, a significant heuristic potential lies in the use of the mental map method. The concept of mental maps is widely used in various fields of knowledge — pedagogy, psychology, geography, history, etc. The founder of mental maps as a method of studying the territory is the American researcher Kevin Lynch. In the 60s of the twentieth century, he analyzed the mental perception of the city from residents of Los Angeles, Jersey City and Boston. According to the results of the study, K. Lynch concluded that «the formation of an image is a two-way process, uniting the observer and the observed, there is an opportunity to strengthen the image or retrain the observer or restructuring the environment» [12; 22].

Later, in the studies of the geographer R.M. Downs (Downs R.M.) and psychologist D. Stea (Stea D.), mental maps were also used. They considered mental maps as «images of a part of the surrounding space created by a person» [13], that means these images are present in human representations and, therefore, they are not cartographically accurate and can be distorted.

Images, concepts included in the human mental map are products of institutional history — economic, political, cultural, daily life. They (images, concepts) cannot be constant and will permanently change under the influence of social changes. Consequently, mental maps will always project historical changes. History is tied not only to time, but also to a specific territory, which is also reflected in the minds and perceptions of people, primarily in the format of mental maps. Virtualization of the modern world, the newest technical devices, even more actualize the concept of mental maps and sharpen the attention of modern researchers to their features in postmodern conditions [14].

Discussion

Approaches to defining this concept vary significantly. The definition of the region is specified on the basis of disciplinary/scientific objectives aimed at studying this phenomenon. From the point of view of Western economists, the identification of a region as a region is based on an awareness of public regional interests, where an important characteristic is «the relationship between the economic experience of territories which form part of the region and the groups which express certain interests» [15; 22].

Finnish geographer A. Paasi, considering the concept «region» as a sociocultural and historical category, concludes that the process of institutionalization of the region consists of such stages as formation of territory, creation of symbolic form, institutions and their establishment in the social consciousness of society. He notes that «institutionalization is a process in which social-spatial territorial unit acts as a part of the spatial structure of this society, they are created and defined in various spheres of social activity and consciousness, and over time may disappear or be de-institutionalized» [16; 243]. The institutionalization of the region is defined as production and reproduction of regional consciousness, material and symbolic features of the region both in residents and in people who live outside this region.

The processes of globalization and glocalization have led to a paradigm shift in the study of regions, which has led to the formation of a new «territorial logic» and requires the redefinition of the region. Regions lose their «certainty» and stability and represent «evanescent space» [17].

It should be noted that today in scientific research the region ceases to be only a physical space. That is, the objectivistic tradition that had dominated in the age of modernism, which considered the region as a natural constant, relied on such indicators as territory, climate, history, economy, politics, etc.

Conclusion

«Heavy modernity» was replaced by «fluid modernity», which led to a change in the morphology of territoriality. The attachment to the place typical for settled lifestyle, which for a long time was considered as a sign of civilization, became a criterion of non-adaptability in the conditions of fluid modernity. The nomadic/mobile lifestyle, which is becoming more common in the conditions of fluidity, changes the attitude towards the territory and its characteristics. Under the conditions of fluid modernity, it would be a distortion to consider the region as something frozen (constant) within its defined boundaries.

The physical parameters of the territory, which were valuable in the «heavy era», gave place to mental, network, intangible. «This was an era of drawing boards and designs — not so much for mapping social territory, but for lifting the territory to a level of clarity and logic that only maps can boast of» [18; 56] In fluid modernity, «boundaries» of regions become flexible, elastic and this also affects image characteristics. Therefore, from the viewpoint of the concept of fluid modernity, the images must be light and mobile in order to be successful.

Recommendations

Since the modern spatial structure is multilevel and heterogeneous, one can see not only the economic regionalization but also the cultural, historical, geographical, etc. Simultaneously with economic associations in the cognitive regionalization, there are such images as — southerners and northerners, Kazakh-speaking and Russian-speaking, capital and peripheral, traditional and modernized, urbanized and agrarian, polyethnic and monoethnic, etc. Here appears active role of the subject in designing both regions and their image.

The concept of the region is very dynamic, flexible and it is extremely important to understand its context. The essence of regional research and regional policy depends on this. In the process of forming the image of the regions, one should take into account the strengthening or weakening of a particular context. Theoretical developments on the image of regions can be basis for the implementation of regional policy.

References

- 1 Словарь русского языка. — 3-е изд. — Т. 2. — М.: Рус. яз., 1985–1988. — 736 с.
- 2 Булыко А.Н. Большой словарь иностранных слов / А.Н. Булыко. — М.: Мартин, 2006. — 816 с.
- 3 Социологический энциклопедический словарь (на русском, английском, немецком, французском и чешском языках). Ред.-коорд. — акад. РАН Г. В. Осипов. — М.: Издат. группа ИНФРА-М — НОРМА, 1998. — 488 с.
- 4 Королько В.Г. Основы паблик рилейшнз / В.Г. Королько. — М.: Релифбук, 2003. — 528 с.
- 5 Галумов Э.А. Имидж против имиджа / Э.А. Галумов. — М.: Вершина, 2004. — 368 с.
- 6 Sampson E. The image factor. London: Kogan Page Ltd, 1994. — 386 p.
- 7 Cohen H. 30 Branding definitions [Electronic resources]. — Accesses mode: <http://heidicohen.com/30-branding-definitions/> // Дата обращения: 23.12.2019 г.
- 8 Бойетт Дж. Гуру маркетинга / Дж. Бойетт, Д. Бойетт. — М.: Изд-во Эксмо, 2004. — 319 с.
- 9 Головнёва Е.В. Регион: переосмысление понятия в контексте новой пространственной парадигмы / Е.В. Головнёва // Вопросы теории и практики. — 2017. — № 7. — С. 55–57.
- 10 Hoover, Edgar M. Introduction to Regional Economics. The Web book of regional science, Regional research Institute, West Virginia university [Electronic resources] / Edgar M. Hoover, Frank Giarratani. — Access mode: www.rri.wvu.edu/WebBook/Giarratani/chapternine.htm#9.1.2 // Дата обращения: 20.12.2019 г.
- 11 Каганский В. Регионализм, регионализация, пострегионализация / В. Каганский. Режим доступа: www.archipelag.ru/text/493.htm
- 12 Lynch K. The Image of the City. — Cambridge: Mass: MIT Press, 1960. — 117 p.
- 13 Downs R.M. Image and environment: cognitive mapping and spatial behaviour / R.M. Downs, D. Stea. — Chicago: Aldine Press, 1973. — 232 p.
- 14 White R.J. The Use of Mental Maps in Youth Research: Some Evidence from Research Exploring Young People's Awareness of and Attachment to Place / R.J. White, A.E. Green. In: Heath S., Walker C. Innovations in Youth Research. — London: Routledge, 2012. — 280 p.
- 15 Клемешев А.П. Регион в условиях глобализации / А.П. Клемешев // Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. Гуманитарные науки. — 2005. — № 2. — С. 22–38.
- 16 Paasi A. Deconstructing regions: notes on the scales of spatial life / A. Paasi // Environment and Planning A. — 1991. — Т. 23. — С. 239–256.

17 Китинг М. Новый регионализм в Западной Европе / М. Китинг; пер. с англ. А. Смирнова // Логос. — 2003. — № 6(40). — С. 67–116.

18 Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман. — М.: Весь мир, 2004. — 188 с.

З.Х. Валитова, Н.Кадацкая, А.Б. Есимова

Аймақтық имиджді зерттеудің теориялық негіздері

Мақалада аймақ имиджінің феноменін зерттеудің қазіргі теориялық негіздері қарастырылған. «Бейне», «өзіндік имидж», «бренд» сияқты ұғымдардың релеванттық имиджі талданған. Мамандандыру пәндерінде «аймақ» ұғымының анықтамаларының әртүрлі түсіндірмелеріне назар аударылған. Авторлардың айтуынша, қазіргі заманғы зерттеулерде аймақ тек физикалық кеңістікті білдірмейді және аймақтың феноменін талдауда конструктивистік теорияларды қолдануға әрекет жасалған. Аймақтың имиджін теориялық тұрғыдан қарастыруда, ең алдымен, шекарасы физикалық жағынан ғана емес, ментальды түрде анықталатын аймақты ауыспалы ретінде қарауға мүмкіндік беретін имидж феноменінің субъективті мәні атап көрсетілген.

Кілт сөздер: имидж, бренд, бейне, аймақ, теориялар, концепциялар.

З.Х. Валитова, Н.Кадацкая, А.Б. Есимова

Теоретические основы изучения имиджа региона

В статье рассмотрены современные теоретические основы изучения феномена имиджа региона. Проанализированы релевантные имиджу понятия, такие как «образ», «самоимидж», «бренд». Уделено внимание различным трактовкам определений понятия «регион», которые зависят от дисциплинарной специализации. Авторами отмечено, что в современных исследованиях регион перестает представлять собой лишь физическое пространство, и предприняты попытки применения в анализе феномена региона конструктивистских теорий. В теоретическом рассмотрении имиджа региона, в первую очередь, подчеркнута субъективное значение феномена имиджа, позволяющее рассматривать регион как переменную, чьи границы определяются не только физически, но и ментально.

Ключевые слова: имидж, бренд, образ, регион, теории, концепции.

References

- 1 *Slovar russkogo yazyka [Dictionary of the Russian language]*. (3rd ed.). (Vol. 2) (1985–1988). Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 2 Bulyko, A. N. (2004). *Sovremennyi slovar inostrannykh slov [Modern dictionary of foreign words]*. Moscow: Martin [in Russian].
- 3 Osipov, V. (Eds.). (1998). *Sotsiologicheskii entsiklopedicheskii slovar (na russkom, anhliiskom, nemetskom, frantsuzskom i cheshskom yazykakh) [Sociological Encyclopedic Dictionary. In Russian, English, German, French and Czech]*. Moscow: Izdatelstvo INFRA-M [in Russian].
- 4 Korol'ko, V.G. (2003). *Osnovy pablik rleishnz [The basics of public relations]*. Moscow: Relifbok [in Russian].
- 5 Galumov, E.A. (2005). *Imidzh protiv imidzha [Image versus image]*. Moscow: Verzhina [in Russian].
- 6 Sampson, E. (1994). *The image factor*. London: Kogan Page Ltd.
- 7 Cohen, H. (2019). 30 Branding definitions. *heidicohen.com*. Retrieved from <http://heidicohen.com/30-branding-definitions>
- 8 Boyette, J., & Boyette, D. (2004). *Huru marketinha [Marketing guru]*. Moscow: Izdatelstvo Eksmo [in Russian].
- 9 Golovneva, E.V. (2017). Rehion: pereosmyslenie poniatia v kontekste novoi prostranstvennoi paradihmy [Region: rethinking the concept in the context of a new spatial paradigm]. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i iuridicheskie nauki, kulturolohiia i iskusstvovedenie // Voprosy teorii i praktiki — Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art history. Questions of theory and practice*, 7, 55–57 [in Russian].
- 10 Hoover, Edgar M. & Giarratani, Frank (2015). An Introduction to Regional Economics. The Web book of regional science, Regional research Institute, West Virginia university. *rri.wvu.edu*. Retrieved from www.rri.wvu.edu/WebBook/Giarratani/chapternine.htm#9.1.2
- 11 Kagansky, V. (2019). Rehionalizm, rehionalizatsiia, postrehionalizatsiia [Regionalism, regionalization, post-regionalization]. *archipelag.ru*. Retrieved from www.archipelag.ru/text/493.htm [in Russian].
- 12 Lynch K. (1960) *The Image of the City*. MIT Press.
- 13 Downs, R.M., & Stea, D. (1973). *Image and environment: Cognitive mapping and spatial behavior*. Chicago: Aldine Press.
- 14 White, R.J., & Green, A.E. (2012). The use of mental maps in youth research: some evidence from research exploring young people's awareness of and attachment to place. *Innovations in Youth Research*. PalgraveMacmillan, London.

15 Klemeshev, A.P. (2005). Rehion v usloviakh hlobalizatsii [Region in the context of globalization]. *Vestnik Voronezhskoho gosudarstvennogo universiteta. Seriya Humanitarnye nauki — Bulletin of Voronezh State University. Series Humanities*, 2, 22–38 [in Russian].

16 Paasi, A. (1991). Deconstructing regions: notes on the scales of spatial life. *Environment and Planning A*, 23, 239–256.

17 Keating, M. (2003). Novyi rehionalizm v Zapadnoi Evrope [New regionalism in Western Europe]. (A. Smirnov Transl.). *Logos*, 6(40), 67–116 [in Russian].

18 Bauman, Z. (2004). *Hlobalizatsiia. Posledstviia dlia cheloveka i obshchestva* [Globalization. Consequences for a person and society]. (M.L. Korobochkin Transl.). Moscow: Ves mir [in Russian].

Н.Е. Есетов¹, А. Гундогду²¹Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Казахстан;²Университет Анкара, Турция

(E-mail: emen80@mail.ru)

Социальный аспект в земельных отношениях казахов Тургайской области в начале XX века

В статье рассмотрены вопросы влияния земельной политики на изменения в социальной жизни казахов в начале XX века. Описаны взаимоотношения между казахскими баями, шаруа и крестьянами-переселенцами на фоне земельных отношений. Также показано влияние взаимоотношений на решение земельного вопроса в казахском обществе. Кроме того, исследована связь между развитием капиталистических отношений и изменениями в социальной структуре казахского общества. Прослежены основные моменты социальных отношений в казахском ауле, причины социальной борьбы, производ баев, волостных и аульных старшин и стеснение ими казахов-бедняков в пользовании лучшими земельными угодьями. На основе архивного материала предпринята попытка осветить проблемы земельных отношений казахов на фоне социальных разногласий.

Ключевые слова: Тургайская область, Российская империя, земельная политика, земельные отношения, социальные противоречия, переселенческое управление, переселенцы, казахские шаруа, колониальный гнет, землеустройство, землепользование.

Введение

Казахстан, являясь частью Российской империи, вынужден был подчиняться нормам и положениям царского правительства. На основании § 210 «Временного положения» 1867 г. казахские земли были объявлены государственной собственностью, пользование которыми передано казачьим войскам и крестьянам-переселенцам. Происходит трансформация хозяйственной деятельности казахов, в результате площадь пастбищных, сенокосных и кочевых земель сконцентрировалась в руках немногочисленной прослойки богатых скотовладельцев и чиновников самодержавного правительства. Этот интенсивный процесс, в сочетании с практикой социально-экономической политики Российского правительства, особенно земельной политики, способствовал нарастанию социальных противоречий.

Методология и методы исследования

Методологическая задача научного исследования состоит в том, чтобы охарактеризовать систему теоретических принципов решения проблемы. Существует достаточно большое количество общенаучных и специальных методов, которые используются при проведении исторических исследований. В этой связи одним из первых методов, примененных при описании событий в данной статье, являются нарративный и исторический. Они, в свою очередь, позволили не просто повествовать, а сложить, пусть и не всю его эволюцию, но историческое зарождение проблемы в определенный отрезок исторического времени, причем исторический метод, понимаемый так же, как ретроспективный, позволил на основе теоретических предпосылок интерпретировать некоторые социальные явления и процессы земельной политики. Кроме того, для изучения некоторых проблем в социальных вопросах земельной политики применялся сравнительный метод. Комплекс использованных методов исторического исследования позволяет более объемлемо и широко осветить теоретические и, в некотором роде, даже практические задачи проблемы.

Обсуждения

Как отмечает исследователь Ж.Кудайбергенова, «в начале XX века проявляются черты имущественного неравенства. Так, в Русско-киргизском словаре, составленном Токашем Бокиным, указывается, что старую традиционную стратификацию в виде «аксуйек» и «кара-суйек» заменила категория баев. Среди них он различает *бас баев* — это самые богатые общинники, в руках которых сконцентрированы значительные богатства, к ним примыкали *кеуде баи* — люди, которые имели прибыль, а также *аяк баи* — это хозяйства, больше схожие с середняками». Далее исследователь цитирует:

«Он также определял жатаков как владельцев хозяйств, которые не могли вести кочевой образ жизни. Наиболее обездоленные были *кедеи*, или *жарлы*, — это те, кто не могли вести хозяйство и нанимались в работники, они в то же время подразделялись на *коликсиз*, *жерсиз* и *аяксиз* — безлошадных, безземельных и просто неимущих, последние фактически представляли сельский пролетариат» [1]. Исторически сформировалось так, что в обществе богатые слои, имеющие большое количество скота, как символ их материального благосостояния, являлись некими управленцами на местах. В архивных документах также значится о том, что некоторые казахи, обучив детей своих в училищах курсу грамоты, старались устроить их на службу к чиновникам царского правительства [2; 12]. В итоге баи могли заручиться их поддержкой при землеотводных работах Переселенческого управления и получить лучшие пастбища и сенокосные наделы.

В конце XIX в. в Тургайской области общинные земли повсеместно присваивались баями и всей аульной верхушкой, лучшие призимовочные участки, сенокосные и пахотные угодья превращались в их собственность. Аульная верхушка, пользуясь запутанностью земельных отношений и забитостью трудящихся масс, продолжала насильственно отбирать у бедноты зимовки. В связи с этим казахи Актюбинского уезда в телеграмме уездному начальству от 29 декабря 1906 г. сообщали, что они лишились земель, отнятых у них в угоду богачам, «оставляя нам одни гористые места и солончаки, тем самым лишили нас пахотной земли и сенокоса» [3; лл. 2, 3].

Зачастую зажиточная часть казахов стремилась развить сенокосение не только для того, чтобы обезопасить себя от нежелательных последствий очередного джута, но и завладеть необходимыми участками земли, стать хозяевами огромных массивов.

Крупные хозяйства оттесняли бедноту как по степени участия в сенокосении, так и по размерам заготовки сена на хозяйство. Это подтверждается и данными дифференциации хозяйств на севере Тургайской области, в частности, наличием крупных скотовладельцев и земельных собственников, применявших наемный труд. Причем, чем лучше было обеспечено хозяйство землей, тем выше было материальное благосостояние его владельцев, выражающееся главным образом в количестве скота. Прямую зависимость количества скота у казахов от размеров их земельных угодий подтверждают материалы экспедиции [4; 63].

Однако казахи из знатных родов, владевшие крупными хозяйствами, и сами не всегда могли получить земельные наделы. Как свидетельствуют архивные документы, «... в настоящее время, они (*зжиточные казахи*. — Н.Е.) мало чем отличаются от рядовых киргиз в обеспечении и пользовании земельными угодьями: по статистическим данным 1910 г., равно как и в 1899 г., они, записавшись отдельным аксакальством (*так в документе*. — Авт.), не могли выделить своего пользования в отдельную группу и значатся в общине № 84 вместе с другими 7 аксакалами, причем на 234 семьи приходится 13 176 десятин удобной и неудобной земли, то есть менее 10 десятин на душу обоего пола и около 17 десятин на мужскую» [5; л. 132].

И это при том, что в 1912 г. в Актюбинском уезде, с общей площадью 49 500 кв. верст, крестьян насчитывалось в количестве 85 453 чел., на одного человека приходилось около 0,6 кв. верст [6; 16].

Наряду с указанными процессами в социальной структуре происходит также усиленное размежевание класса зависимых общинников. В их среде интенсивно формируется отделяющиеся от средств производства социальная группа обедневших масс, вынужденная с целью обеспечения необходимого продукта прибегать к различным видам отхожего промысла. Например, обнищание жителей казахских аулов привело к тому, что из-за невозможности переселения на новые места, они просили у казачьего атамана выделения в аренду 4 тысяч десятин, по 4 тынына за десятину. На что атаман, отказав им в прошении, потребовал немедленно им покинуть территорию [7; л. 40].

Прежде всего, следует отметить, что в казахских аулах трудящиеся массы подвергались особенно жесткой эксплуатации со стороны царизма, местной администрации и казахских баев. Царская власть, объявив земли казахов государственной собственностью, оставила без каких-либо изменений внутренние поземельные отношения в казахском обществе. Временное положение 1868 г. заложило основу для союза байской верхушки с царизмом. Земли предоставлялись «в общественное пользование кочевников» [8; лл. 379, 380), таковым было фактическое содержание «Положения», пропитанного крепостническим и капиталистическим духом. Царская администрация предпринимала все меры к тому, чтобы спровоцировать столкновения. Подобные столкновения крестьян-переселенцев и казахских шаруа происходили довольно часто, причинами их были в основном потрава пастбищ и покосы сенокосов. Например, в 1907 г. в Иргизском уезде Тургайской области произошел конфликт из-за осеннего пастбища Караколь [9; л. 60]. Даже депутаты Государственной думы требовали от прави-

тельства внесения изменений в политике переселения и просили пересмотреть статьи законов по поводу положения казахов и переселенцев [10, лл. 52, 61об., 64]. Б.Б. Каратаев в своем выступлении по аграрному вопросу на заседании (*Гос. думы*. — Н.Е.) 16 мая 1907 г. указывал, что переселенческая политика проводится ценой разорения казахского населения, изгоняемого не только с земель, но и жилищ [11].

«Казахи могут рассчитывать только на Государственную думу, — писал А.Букейханов в 1906 г. в своей редакторской колонке газеты «Иртыш», — в которой найдутся силы, сумеющие поставить переселенческое дело на его собственное место. Пока существует право силы, казахскія земли, какъ казенныя оброчныя статьи, удельныя, кабинетскія земли, назначенныя въ продажу крестьянамъ указами 12, 27 августа и 19 сентября, будутъ служить защитой частно-владельческихъ земель» [12].

Вместе с тем, А. Букейханов отмечал: «Когда обсуждался закон в Думе (*внесение дополнения к статье 279 «Положения об управлении Туркестанским краем»*. — Н.Е.) Казанский депутат Максудов, 2-й Забайкальский депутат Волков, Уфимский депутат Тевкелев, Тобольский депутат Дзюбинский высказались в пользу казахов (*перевод на рус.* — Н.Е.)» [13; 28].

Вследствие такого рода политики царизма в степных областях, в том числе Тургайской, нарастали противоречия интересов аульной верхушки и трудящихся шаруа. Это, прежде всего, видно из порядка пользования сенокосами. Например, из 129 общин в Актюбинском уезде в 79 (61,2 %) сенокосы находились в подворном пользовании, которое, «судя по показаниям киргиз..., сложилось в позднейшее время и заменило собой... артельные формы землепользования» [4; 20]. В рассматриваемое время обособление землепользования, в частности, установление власти отдельных хозяев над угодьями, проходило в острой борьбе [14; 78].

Земля у казахов была одним из основных средств общественного производства, роль которой определялась тем, что она использовалась преимущественно как пастбища для скота, охотничьи и сенокосные угодья, для зимней стоянки.

В связи с усиливающимся неравномерным распределением чиновниками и байской верхушкой пастбищных угодий казахам-беднякам, обострились социальные отношения в ауле и вместе с ним активизировались социальные противоречия. Казахи многочисленных аулов выступали против того, чтобы в дальнейшем не допустить насильственного захвата зажиточной верхушкой аула и крестьянами-переселенцами пахотных и сенокосных земель. Об этом свидетельствуют факты, приводимые в жалобах казахов. К примеру, в письме губернатору Тургайской области казахи аула № 2 Бурлинской волости Актюбинского уезда жалуются на самовольные покосы и потраву их сенокосных и пастбищных угодий казахом Дюзбасаровым: «Вот уже три года во время покоса насильно скашивают с нашего пая, ибо приверженцев Дюзбасарова 28 кибитковладельцев и они, когда являются скосить наш пай и когда на нашей земле пасут свои скотины, то являются вооруженными по два человека с каждой кибитки...» [5; лл. 2, 3].

Другой причиной земельных споров, но уже с мужиками-переселенцами, являлась аренда земли у казахов. По данным архивных документов, в 1903 г. мужики Саратовской губернии просят обосноваться вблизи Косестека, Жайсана или Акбулака [15; л. 26]. Прибывшие мужики из Херсонской, Подольской, Оренбургской, Полтавской и Вятской губерний самовольно заняли плодородные земли вблизи Жайсан и Каратогай [15; л. 63]. В некоторых случаях самовольно прибывшие переселенцы отказывались освободить даже выданные им в аренду земли. Имеются факты, когда казахи отклонили просьбу продлить срок аренды, заканчивающийся у крестьян, которые, в свою очередь, отказываются съезжать с их земли. Из-за чего казахи отказываются сдавать свои земли в аренду даже за высокую плату [15; л.5]. В докладной записке начальник Кустанайского уезда отмечает: «... многие киргизы Кинь-Аральской волости уступили часть своей земли для самовольных переселенцев Белоярского поселка под хлебопашество, чем и дают возможность этим переселенцам укрепиться там и на дальнейшее время и вселяют в них, таким образом, уверенность в полной невозможности выдворения их из самовольно занятых мест» [16; л. 117].

Нередки были также случаи обращения крестьян к местной власти с просьбой оказать им помощь в аренде земли. В одном из таких прошений крестьяне пишут: «...согласно частных письменных и словесных сделок нами и доверителями нашими в числе 209 семей, что была заарендована земля под усадьбы и хлебопашества, у киргиз № 3 аула Кинь-Аральской волости, где мы до сего времени согласно их разрешения устроились оседло и произвели посевы хлеба, затратив на это все свои материальные средства. Ныне киргизы в сдаче земли нам отказывают. Находясь в безвыходном положении, совершенно без гроша и вдали от Родины, мы приемлем почтительно просить Ваше Пре-

восходительство, не найдете ли Вы возможность предложить киргизам аула № 3 Кинь-Аральской волости сдать нам в аренду землю, или же уже внести занятую нами землю в переселенческий участок, чем избавите нас от экономического разорения» [16; л. 196]. Вопрос аренды земли был ужесточен и решен местной администрацией следующим образом: за допущение переселенцев казахи аула № 3 Кинь-Аральской волости были оштрафованы на 5 рублей каждый [17; л. 4].

Осмелюсь предположить, что причиной споров, возникавших между крестьянами-переселенцами и местными жителями, также могло быть и то, что крестьяне, переселявшиеся в Западный регион Казахстана, не ставили на учет всех самовольно переселявшихся родственников. Это подтверждает исследователь Д.Я. Фризен, отмечающий, что после того, как некоторым крестьянам удавалось более или менее укрепиться и обосноваться на земле и развести хозяйство, зачастую в этот район переселялись их родственники или односельчане, создавая таким образом более крупные поселения [18]. Тем самым создавались проблемы при распределении земли для поселенцев, которые самовольно вторгались на территории казахов, порождая конфликтные ситуации.

Царское правительство не стремилось подавлять всеобщее недовольство казахов-шаруа, продолжая политику бесцеремонного отчуждения лучших земельных угодий у местного населения. В ответ на этот шаг казахи-шаруа Саройской, Кин-Аральской и других волостей обратились со специальной телеграммой к губернатору с просьбой об окончательном прекращении землеотводных работ, угрожая открытым выступлением [19; лл. 197, 198]. На этот раз вместо ответа последовала угроза о применении силы. Она подкрепилась возможностью репрессивных мер со стороны казачьей полусотни, которая находилась в боевой готовности в Кустанае. Казахи стремились закрепить за собой земельные наделы, чтобы как-то предотвратить их расхищение, используя для этого, в числе других средств, переход к оседлому образу жизни. Это подтверждается архивными документами, в которых читаем, что «одна из причин перехода казахов к оседлости это опасение насильственного отбирания земель для переселенцев» [20; л. 23]. Нелегко было и тем казахам-беднякам, которым приходилось перекочевывать на новые места, не было им поддержки ни со стороны властей, ни со стороны аульных баев. В письме оренбургскому казачьему атаману казахи № 8 аула Жылкуаровской волости просили оставить их на прежних местах, и что готовы они работать по найму [21; лл. 1,39].

Наряду с этим, царское правительство использовало в открытой форме тактику наделения земель верхушки аула, что должно было усилить противоречия внутри аула. Это представляло наибольшую выгоду царскому правительству при решении земельных споров. Методы наделения были различны. Прежде всего, это прямое именованное наделение лиц, угодных царизму, которое имело место в Аракарагайской и других волостях Кустанайского уезда [22; л. 284]. Выделение земли в пользу баев аула происходило под прикрытием общего землевладения. Для такого наделения формально требовалось согласие местного населения. Аульная верхушка могла легко организовать такое согласие. В этом деле существовал своеобразный заговор царского правительства и байской верхушки аула, направленный против казахских шаруа [23; 73]. Для оформления решения «общины» созывались «уполномоченные» ряда аулов, которые за спиной шаруа, договаривались о наделении землей одного из старшин и выносили «решение» в его пользу. На основании таких «решений» царская администрация принимала окончательное решение о таком наделении. Если говорить о земельных угодьях, которыми могли пользоваться несколько аулов, то в этих случаях созывали «выборных уполномоченных» волостей или уездов [24; лл. 28, 69]. Они выносили соответствующий «приговор» по отводу указанных угодий или участков одному из влиятельных лиц аула.

Кроме наделения аульной верхушки землей, чиновники царской администрации, с целью притеснения казахов, переселенческие участки размещали близко к казахским аулам. В результате возникали конфликты между местным населением и крестьянами-переселенцами. Например, жители аулов № 1 и 4 Хобдинской волости жаловались на близость переселенческих отделений, что приводит к резне между казахами и мужиками [25; лл. 144, 145]. О подобных причинах столкновений пишут жители другого аула Актюбинского уезда в прошении Тургайскому губернатору: «Наши зимовки расположены на территории 5–10 сажень от отделения «Нижний». Наш скот, переходя через мелководную реку Борте, вторгается на земли указанного отделения. Поэтому возникают различные споры и перебранки между переселенцами и казахами. Из-за постоянной угрозы вынуждены изменить свое место стоянки» [26; л. 15]. Принимая во внимание данные заявления, царская администрация давала разрешение на перекочевку казахов, освобождая их земли для переселения других крестьян.

Очевидно, что основной причиной противоречий в казахском ауле была борьба за землю. На разных этапах она принимала разные формы. Казахские шаруа (крестьяне), находясь в крайне тяжелом положении, поднимались на борьбу против баев и представителей царского правительства. Баи с военными чинами, пытаясь подавить движение, возникшее на аграрной почве, прибегали к использованию «родовых связей» и поддержке местной власти. Однако угнетенные массы не прекращали свою борьбу за землю. Захват общинной земли байством, увеличение налогов тяжело сказывались на аульной бедноте. Можно привести немало фактов насильственного захвата баями бедняцких земель; помимо летних пастбищ-жайлау, отбирались и зимовки-кыстау. Например, казахи аула № 1 Наурзумской волости Кустанайского уезда в прошении, направленном областному начальству, писали, что они лишились земель, отнятых у них богачом Чулаковым. Доведенные до отчаяния лишением зимовки и земельными притеснениями, казахи грозились «кровавым столкновением» [22; лл. 160, 285]. Подобные возмущения, вынуждавшие казахских бедняков к действиям, имели место в волостях Актюбинского и Тургайского уездов. Итак, в связи с развитием капиталистических отношений происходили серьезные изменения в социальной структуре казахского общества. Стали разлагаться старые устои, и обострились социальные противоречия внутри аула. Теперь баями стали называться те группы социальной прослойки казахского общества, которые были втянуты в водоворот товарно-капиталистических отношений [27; 298].

Исследовавший историю аула в начале XX века А.Б. Турсунбаев справедливо отмечает, что «байская эксплуатация разоряемых масс шаруа, усиливавшаяся по мере роста имущественного расслоения среди казахского населения, вызывала обострение классового антагонизма между основными классами аула. Этот антагонизм составлял основной узел классовых противоречий в казахской степи, и в нем заключались элементы революционности аула» [28; 56]. Борьба доходила иногда до массовых выступлений, порою с нанесением материального ущерба, убийством и т.д. Стихийные протесты перерастали в открытые вооруженные нападения на байские владения.

Особенно широкого размаха социальные противоречия приобрели в послереволюционный период 1905 г. В этот период становится ясно стремление правящих кругов Российского государства превратить Казахстан в рынок сбыта и источник сырья для растущей промышленности. Чаще отбирались такие земли, без которых казах не мог существовать и вести свое хозяйство. Например, отбирались земли общего пользования, скотопрогонные пути, летовки-жайлау с богатыми волостями, обжитые площади, нередко массивами в 10 тыс. десятин; сносились зимовки-кыстау, священные места-мечети, сооружения для постоянного жительства [29, л. 672].

Один из ярких проводников царской колонизаторской политики генерал-лейтенант М.А. Терентьев вынужден был признать, что «у казахов отняты были лучшие исконные зимовки» [30; 267]. Это высказывание имеет прямое отношение к Тургайской области, потому что работами землеотводных партий часто руководили офицеры Переселенческого управления, которые пользовались неограниченной властью.

Несмотря на поручение Министерства земельного хозяйства и государственного имущества от 19 мая 1898 г., где конкретно указано: «Оставить казахам принадлежащие им зимние сенокосные угодья при установлении земель для Переселенческого фонда», работы по замеру и подсчету площадей земель при их отводе для переселенческого фонда проводились бесконтрольно, «спустя рукава» [26; л. 14–16].

Сложное положение, в которое переселенческая политика поставила кочевых казахов, заставило задуматься царских чиновников. 20 октября 1907 г. проходит Съезд начальства крестьян Темирского уезда. В журнале заседания приводятся следующие данные: переселенческие партии отводят земли оседлых казахов для фонда, что сводит на нет решения о выделении земель кочевникам из их числа, даже при выделении земель, пока туда разместятся кочевники их могут изъять в пользу мужиков, и далее: «Перед уездным съездом стоят два пути: остановить все работы по отводу земель и выделить казахам, у которых нет земли, или признать безрезультатность всех действий, направленных на удовлетворение потребности кочевников к земле вкупе с работами отводной партии» [31; 320].

В этих условиях формы борьбы казахского крестьянства против байской верхушки сочетались с национально-освободительной борьбой. Это движение в своей низшей фазе проделало довольно робкие и пассивные шаги, которые проявились в подаче многочисленных жалоб, прошений, требований и петиций [32, 111–118]. И сам ход событий убедил казахских шаруа в том, что обстоятельства, сложившиеся в начале XX века, требовали перехода к вооруженной борьбе повсеместно.

Вместе с тем движение казахов в аулах против колониального гнета имело и свои недостатки. У них, как правило, отсутствовала определенная программа борьбы, существовала наивная вера в то, что в колониальной администрации будет допущено самовластие местной знати. Впрочем, борьба казахских шаруа заставляла правящие круги считаться с требованиями местного населения, создавая некоторые условия для социально-экономического развития области. Однако аульная беднота была далека от сознательной революционной борьбы, а народные волнения представляли лишь первую стадию протеста казахских масс против патриархальных порядков в казахском обществе.

Вывод

Колониальная политика царизма, в особенности Столыпинская аграрная реформа, усилила процесс социальной дифференциации и обусловила нарастание социальных противоречий в Западном Казахстане начала XX в., разрешить которые смогла только лишь Октябрьская революция 1917 г. Тем не менее нельзя не отметить, что с начала XX в. до 1917 г. казахское общество пережило резкий скачок в социальном развитии.

С колонизацией казахских земель можно сравнить действия властей США по освоению «Дикого Запада», вытеснявших местные индейские племена, применяя силу и оружие, что, в конечном итоге, привело к массовому истреблению местных племен индейцев. Но, в отличие от США, российские власти в большей мере прибегали к законным методам, издавая законы, правила, положения, а также другие правовые акты и нормы, которые тем не менее использовались с целью захвата казахских территорий и оттеснения местных жителей. В то же время необходимо отметить, что целью российской колонизации в Казахстане было не искоренение местного населения, а полное подчинение и установление тотального контроля над ним.

Список литературы

- 1 Кудайбергенова Ж.А. О трансформации традиционной хозяйственной деятельности казахов во второй половине XI–начале XX вв. [Электронный ресурс] / Ж.А. Кудайбергенова // Вестн. КазНПУ. — Алматы, 2010. — Режим доступа: <https://articlekz.com/article/11344>
- 2 Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). — Ф. 6. — Оп. 10. — Д. 8457.
- 3 Российский государственный исторический архив (РГИА). — Ф. 1291. — Оп. 84. — Д. 48.
- 4 Щербина Ф.А. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей / Ф.А. Щербина. — Тургайская область. Кустанайский уезд, Актюбинский уезд. — Воронеж, 1903. — Т. V, VII.
- 5 Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). — Ф. 29. — Оп. 1. — Д. 127.
- 6 Обзор Тургайской области за 1912 год (1871–1916). — Оренбург: Типогр. Б. Бреслина, 1913. — 225 с.
- 7 ЦГА РК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 2697.
- 8 РГИА. — Ф. 1291. — Оп. 184. — Д. 181.
- 9 ЦГА РК. — Ф. 29. — Оп. 1. — Д. 287.
- 10 ЦГА РК. — Ф. 19. — Оп. 1. — Д. 1260.
- 11 Изтилеу Д. Представители Степного края в Государственной думе [Электронный ресурс] / Д. Изтилеу // Qazaqstan tarihu. 13.01.2017. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/publications/view/2694> © e-history.kz
- 12 Аккулы С. Собиратель казахских земель [Электронный ресурс] / С. Аккулы // Мысль. — 2013. — 16 янв. — Режим доступа: <http://mysl.kazgazeta.kz/?p=474>
- 13 Субханбердина Ү. Қазақ газеті. Алаш азаматтарының рухына бағышталды / сост. Ү. Субханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сахов; гл. ред. Ә.Нысанбаев. — А.: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. — 560 с.
- 14 Галузо П.Г. Эволюция форм землепользования в казахском ауле / Казахстан в канун Октября: сб. ст. АН КазССР, Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова; под ред. П.Г. А. Галузо. — Алма-Ата: Наука, 1968. — 283 с.
- 15 ЦГА РК. — Ф.25. — Оп. 1. — Д. 2781.
- 16 ЦГА РК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 2693.
- 17 ЦГА РК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 3551.
- 18 Фризен Д.Я. Взаимоотношения между казахами и крестьянами-переселенцами Западного Казахстана в XIX–начале XX века [Электронный ресурс] / Д.Я. Фризен // Самарский науч. вестн. — 2016. — № 4 (17). — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimootnosheniya-mezhdu-kazahami-i-krestyanami-pereselentsami-zapadnogo-kazahstana-v-xix-nachale-xx-veka>
- 19 ЦГА РК. — Ф. 64. — Оп. 1. — Д. 3578.

- 20 ЦГА РК. — Ф. 925. — Оп. 1. — Д. 1471.
- 21 ЦГА РК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 2697.
- 22 РГИА. — Ф. 1273. — Оп. 1. — Д. 417.
- 23 Ваганов О.А. Земельная политика царского правительства в Казахстане (1907–1914 гг.) / О.А. Ваганов // Исторические записки: сб. — Т. 31. / отв. ред. Б.Д. Греков. — М.: АН СССР, 1950. — С. 73–95.
- 24 ЦГА РК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 3476.
- 25 ЦГА РК. — Ф. 29. — Оп. 1. — Д. 46.
- 26 ЦГА РК. — Ф. 29. — Оп. 1. — Д. 12.
- 27 Вяткин М. Очерки по истории Казахской ССР / М. Вяткин. — М.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1941. — 367 с.
- 28 Туреунбаев А.Б. Казахский аул в трех революциях / А.Б. Туреунбаев. — Алма-Ата, 1967. — 483 с.
- 29 РГИА. — Ф. 391. — Оп. 3. — Д. 455.
- 30 Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии / М.А. Терентьев. — СПб.: Типолитограф. В.В. Комарова, 1906. — 510 с.
- 31 История Западного Казахстана: кн.: [В 2 т.]. — Т. 2. / А.А. Бисембаев, Г.Б. Избасарова, С.Ю. Гуцалов, Р.А. Бекназаров; под ред. А.А. Бисембаева. — Актобе: Принт-А, 2006. — 524 с.
- 32 Сулейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX–начала XX в. (1867–1907 гг.) / Б.С. Сулейменов. — Алма-Ата: Изд-во Академии наук Казахской ССР, 1963. — 411 с.

Н.Е. Есетов, А. Гундогду

XX ғасырдың басындағы Торғай облысы қазақтарының жер қатынастарындағы әлеуметтік аспект

Мақалада XX ғасырдың басындағы қазақтардың әлеуметтік өміріндегі өзгерістеріне жер саясатының ықпал ету мәселелері қарастырылған. Жер қатынастары аясында қазақ байлары, шаруа және қоныс аударушы шаруалар арасындағы өзара қарым-қатынас сипатталған. Сондай-ақ, қазақ қоғамындағы жер мәселесін шешуге өзара қарым-қатынастардың әсері көрсетілген. Сонымен қатар, капиталистік қатынастардың дамуы мен қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер арасындағы байланыс зерттелген. Қазақ ауылындағы әлеуметтік қатынастардың негізгі сәттері, әлеуметтік күрестің себептері, бай, болыс және ауылдық старшиналардың озбырлығы және ең жақсы жер алқаптарын пайдалануда кедей қазақтарға көрсеткен қысымы туралы айтылған. Мұрағат материалдары негізінде қазақтардың жер қатынастары мәселелерін түсіндіруге әрекет жасалды.

Кілт сөздер: Торғай облысы, Ресей империясы, Жер саясаты, жер қатынастары, әлеуметтік қайшылықтар, қоныс аударушылар, қазақ шаруалары, отарлық езгі, жерге орналастыру, жер пайдалану.

N.Ye. Yessetov, A. Gundogdu

The social aspect in land relations of the Kazakhs Turgay region in the early twentieth century

The article deals with the impact of land policy on changes in the social life of the Kazakhs in the early twentieth century. The article describes the relationship between the Kazakh bais, sharua and peasants-settlers on the background of land relations. Also, the influence of relationships on the decision of the land issue in the Kazakh society is shown. In addition, the relationship between the development of capitalist relations and changes in the social structure of Kazakh society is described. The main moments of social relations in the Kazakh aul, the reasons of social struggle in the Kazakh auls, arbitrariness of bais, volost and aul elders and constraint of Kazakhs-poor people in use of the best land are traced. On the basis of archival material, an attempt is made to highlight the problems of land relations of the Kazakhs against the background of social disagreements.

Keywords: Turgay region, Russian Empire, land policy, land relations, social contradictions, resettlement management, immigrants, Kazakh sharua, colonial oppression, land management, land use.

References

- 1 Kudaibergenova, Zh.A. (2010). O transformatsii traditsionnoi khoziastvennoi deiatelnosti kazakhov vo vtoroi polovine XX — nachala XX vv. [About transformation of traditional economic activity of Kazakhs in the second half of XIX—the beginning of XX centuries]. *Vestnik KazNPU — Bulletin of KazNPU*. Almaty. Retrieved from <https://articlekz.com/article/11344> [in Russian].
- 2 Hosudarstvennyi arkhiv Orenburhskoi oblasti (GAOO) [State archive of Orenburg region]. F. 6. Op. 10. D. 8457 [in Russian].
- 3 Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv (RGIA) [Russian state historical archive]. F. 1291. Op. 84. D. 48 [in Russian].
- 4 Shcherbina, F.A. (1903). *Materialy po kirghizskomu zemlepolzovaniu, sobrannnye i razrabotannye ekspeditsiei po isslodovaniu stepnykh oblastei* [Materials on Kirghiz land use, collected and developed by the expedition for the study of the steppe regions]. (Turgay region: The County Kustanai, Aktobe County. Vols. V, VII). Voronezh [in Russian].
- 5 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan (CGA RK) [Central State archive of the Republic of Kazakhstan]. F. 29. Op. 1. D. 127 [in Russian].
- 6 (1913). *Obzor Turhaiskoi oblasti za 1912 hod (1871–1916)* [Review of Turgay region in 1912 year (1871–1916)]. Orenburg: Tipohrsfiia B. Breslina [in Russian].
- 7 CGA RK. F. 25. Op. 1. D. 2697 [in Russian].
- 8 RGIA. F. 129. Op. 184. D. 181 [in Russian].
- 9 CGA RK. F. 29. Op. 1. D. 287 [in Russian].
- 10 CGA RK. F. 19. Op. 1. D. 1260 [in Russian].
- 11 Iztileu, D. (2017). Predstaviteli Stepnohokraia v Hosudarstvennoi dume [Representatives of the Steppe region in The state Duma]. *Kazakhstan tarihy — History of Kazakhstan*, 13.01.2017. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/publications/view/2694> © e-history.kz [in Russian].
- 12 Akkuly, S. (2013). Sobiratel kazakhskikh stepei [Collector of Kazakh lands]. *Mysl — Thought*, 16 January, 2013. mysl.kazgazeta.kz. Retrieved from <http://mysl.kazgazeta.kz/?p=474> [in Russian].
- 13 Subhanberdina, U. (1998). *Kazak hazeti. Alash azamattarynyn rukhyna bahyshtalady* [Newspaper in Kazakh. Alash basically the spirit of the citizens]. A. Nysanbaev (Ed.). Almaty: «Kazak entsiklopediiasy» Bas redaktsiiasy [in Kazakh].
- 14 Galuzo, P.G (1968). Evolutsiia form zemlepolzovaniia v kazakhskom aule [Evolution of land use forms in the Kazakh aul]. *Kazakhstan v kanun oktiabria: Sbornik statei Akademii nauk KazSSR, Institut istorii, arkhologii i etnografii imeni Ch. Valihanova — Kazakhstan on the eve of October. Collection of articles of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Institute of history, archaeology and Ethnography named after Ch. Valihanov*. Galuzo P.G. (Ed.); Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 15 CGA RK. F. 25. Op. 1. D. 2781 [in Russian].
- 16 CGA RK. F. 25. Op. 1. D. 2693 [in Russian].
- 17 CGA RK. F. 25. Op. 1. D. 3551 [in Russian].
- 18 Frizen, D.Ia. (2016). Vzaimootnosheniia mezhdru kazakhami i krestianami-pereselentsami Zapadnoho Kazakhstana v XIX — nachale XX veka [Relations between Kazakhs and peasants-settlers of Western Kazakhstan in the XIX-early XX century]. *Samarskii nauchnyi vestnik — Samara scientific Bulletin*, 4, (17). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimootnosheniya-mezhdru-kazakhami-i-krestyanami-pereselentsami-zapadnogo-kazahstana-v-xix-nachale-xx-veka> [in Russian].
- 19 CGA RK. F. 64. Op. 1. D. 3578 [in Russian].
- 20 CGA RK. F. 925. Op. 1. D. 1471 [in Russian].
- 21 CGA RK. F. 25. Op. 1. D. 2697 [in Russian].
- 22 RGIA. F. 1273. Op. 1. D. 417 [in Russian].
- 23 Vaganov, O.A. (1950). Zemelnaia politika tsarskogo pravitelstva v Kazakhstane (1907–1914 hh.) [Land policy of the tsarist government in Kazakhstan (1907–1914)]. *Istoricheskie zapiski — Historical notes*, Vol. 31, 73–95. B.D. Grekov (Ed.): Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 24 CGA RK. F. 25. Op. 1. D. 3476 [in Russian].
- 25 CGA RK. F. 29. Op. 1. D. 46 [in Russian].
- 26 CGA RK. F. 29. Op. 1. D. 12 [in Russian].
- 27 Viatkin, M. (1941). *Ocherki po istorii Kazahskoi SSR* [Essays on the history of the Kazakh SSR]. Moscow: OHIZ; Hopolitizdat [in Russian].
- 28 Tursunbaev, A.B. (1967). *Kazahskii aul v trekh revoliutsiakh* [The Kazakh aul of three revolutions]. Alma-Ata [in Russian].
- 29 RGIA. F. 391. Op. 3. D. 455 [in Russian].
- 30 Terentev, M.A. (1906). *Istoriia zavoevaniia Srednei Azii* [History of the conquest of Central Asia]. Saint Petersburg: Tipolitohraphia V.V. Komarova [in Russian].
- 31 Bisembaev, A.A., Izbasarova, G.B., Gucalov, S.U., & Beknazarov, R.A. (2006). *Istoriia Zapadnoho Kazakhstana* [History of Western Kazakhstan]. A.A. Bisembaev (Ed.). (Vols. 1–2; Vol. 2). Aktobe: Print-A [in Russian].
- 32 Suleimenov, B.S. (1963). Ahrarnyi vopros v Kazakhstane v poslednei treti XIX–nachala XX v. (1867–1907 hh.) [The agrarian question in Kazakhstan of the last third of the XIX-early XX century (1867–1907)]. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk Kazahskoi SSR [in Russian].

Р.М. Жумашев, А.Ж. Мырзахметова, Д. Өте

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru)*

Освещение проблем развития системы школьного образования в трудах советских исследователей Казахстана

Статья посвящена исследованию истории развития отечественного школьного образования в трудах советских ученых Казахстана. Авторами были проанализированы работы ведущих исследователей советского периода, среди них труды А.И. Сембаева, Х.И. Бисенова, Р.О. Балгозиной, Ж.Е. Утебалина, А. Байтурсынова, Р.Б. Сулейменова, В.Т. Ермакова, Л.М. Зак, Ш.Ю. Тастанова. Были проработаны исторические источники, содержащие архивные и статистические данные. Определены основные преимущества и недостатки советских исследований проблем развития школьного образования в условиях жесткого политического и идеологического прессинга. В частности, учитывая специфику кочевого и полукочевого образа жизни и перехода к оседлости, ученые отметили важность внедрения начального и среднего образования в сельских районах, была отражена масштабность реализации задач всеобщего образования в республике. В качестве подтверждения приводились данные и по численности педагогического корпуса Казахстана. Авторами сделаны выводы о том, что образовательная, половозрастная, социальная и партийная структура педагогических кадров Казахстана в различные периоды социально-экономического развития страны требует своего детального рассмотрения. Некоторые идеи алашордынцев могут показаться современным педагогам весьма актуальными, в частности, по вопросам языкового обучения и автономности школ. Исследователи отмечают, что в меньшей степени исследователей привлекали вопросы содержания и методики образования и воспитания. Образовательный процесс рассматривался в основном с внешней стороны, и это изучение носило зачастую формальный характер. Преобладание историко-партийной направленности исследований привело к тому, что политика центральных партийных органов и деятельность местных партийных организаций в исторических трудах выступали основными факторами развития системы образования, которые оказывали решающее воздействие на их эффективность и результаты.

Ключевые слова: Советский Казахстан, политика в области образования, исследования государственной политики, культурная революция, национальная политика, школьное строительство, подготовка кадров.

Введение

Проблемы образовательной политики всегда были в центре внимания научной общественности. В настоящее время в Республике Казахстан широко обсуждаются вопросы, касающиеся статуса педагога, вопросов обновления содержания среднего образования, введение трехязычия, содержания учебников и многие другие вопросы. Но как обстояло дело в советское время, когда был крайне низким уровень грамотности населения, учителей катастрофически не хватало, а население вело кочевой образ жизни, сохраняя традиционный уклад. Статья посвящена исследованию истории развития отечественного школьного образования в трудах советских ученых Казахстана. Авторами были проанализированы работы таких ведущих исследователей советского периода, как А.И. Сембаев, Х.И. Бисенов, Р.О. Балгозина, Ж.Е. Утебалин, А. Байтурсынов, Р.Б. Сулейменов и другие. Особенностью этого периода, безусловно, является сильная политизированность и идеологическая окраска всех исследуемых процессов и явлений. Авторы попытались показать развитие советской исторической мысли в довоенный, военный и послевоенный периоды развития советского общества, кроме того, определен ряд важных проблем методологии исследований, таких как влияние расширения круга исследуемых вопросов, источниковой базы исторических исследований на оценку или даже переоценку устоявшихся в историографии концепций.

Методология и методы исследования

Основным плацдармом для наступления на культурную отсталость и невежество в советское время стало развитие школы. Помимо освещения отдельных проблем формирования партийно-государственной системы руководства культурой и просвещения, историки часто обращались к вопросам развития сети начальных школ в районах, населенных кочевым и полукочевым населением.

Действительно, для Казахстана довоенного периода проблема обучения детей кочевников имела колоссальное политическое, социальное и культурное значение. Вовлечение детей в обучение в кочевых и полукочевых районах сопровождалось не только с трудностями материального характера, но с низкой мотивацией в получении образования среди основной массы населения этих районов. На эту сторону проблемы казахстанские исследователи мало обращали внимания. Между тем, масштабы неграмотности в кочевых и полукочевых районах были значительными. Так, в работе А.И. Сембаева приведена цифра охваченных школьным обучением в полукочевых районах, а также отмечено, что школы тех лет выполнили свою историческую миссию, и сам автор положительно оценивает опыт школьного строительства в довоенные годы [1; 45].

Исследования о школьном строительстве не всегда детально рассматривают проблему формирования учительского корпуса в довоенный период. Эта проблема изучена не в достаточно полной мере в работах Р.О. Балгозиной, Х.И. Бисенова, Ж.Е. Утебалина. Среди них Х.И. Бисенов более точно определил степень соотношения привлечения дореволюционной учительской интеллигенции и обучения нового поколения, а также остроту и сложность решения кадровой проблемы: перевоспитание старых специалистов в Казахстане не решало проблем, главной была подготовка новых кадров на месте [2]. Думается, что это верная оценка. Ее объективность, на наш взгляд, обусловлена масштабностью задачи всеобщего, поставленной в связи с реконструкцией экономики всей страны и широким промышленным строительством, затронувшим в значительной мере и Казахстан.

Результатом подготовки учительских кадров в Казахстане в довоенные годы стало практически полное обеспечение школ педагогами. Учителя школ были самой многочисленной прослойкой интеллигенции Казахстана. Причем преобладающим среди них был отряд сельских учителей, удельный вес которого составил 70 %. Данное соотношение отражает структуру населения Казахстана того периода, когда сельское население значительно превышало численность городского. Общая же численность педагогического корпуса республики превысила 40 тысяч человек. Вместе с тем, среди педагогов республики всего чуть более 15 % имели высшее образование, 45 % — среднее и около 40 % — незаконченное среднее образование. Среди руководителей школ 33 % не имели педагогического образования. В итоге, образовательный уровень педагогических кадров Казахстана оставался ниже общесоюзного, а также уровня многих союзных республик, за исключением среднеазиатских республик [3].

В военные годы более 63 % учителей республики были женщины, среди которых 65 % составляли казашки [4]. Массовое вовлечение женщин в педагогическую деятельность не просто снижало остроту проблемы нехватки педагогических кадров, но и было фактором большого политического, социально-психологического и культурного значения. Это стало значительным прогрессивным явлением, свидетельствующим об активном приобщении женщин к политической, экономической, культурной жизни общества. Таким образом, образовательная, половозрастная, социальная и партийная структура педагогических кадров Казахстана в различные периоды социально-экономического развития страны требует своего детального рассмотрения. Исследование структуры педагогических кадров позволило бы создать профессиональный, социально-психологический портрет учительства республики, являвшегося и до сих пор самой значительной группой в составе интеллигенции Казахстана и играющего главную роль в формировании мировоззрения подрастающего поколения казахстанцев.

Обсуждения

А.И. Сембаев, прошедший путь от рядового учителя довоенной школы в Карагандинской области до министра просвещения Казахстана, в многоплановом историко-педагогическом исследовании «История развития советской школы в Казахстане» [1; 45] показал реальные трудности и достижения в истории становления и развития школьного образования республики. Хронологически работа охватывает 1917–1960-е гг. Для автора характерна в целом корректная критика сторонников дореволюционной педагогической мысли. А.И. Сембаев подверг содержательному анализу теорию свободного воспитания, пропагандировавшейся сторонниками идей Дьюи в России — журналом «Свободное воспитание» во главе с И.И. Горбуновым-Посадовым, а также К.Н. Венцелем. В Казахстане, как отметил автор, влияние идей свободного воспитания проявилось в тезисах Наркомпроса, изданных в 1921 г. Тезисы излагали основы политики Наркомпроса Казахстана в школьном строительстве и воспитании детей школьного возраста. Работа А.И. Сембаева содержит изложение реальных трудностей школьного строительства тех лет — нехватку учебников, отсутствие общепринятой терминологии по

многим дисциплинам, низкое качество переводных учебников, слабость материальной базы учебного процесса, отсутствие квалификации учительского корпуса. Современный читатель получит реальное представление о содержании учебных дисциплин и воспитательной работе в школе рассматриваемого периода. А.И. Сембаев подверг односторонней критике деятельность руководства Наркомпроса Казахстана тех лет, построив свою аргументацию на политических оценках взглядов своих оппонентов. Представленные Казнаркомпросом во главе с А. Байтурсиновым тезисы об единой трудовой школе оценены А.И. Сембаевым как ошибочные. Он писал, что речь идет о «надклассовой теории», согласно которой, школа — это продукт общества, а не «орудие в руках господствующего класса». Он также выступил с критикой предложения о ликвидации профессионально-технической подготовки, как одного из ведущих звеньев в системе трудовых школ. Критически А.И. Сембаев писал и о предлагаемой роли учителя, оценив ее как низведение «до роли старшего, более опытного товарища, организатора школьной жизни». Между тем, взгляды алашординцев на развитие народного просвещения состояли в следующем:

- пятилетняя начальная школа;
- три года обучения только на родном языке;
- два года изучения русского языка по программе русских волостных школ;
- сочетание светского образования с религиозным воспитанием;
- критика старометодных религиозных школ;
- наибольшее внимание развитию сельской школы;
- бесплатность всеобщего образования;
- автономия школ [1; 89].

Как видим, концепция школьного обучения, сформулированная в 1917 г. и опубликованная в нескольких номерах газеты «Казах», представляла собой попытку адаптации светского образования с национальными особенностями и местной спецификой, сохранения родного языка и культуры и использования опыта изучения русского языка и культурного опыта русского народа.

Вместе с тем, говоря о процессе перехода старых учительских кадров на позиции советской педагогики, А.И. Сембаев не приводит сколько-нибудь убедительных примеров для иллюстрации своих утверждений. Он справедливо оценил выдающуюся роль национальной интеллигенции в создании первого поколения учебников и методических пособий для школы на казахском языке. В целом, работа А.И. Сембаева, несмотря на наличие в ней характеристик и оценок, сугубо идеологического свойства, содержит огромный фактический материал из жизни советской школы в Казахстане 1917–1960-х гг., отражавший трудности и достижения на пути формирования современной системы школьного образования.

В гораздо меньшей степени исследователей привлекали вопросы содержания и методики образования и воспитания. В этой связи хотелось бы отметить, что политические оценки, данные алашординцам еще в конце 1920-х гг., сохранялись вплоть до второй половины 1980-х гг. Так, в материалах XVI съезда Компартии Казахстана, состоявшемся в 1986 г., о них говорилось как о членах «контрреволюционной буржуазно-националистической организации, действовавшей в Казахстане в 1917–1920 гг. и выражавшей классовые интересы феодалов, баев и формировавшейся казахской буржуазии» [5]. Педагоги «старой формации», концентрировавшиеся во Всероссийском учительском съезде (ВУС) в начале 1920-х гг., считали необходимым обратиться к вечным, общечеловеческим ценностям образования. В числе важнейших условий в деятельности школы они выдвигали свободу школы от политического влияния, от классовой борьбы, соблюдение «интересов детства», прав ребенка на «свободное развитие, т.е. цель образования должна была формироваться из природы ребенка, а уровень и содержание образования зависят от потребности всесторонне развитой личности» [6; 39]. Их оппоненты — Н.К. Крупская, А.В. Луначарский — утверждали, что «всесторонне развитая личность — человек труда во всеоружии знаний своего века. Социальная роль образования — в создании физической и социальной среды, соответствующей потребностям нового человека» [7; 98]. Как видим, речь идет о принципиально различном видении целей и содержания образования, месте личности в учебно-воспитательном процессе в условиях строительства нового общества и новой системы образования.

Историография некапиталистического пути развития была бы неполной без анализа ленинских работ, посвященных проблемам образования. Практически все исследования по этой проблеме предварялись многочисленными ссылками на произведения В.И. Ленина и его высказывания. Для трудов, раскрывающих конкретный ход национально-государственного и культурного строительства в Ка-

захстане и Средней Азии в период государственной деятельности В.И. Ленина, это были корректные и оправданные ссылки. Ленинские идеи ликвидации неграмотности, подъема образования и культуры в стране нашли воплощение в законодательных актах и практической деятельности государственных органов. Это был период реальной демократизации образования, предоставления всем национальным меньшинствам права преподавания на родном языке на обеих ступенях трудовой школы и высшей школы.

Преобладание историко-партийной направленности исследований привело к тому, что политика центральных партийных органов, деятельность местных партийных организаций в исторических трудах выступали основными факторами развития системы образования, которые оказывали решающее воздействие на ее эффективность, результаты. Высказывания В.И. Ленина, его соратников, партийных деятелей в другие периоды истории партии, решения съездов и пленумов ЦК, идеологов образования служили при этом не просто историческими источниками, а становились критериями научных оценок. Такой подход сводил решение исследовательской задачи к простому апологетическому комментированию партийных решений в области народного образования. Рамки научного поиска сужались до простого иллюстративного подбора соответствующего фактического материала и уточнения некоторых количественных показателей и итоговых данных.

Принципы периодизации истории народного образования полностью вытекали из указанных методологических особенностей. Это отражалось в хронологической систематизации материала в главах обобщающих работ, в выделении определенных периодов для рассмотрения в статьях или сообщениях. В основе периодизации лежали общепринятые этапы культурной революции и хронологические рамки периодизации социалистического строительства в целом.

В частности, с 1928 г. в основу периодизации были положены пятилетки. «Партийное руководство школьным строительством в Казахстане (или в другом регионе) в годы второй пятилетки» — таким было типичное название заголовка монографии или статьи по проблемам истории образования. Подобная односторонняя ориентация на внешнеисторическую сторону в развитии системы образования имела место и во внутренней композиции работ. Исследователи недостаточно уделяли внимания проблемам содержания образования и педагогической мысли и не учитывали относительно самостоятельную логику развития этого процесса. В настоящее время это положение подвергнуто критике, и оно считается одним из существенных методологических недостатков прежней историографии.

Вопросы изучения истории духовной культуры Казахстана 1960–1970-х гг. стали темой статьи Р.Б. Сулейменова «Проблемы духовной культуры Казахстана периода развитого социализма» [8] в юбилейном сборнике статей историков, посвященного 60-летию Казахской ССР и Компартии Казахстана. В ней на основе традиционной отраслевой структуры в сжатом виде автор показал развитие школьного и вузовского образования, науки, литературы и искусства, издательского дела.

Проблемам развития этнической культуры в советский период уделялось значительное внимание и на общесоюзных научных форумах. На Всесоюзной конференции 1974 г. в докладе В.Т. Ермакова было отмечено, что проблемы развития культуры народов СССР занимают центральное место в истории советской культуры. Предложенная им проблематика, в принципе, как это было сказано, применима и к истории национальных культур с учетом их специфики. Как предположение, было указано на то, что культурные аспекты некапиталистического развития должны быть в центре внимания историков [9; 27].

Работа Р.Б. Сулейменова «Ленинские идеи культурной революции и их осуществление в Казахстане» получила оценку как «фундаментальной монографии» на Всесоюзной конференции, посвященной культурной революции в СССР, 1974 года.

В многоплановом и обстоятельном учебном пособии Л.М. Зак «История изучения советской культуры» были проанализированы итоги изучения историками проблем истории советской культуры, при этом автором была отмечена активная разработка истории национально-культурного строительства в союзных республиках. Л.М. Зак высоко оценила монографию Р.Б. Сулейменова «Ленинские идеи культурной революции и их осуществление в Казахстане», подчеркнув, что «за последние годы изданы крупные монографии по истории культуры советских народов, которые отличались солидной документальной базой и являются результатом серьезных многоплановых и многолетних исследований [10; 173].

Рассмотрение практически всего комплекса исследований по проблемам становления советской школы в Казахстане убеждает нас в том, что в большинстве из них отсутствует критический и системный подходы к изучению всей совокупности проблем изучаемой исторической реальности в раз-

витии школьного дела. Практически единодушно все авторы оценивают процесс формирования и реализации концепции образования сквозь призму «разоблачения буржуазной сущности контрреволюционных выступлений националистов и приверженцев ВУСа» с последующим утверждением большевистской концепции. Реализованное в меру опыта и исследовательского потенциала того или иного исследователя раскрытие целей и задач работы, системный подход не получили ни в одном конкретно-историческом исследовании по истории народного образования оформления в виде четкой схемы с применением категорий системного анализа. Думается, что сугубо «отраслевой» подход к исследованию всей системы образования исчерпал себя, поскольку не позволяет представить всю сферу образования как целостность, как сложноорганизованную систему, направленную на саморазвитие личности и специалиста. «Отраслевой» подход к изучению сферы образования позволял лишь наращивать объем конкретных сведений о фактах и явлениях в истории образования, не выявляя при этом закономерностей и механизмов саморазвития.

Вывод

Таким образом, в статье выявляются основные достоинства и недостатки советских исследований по развитию школьного образования в условиях жесткого политического и идеологического давления. В частности, учитывая специфику кочевого и полукочевого образа жизни и переход к оседлости, ученые отметили важность внедрения начального и среднего образования в сельской местности, а также показали масштабы внедрения всеобщего образования в Республике. Также были подтверждены данные о количестве учителей в Казахстане. Авторы приходят к выводу, что на различных этапах социально-экономического развития страны вопросы образования, гендерной, социальной и партийной структуры казахстанских педагогических кадров требуют детального рассмотрения. Некоторые идеи алашординцев могут быть актуальны для современных педагогов, в частности, по вопросам языковой подготовки и самостоятельности школ. Исследователи отметили, что в меньшей степени исследователей привлекали проблемы содержания и методов обучения и воспитания. Образовательный процесс рассматривался преимущественно с внешней стороны, и это изучение носило преимущественно формальный характер. Преобладание историко-партийной направленности исследований привело к тому, что политика центральных партийных органов, деятельность местных партийных организаций считались главными факторами развития системы образования, что оказывает решающее влияние на их эффективность и результаты в исторических работах.

Такие стороны осуществления некапиталистического пути культурного развития, как преодоление массовой неграмотности, развитие материальной базы культуры для ликвидации фактического неравенства в области культуры, борьба за преодоление феодально-патриархальных пережитков, раскрывались в работах Р.Б. Сулейменова. Проблемам формирования новой интеллигенции в условиях некапиталистического развития Казахстана посвящены работы Ш.Ю. Тастанова. Основную задачу своего исследования автор определил как «раскрытие на примере Казахстана закономерностей формирования и развития социалистической интеллигенции у ранее отсталых народов, не прошедших капиталистической стадии развития» [11]. В качестве решающего фактора в решении этой задачи он обозначил развитие высшего и среднего специального образования. Вместе с этим, помощь страны диктатуры пролетариата, как отметил автор, — главная закономерность перехода ранее отсталых народов к социализму, минуя капитализм [11; 4]. Как и во многих работах такого плана, под заранее установленные закономерности, автором были подобраны соответствующие факты и обобщались общеизвестные выводы.

Рекомендации

Отражение проблем развития системы школьного образования в трудах советских исследователей Казахстана имеет определенную традицию, складывавшуюся в условиях политического догмата, многие вопросы не рассматривались, какие-то, наоборот, являлись ключевыми в освещении государственной политики в области образования. Однако, думается, что возвращение к истокам создания системы начального и среднего образования позволит современным ученым определить «рецепт» успешности советского (казахстанского) образования, сделать выводы о достоверности тезиса об абсолютной безграмотности казахского населения начала XX века, об обоснованности мер, принятых советским руководством, по повышению уровня грамотности населения, созданию педагогического корпуса, языковой и гендерной политики и по-новому взглянуть на вопросы культурного строительства в Казахской ССР.

Список литературы

- 1 Сембаев А.И. История развития советской школы в Казахстане / А.И. Сембаев. — Алма-Ата: Казах. гос. учеб.-пед. изд-во, 1962. — 365 с.
- 2 Бисенов Х.И. Культурное строительство в Казахстане в восстановительный период (1921–1925 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук / Х.И. Бисенов / Академия наук Казахской ССР, Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. — Алма-Ата, 1965. — 22 с.
- 3 Российский государственный архив экономики (далее РГАЭ). — Ф. 1562. — Оп. 17. — Д. 1022. — Л. 23; — Д. 1098. — Л. 4.
- 4 РГАЭ. — Ф. 1562. — Оп. 17. — Д. 1098. — Л. 4, 5.
- 5 XVI съезд Компартии Казахстана // Казахстанская правда. 1986. — 7 февр.
- 6 Степашко Л.А. Социалистическая концепция содержания общего образования / Л.А. Степашко. — Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1988. — 168 с.
- 7 Луначарский А.В. О народном образовании / А.В. Луначарский. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1958. — 558 с.
- 8 Сулейменов Р.Б. Проблемы духовной жизни Казахстана периода развитого социализма / Р.Б. Сулейменов // Актуальные проблемы истории Советского Казахстана (к 60-летию Казахской ССР и Компартии Казахстана). — Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1980. — С. 259–301.
- 9 Ермаков В.Т. Советская культура как предмет исторического исследования / В.Т. Ермаков // Вопросы истории. — 1973. — № 11. — С. 20–33.
- 10 Зак Л.М. История изучения советской культуры: учеб. пос. / Л.М. Зак. — М.: Высш. шк., 1981. — 176 с.
- 11 Тастанов Ш.Ю. Казахская советская интеллигенция: (проблемы становления и развития) / Ш.Ю. Тастанов. — Алма-Ата: Наука, 1982. — 256 с.

Р.М. Жумашев, А.Ж. Мырзахметова, Д. Оте

Қазақстанның кеңестік зерттеушілерінің еңбектерінде білім беру тарихын зерттеу

Мақала Қазақстанның кеңестік ғалымдары еңбектеріндегі отандық орта білімнің даму тарихын зерттеуге арналған. Авторлар А.И. Сембаев, Х.И. Бисенов, Р.О. Балгозина, Ж.Е. Утебалин, А. Байтурсьнов, Р.Б. Сулейменов, В.Т. Ермаков, Л.М. Зак, Ш.Ю. Тастанов сияқты кеңестік кезеңдегі алдыңғы қатарлы зерттеушілердің жұмыстарына талдау жасаған. Мұрағат және статистикалық мәліметтерден тұратын тарихи деректер өңделді. Қатаң саяси және идеологиялық пресинг жағдайындағы орта білім берудің даму мәселелерін зерттеген кеңестік зерттеушілердің кемшіліктері мен артықшылықтары анықталды. Соның ішінде, көшпелі және жартылай көшпелі өмірді және отырықшылыққа көшуді ескере отырып, ғалымдар бастауыш және орта білім беруді ауылдарға енгізудің маңыздылығын, республикада жалпыға білім беру міндетін жүзеге асырудың көлемін атап көрсеткен. Дәлел ретінде Қазақстанның педагогикалық кадрларының партиялық құрылымының саны бойынша мәліметтер келтірілген. Дегенмен, авторлар Қазақстанның педагогикалық кадрларының білім, жастық, әлеуметтік және партиялық құрылымы мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының әртүрлі кезеңінде өзіндік зерттеулерді қажет етеді деген тұжырым шығарады. Алашордалықтардың кейбір идеялары қазіргі кезеңнің педагогтары, соның ішінде тілдік білім беру және мектептердің автономиясы үшін өзекті болып табылады. Мақала авторлары кеңестік зерттеушілердің білім беру мен тәрбиелеудің әдістері мен мазмұны жеткіліксіз қызықтырғандығын атап көрсеткен. Білім беру үрдісі де ішкі жағынан қарастырылған және бұл формальды сипатқа ие болған. Зерттеулерде тарихи-партиялық бағыттың басым болуы, орталық партия органдарының саясаты, жергілікті партиялық ұйымдардың қызметі тарихи еңбектерде білім беру жүйесін дамытудың негізгі факторы ретінде қарастырылған.

Кілт сөздер: Кеңестік Қазақстан, білім беру саласындағы саясат, мемлекеттік саясатты зерттеу, мәдени төңкеріс, ұлттық саясат, мектеп құрылысы, кадрлар даярлау.

R.M. Zhumashev, A.Zh. Myrzakhmetova, D. Ote

Studying the history of education in the works of Soviet researchers in Kazakhstan

The article is devoted to the study of the history of development of native school education in the works of Soviet scientists in Kazakhstan. The authors analyzed the works of leading researchers of the Soviet period, among them A. Sembaev, H. Bisenov, R. Balgozin, Zh. Utebalin, A. Baitursynov, R. Suleimenov, V. Ermakov, L. Zak, S. Tastanov. Historical sources containing archival and statistical data were worked out.

The main advantages and disadvantages of Soviet research on the development of school education in the conditions of severe political and ideological pressure were identified. In particular, given the specificity of nomadic and semi-nomadic way of life and the transition to a settled, the scientists noted the importance of implementing primary and secondary education in rural areas was reflected the enormity of the realization of the objectives of education in the country. Data on the number of teachers in Kazakhstan were also provided as confirmation. Although the authors conclude that the educational, gender, age, social and party structure of the teaching staff of Kazakhstan in different periods of socio-economic development of the country requires a detailed consideration. Some of the ideas of the alashordyns may seem very relevant to modern teachers, in particular, on the issues of language training and autonomy of schools. The researchers note that to a lesser extent, researchers were attracted to the content and methods of education and upbringing. The educational process was also considered mainly from the outside, and this consideration was often formal. The predominance of historical-party orientation of research has led to the fact that the policy of the Central party bodies, the activities of local party organizations in historical works was the main factor in the development of the education system, which had a decisive impact on its effectiveness and results.

Keywords: Soviet Kazakhstan, education policy, state policy research, cultural revolution, national policy, school construction, training.

References

- 1 Sembayev, A.I. (1962). *Istoriia razvitiia sovetskoi shkoly v Kazakhstane [History of the Soviet school in Kazakhstan]*. Alma-Ata: Kazakhskoe gosudarstvennoe uchebno-pedahogicheskoe izdatelstvo [in Russian].
- 2 Bisenov, Kh.I. (1965). *Kulturnoe stroitelstvo v Kazakhstane v vosstanovitelnyi period (1921–1925 hh.) [Cultural construction in Kazakhstan in the recovery period (1921–1925 years)]*. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 3 Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki [Russian state archive of Economics]. – F. 1562. – Op. 17. – D. 1022. – L. 23. – D. 1098. – L. 4 [in Russian].
- 4 RGAE [Russian state archive of Economics]. – F. 1562. – Op. 17. – D. 1098. – L. 4, 5 [in Russian].
- 5 *XVI siezd Kompartii Kazakhstana (1986) [XVI Congress of the Communist party of Kazakhstan (1986)]*. *Kazakhstanskaia pravda*, 7 fevralia [in Russian].
- 6 Stepashko, L.A. (1988). *Sotsialisticheskaia kontsepsiia sodержaniia obshcheho obrazovaniia [Socialist concept of the content of General education]*. Vladivostok: Izdatelstvovo DVHU [in Russian].
- 7 Lunacharskiy, A.V. (1958). *O narodnom obrazovanii [About public education]*. Moscow: Izdatelstvo Akademii pedahogicheskikh nauk RSFSR [in Russian].
- 8 Suleymenov, R.B. (1980). *Problemy dukhovnoi zhizni Kazakhstana perioda razvitohto sotsializma [Problems of spiritual life of Kazakhstan during the development of socialism]*. *Aktualnyye problemy istorii Sovetskoho Kazakhstana (k 60-letiiu Kazakhskoi SSR i Kompartii Kazakhstana)*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 9 Yermakov, V.T. (1973). *Sovetskaia kultura kak predmet istoricheskoho issledovaniia [Soviet culture as a subject of historical research]*. *Voprosy istorii*, 11, 20–33 [in Russian].
- 10 Zak, L.M. (1981). *Istoriia izucheniia sovetskoi kultury [History of the study of Soviet culture]*. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 11 Tastanov, Sh.Y. (1982). *Kazakhskaa sovetskaia intelligentsiia (problemy stanovleniia i razvitiia) [Kazakh Soviet intelligentsia (problems of formation and development)]*. Alma-Ata: Nauka [in Russian].

E.A. Puntus, T.N. Pupysheva

*Karaganda economical university of Kazpotrebsoyuz, Kazakhstan
(E-mail: ptn7@mail.ru)*

Institute of religion in the modern era

The article considers general theoretical provisions of analysis of situation of transformation of religion institute under the influence of the processes «Entzauberung der Welt» accompanying the transition and being an integral attribute in the modern society. Particular attention is paid to the impact issues of the weakening process of generalizing mechanisms of confessional practices in the processes of legitimizing the basic components of the value systems of industrial societies, characterized on the one hand by the massization of consciousness, and on the other, by the appearance of the phenomenon of social anomie. These processes are not considered as a situation definitely provoking a crisis of confessional values, but as their inescapable transformation and, as a consequence, their weakening. Herein one of the central questions remains the question of whether the modern era will become a reference point for the death of one of the most important institutions of society or does its unique function of «ultimate reality» transferred? The position of the authors on this issue is consonant with the position of researchers who are predict the inevitability of a «renaissance» of the institution in its «individual» form, requirement of returning to religious experience in its new form, characterized for the modern societies of «invisible» and «individual» religions.

Keywords: secularization, religion, confession, modern, rationalization, anomie.

Introduction

The modern era marked the beginning of a new faith — faith in a mind and science, man and progress, which contributed to the development of industry, natural (According to Auguste Comte, positive) sciences, democracy and scientific and technological progress. The new human faith in himself naturally gave impulse to the development of secularization processes, which allowed Nietzsche to write his famous «Gott ist tot», recognizing the modern man as his «killer». But is it so, has the modern age really «buried» God? Most modern scholars are of the opinion that secularization processes do not unambiguously lead to the destruction of religious institutions. These are rather processes that entailed transformations and the creation of new social forms of religion. The proclamation of the era of the rule of rational thinking, belief in a free mind did not lead, as predicted by Freud, Nietzsche and Marx, to the death of religion. The authors of the article share this point of view, putting it at the forefront in the framework of a general theoretical analysis of the problems of the development of religious institutions of Western European societies of the modern period.

Research methods (Experimental)

The methodological basis of the research made evolutionary theories of secularization of Western European countries of the modern period, as well as theories based on criticism of this approach and research positions. Due to the multidimensional nature of the research theme, in order to ensure the efficiency and relevance of the conducted theoretical analysis, an integral approach was used, which allows combine the following methods in the framework of a qualitative methodology: descriptive methods and the comparative analysis method.

Results and Discussion

The development of capitalism and new forms of production relations inevitably led to serious changes in the sociocultural atmosphere of Western European societies. A person has lost the «ascriptive guarantees» characteristic of traditional systems of a right to a place in a social structure, a right which until recently was undeniably legitimate. The individual unexpectedly got the opportunity, though limited, to which he was completely unprepared, not ready for a society in which his socio-economic positions were determined not by a guarantee of status by birth, but by his own efforts.

A person in an industrial society began to possess several characteristics at once. On the one hand, the type of industrial man is characterized as active, individual, free, on the other hand, it is a massive, unfree hostage of material consumption. The early industrial man proceeded from achievements. For him, the pur-

suit to improve himself, his position has become legitimate. Constant calculation of one's life, accounting and planning are present in the life of an industrial person.

Human deformation has occurred with the development of industrial relations. Society was faced with negative massization, sealing, unification. Unification has formed the mass type of the average person. A very rapid development led to the fact that a person does not have time to perceive complex cultural forms, that is, there is no proper internalization of complex ideas. A mass person masters a set of representations simple in content and method of presentation and is not able to reflect them, he accepts their absolute given. Moderate democratic non-freedom reigns in industrial society. The technical space invades the personal space and nullifies it, forming stereotypes of actions, behavior and mass consciousness in a person [1].

As T. Shibutani notes, during the process of industrialization, the whole technologically advanced world turns into a series of interconnected units [2].

The growth of the urban population led to the loss of primary ties and the formation of a new type of perception of others through external signs, such as clothing, appearance, skin color, language. The expansion of the borders of the world as a result of the development of mass media has given rise to the phenomenon of «substitute» inclusion in the life of completely strangers, personally stranger people.

The foundations of democratization are being formed both in political life, when politics ceases to be a private sphere of the ruling elite, and in everyday practice of social interactions, which acquires the features and characteristics of individualization. All this inevitably raises the question of the transformation of social control mechanisms. In traditional systems, society successfully copes with this function at the level of primary groups within which the individual not only predominantly functioning but also keeps in touch with them as fundamental to the whole life. In modern society, the boundaries of groups expand and become depersonalized. The individual still focuses on «significant others» forming the reference groups, but the groups themselves and their composition are becoming more and more anonymous, losing stability.

Supporting value standards, an industrial person builds his behavior, focusing on the legitimate standards of primary groups [1]. Nevertheless, the problem of social control, brought to life by global transformations of socio-economic and political relations, is beginning to take on an increasingly serious character. Increasingly, a person, already so firmly not held back by group projections, unconsciously expands the boundaries of basic norms rooted in world religions, and they gradually lose their sacred meaning, previously based on the absolute «taboo» of collective consciousness. Mechanisms for constructing individual pictures of the world remain the same, but their content is gradually changing, filling not only with unambiguously taboo collective forms of reference groups, but with alternative values that expand the boundaries of freedom of choice due to the variety of groups provided by the information field that claim to be reference. Unambiguity of choice disappears, appears illusory, but freedom, which means an alternative to the constructions of social nature.

According to D. Bell, industrial societies as producers of goods act according to the rules of the game with produced nature. «The world has become technical and rationalized. Energy creates the basis for a big jump in productivity, for the mass production of standardized goods, which is a hallmark of an industrial society. This is a planning and programming world in which separate components, interacting with each other and being in strict relationship, make up a single unit. Interacting individuals form a single whole. This is a world of organization — hierarchical and bureaucratic, in which people are related as things because managing things is much easier than managing people. This introduces the necessary distinction between roles and personalities, and this distinction is made out in the staffing and business plan» [3; 221].

A high standard of living removes excessive social discontent, reconciles a person with reality. According to the author, this situation cannot persist for a long time, so he considered the idea of the need to transform modern societies into a single systemic education based on cultural transformation and humanism.

A new type of production and production relations, based on the introduction of new technologies and creating mass production and consumption societies, entailed the formation of a «new world», a world where traditional social institutions with their well-established role representations have been transformed for centuries in almost unchanged form for almost a short time unrecognizability, obeying the new laws of production and market interests. And it's not just about economic institutions, global changes have affected everything, even such fundamental and therefore most conservative institutions as family and religion. Informatization of society has greatly accelerated these processes. The information service system ensured the reliability and stability of the functioning of a new type of society, a society that needed a new system of social relations based on a «new type of person», whose actions are no longer so much conditioned by religious taboos and which are already more based on the factor of achievement. The formation and dissemina-

tion of the «new ideology» was served by an effective information sphere in this regard, within the framework of the network channels of which individual and mass messages were stamped and distributed. Reasoning about it Toffler wrote about the similarity of information production mechanisms and factory production. Both of them use «stamping» methods. It is informational the sphere that ensures the formation of a new type of person — an economic person.

The «second wave» significantly increases the number of channels through which a person received the «material» for constructing his own picture of the world. If in a traditional society such channels were mainly the church, family (clan), nature, now the individual draws additional information from newspapers, magazines, radio, and, later, from television. Traditional institutions, united, are trying to maintain their position. The family, church, state, school, advocating the preservation of traditional moral values, use the same mechanisms for their «propaganda». And they gradually turn into the same retarder of one of the alternative ideologies. As Toffler emphasizes, gradually the media turned into a giant loudspeaker, whose energy flowed through regional, ethnic, tribal channels, turning the most popular patterns in society into social stereotypes.

Eventually, some of these stereotypes were practically «canonized», becoming the character of the icons of the era. «Lenin, with his chin extended forward, as a symbol of triumph under a developing red banner, has become the same icon for millions of people as the image of the crucified Christ. The image of Charlie Chaplin in a bowler hat and with a cane, or of Hitler raging in Nuremberg, the images of bodies folded like firewood in Buchenwald, Churchill showing the V sign — a symbol of victory, or Roosevelt in a black cape; Marilyn Monroe in a skirt raised by the wind, thousands of media stars and thousands of different, universally recognizable consumer goods — a piece of Ivory soap in the United States, Morinaga chocolate in Japan, a Perrier bottle in France — these are all standard components of the general image file» [4; 266].

These stereotyped images, which acquired the character of social value, not only compensated for the sacred need that was not lost in such a short period of time, but also helped to legitimize the standards of a new type of system of social relations and behavior. The new «faith» tried to change the old one.

In this connection, the institution of religion, as an institution producing a value system, partially loses its monopoly in this matter and, as a result, weakens its influence. Strategically important institutions in the issue of relating value systems, such as family, education, politics and economics. These processes have affected the economy the most.

American sociologist Peter Berger gives the following definition of secularization, describing it as «a process in which sectors of society and culture are removed from the control of religious institutions and symbols» [5; 113]. Defining religion as a «sacred veil» that hides the real world from man, while protecting him from the horrors of chaos and anomie, endowing him with meaning and warmth, the American sociologist very figuratively sees in secularization the process of tearing this veil from the world and exposing it in its natural primary ugliness. This is a process in which a person gains the opportunity to see a self-identical world as it is and to be quite clear in it without the dope of the religious cover under which he has been living for more than one millennium. But is it really necessary for a person to get rid of illusions, how truly «rational»? P. Berger proceeds from the fact that a man seeks to find a «meaningful» place in the reality of his daily life [6, 7]. All human activity is oriented toward the search for meaning as a result of construction, and its result is a unique «picture» of the world, a world that opposes it in its alienity, since the «anthropologically necessary» alienation was originally laid in human nature. What then makes society possible? Religion connects the «fragile constructions of empirical societies» with higher reality, placing them in a «sacred space» that saves a person from chaos [6, 7]. Religion, making a person «blind», gives answers to basic questions, giving meaning to his existence. As a «social glue», religion supports the existence of every society. By producing «sacred values» and performing a regulatory function, religion legitimizes social institutions by introducing them into the cosmic structure of relations. Therefore, the most «painful» consequences of the secularization process are the anomization of social reality, the absence of sustainable legitimate social practices that protect a person from the «horrors of chaos and anomie» [6, 7].

Analyzing the processes of secularization that engulfed Western European and American societies, Peter Berger notes that in most cases, researchers tend to exaggerate its scope and significance, since for the most part secularization has embraced «public spheres», while in private life it has not lost its legitimizing value [7].

The loss of the «sacred cosmos of the social order» in the process of secularization of its fundamental function — the monopoly on the production of value models, inevitably entails a serious threat to the very existence of society. If religion loses its centuries-old undeniable right to the construction of the social world,

the social world (order) loses its value and meaning, acting as binding for everyone. Therefore, these processes cause serious concern for the author and Peter Berger talks about the need to overcome the crisis and revive faith in the modern world, as a necessary condition of its existence itself. P. Berger's work «Rumors of Angels» is dedicated to this [8]. The same problem is considered in the work «Heretical Imperative» [9].

A man of the modern era, seized by faith in himself and his own rationality, becomes free from the taboos of the collective consciousnesses and ideas that limited him. He ceases to believe in fate and rock, he appeals with the categories of «I» and «choice». He is embraced by what medieval theologians called heresy, which is literally translated and means «choice». It would seem that this implies the inevitable death of religion as a social phenomenon, because initially it is associated precisely with the lack of choice. New social laws dictate a «heretical imperative», that is priority activities based on free, rational choice. Nonetheless, exactly this gives religion a new chance by marking the transition to a new type of faith — a rational faith and a new type of society — a society of «individual religions». Using the centuries-old experience of various religious traditions, a person gets the opportunity to choose faith and its confessional form, and it is no longer his inevitable ascriptive attribution, but a consequence of his own choice and preferences.

The crisis of a religion based on tradition, characteristic of Western European and American society, is compensated by a person's conversion to faith as an experience of «inner freedom». Of course, religious truth and the concept of inner freedom seem rather difficult to combine, but religions, like man, themselves represent social constructions. As for religious experience, it although affects the social context, but lies beyond social reality, being the object of a phenomenological description. Recognizing the powerlessness of sociology in this matter, Peter Berger notes that sociology is forced to «bracket» the problem of the ontological status of religious affirmations and should remain agnostic in the sense that sociological argumentation should not be used to obtain either theistic or atheistic conclusions [9]. In this, the author sees a complete violation of the scientific nature of the research procedures. Here we can talk more about a «non-theoretical infrastructure» that lies beyond the limits of scientific analysis and determines thinking not on the basis of specific experience, but through «symbolic patterns of interpretations» that form individual values as a transcendental image of ultimate reality that lies outside the boundaries of social reality, but subordinating it to itself. According to Peter Berger, only a researcher with «Theological hearing» can analyze these processes, able to establish a connection between the real process of social cognition and transcendence, between the secular and the sacred [7]. This, apparently, is the problem of the error of those scientists who proclaimed the era of modernity — the era of the death of religion.

Secularization does not eliminate religion itself as a social phenomenon, but only individual forms of religiosity that are clearly contrary to the new type of social reality. Max Weber convincingly substantiated this in his famous «Christian ethics and the spirit of capitalism». Analyzing the processes of development of capitalism in Western European countries, he proved the impossibility of a transition to a new type of production and production relations without the transformation of religious institutions and, in particular, Catholicism, whose ethics made the very existence of the «spirit» of capitalism impossible and whose alternative was replaced by Protestantism as an alternative. The same forms of religiosity that do not conflict with rationality and ideas of humanism do not experience any problems in modern society, but, on the contrary, even benefit from its widespread adoption. Reproaching supporters of a traditional view of secularization, Taylor writes, «the accusations made against orthodox theorists of secularization are that the latter somehow believe that the changes associated with modernity themselves undermine the faith or make it difficult; they don't see that the new structures really undermine the old forms of religiosity, but at the same time leave room for the flourishing of new ones» [10; 161].

Proponents of an orthodox position on this issue emphasize that secularization clearly separates secular and religious. The first appears as completely self-sufficient and therefore autonomous. Religion is driven out of the social world, which forces it to either die or recognize a new secular reality with its own values and meaning. They see religion as an inconsequential «hobby» of individuals, a kind of hobby, along with picking up cards or growing flowers.

And that's why theologians like Thomas Altizer started talking about the fact that «updating the profane requires denying the sacred», that «transcendence has completely transformed into immanence» [11; 1]. Exactly this absolutist position is most often criticized.

In the context of this vision of the problem, we are talking about the formation of an absolutely secular component of society, a completely free sociality without a religious component and, as a result, a purely «religious religion» that does not affect anything that would lie outside of religiosity. Two separate realities.

Is it so? How much can the social get rid of the religious and vice versa? Nevertheless, the modern era did not destroy religion, but gave society a new vision.

Secularization is not a carefully designed and implemented project aimed at the destruction of religion. This is a natural process brought to life by global transformations of all spheres of society. Moreover, Max Weber believed that it was religion in its new form that made all these transformations possible. Secularization does not imply militant anti-religiosity. The struggle did not even go on with religion as such, but with its power over society, expressed in the absolute dominance of religious institutions and, above all, with the institution and practice of the Christian church as the main religion of European societies. The task was to deprive not the religion, but the church of its social role. It was a struggle to change religious identity to civic. How successful was this process? An example is the United States of America, a highly religious, but at the same time multicultural and multi-confessional country, which, thanks to its initial data, unlike the countries of Western Europe with their dominant Christian traditions, had more fertile ground for the «victory» of secularization. As a result of the processes of secularization, the United States has become a unique country of «civil religion», combining the ideologies of patriotism, citizenship, and faith. The desecularization of basic social spheres such as politics, economics and culture has led to the legitimization of ideological, cultural and religious pluralism.

Thus, secularization did not imply destruction, but a transposition of religion, its displacement from the «secular» sphere, primarily in terms of depriving absolute influence precisely in the field of culture (value system), ensuring its transition to the religious sphere. As a result, culture in the system of its basic values and ideas not only ceased to be unambiguously determined by religion, but got the opportunity to interpret it. Secularized man ceased to be determined by religion, but got the opportunity to choose it.

If previously spirituality was a purely religious imperative, now it has acquired a broader meaning, including, in addition to religious ethics, scientific, philosophical, educational (in its secular interpretation) and a number of other ethics. Therefore, in the literature devoted to the analysis of secularization processes, one can often find a mention of the «cultural project», the era of secularization laid the foundation for the development of the phenomenon and the concept «Culture» itself. It arose as an alternative to the absolute dominance of religious norms. «Culture is what remains after the removal of actual religiosity from the «cultural life» of a person and society, when there is nothing more in culture than «culture». In this perspective, religion itself is understood as a part of culture, that is, it is reduced to a special type of this experience, which allows us to «take everything of value from the centuries-old religious heritage of mankind», interpreting this «everything» in a culturally secularistic vein. That is, to «render harmless» religion as a religion [10; 165].

However in this situation inevitably substitution principle is triggered and culture, in its basic values, acquires the features of the sacred, partly assuming the functions of not only «maintaining», but also «producing a sample». Religion, however, retains its position outside the context of cultural norms and continues to exist relatively autonomously.

In their «sacralization», cultural norms operate according to religiously established patterns and for non-compliance with cultural ethics, social punishment inevitably follows. And just as for the believer it is unacceptable from the point of view of religious ethics not to perform religious rites, so from the point of view of culture, ignorance in the issues established by society becomes unacceptable. Vladimir Weidle called these processes «the processes of the dying of art» [11]. The processes of sacralization of culture that began at that time were stopped by the emergence of a new type of contemporary art, later called mass culture, which acquired a huge scale of spread and influence. And this has already led to the secularization of the culture itself. Great hopes were placed on the «culture» project, its values, which acquired the character of norms, were considered eternal, and the status as the «successor» of religion was unshakable. But the development of society quickly generated a new situation, which has ceased to correspond to the paradigm of culture as a kind of religion [11].

Conclusions

Speaking about the ideology of the modern era, it is necessary to emphasize that the historical context itself, context of objective necessity at least partial compliance with the laws of succession was of little concern. Raising the idea of the triumph of science and the human mind over nature (God) at the forefront, man devoted all his efforts to substantiation in order to maintain his position of a new way of life and type of society, which he had so hard won from religion. Having proclaimed the Enlightenment revolution and setting new rules, progressive societies did not think about the ambiguous consequences that will have such a global transformation. Like any idea, taken out of the logical flow of the historical context, the idea of Progress is

static. But whether progress has a goal or is it about progress for the sake of progress and is the goal itself. The «new» faith, replacing the old, gave answers only to a number of significant, but passing questions, having lost its «cover», society gave the person a huge number of opportunities, choices and alternatives, while depriving them of protection in the form of faith «in tales». The ruffled, bewitched world, a world without windows to the miracles existing in it, could not keep a new form of faith for a long time, but it gave a person the opportunity to make his own independent choices in matters of religion as well.

We can say that in the centuries-old history of mankind, secularization is only a stage of sociocultural evolution. This is a process, the beginning and the end of which mark a certain era. This is a short period of time, but very significant for humanity, a segment of history. Although it is probably wrong to talk about him in the context of world history, after all, these processes have affected only European countries and the United States, the so-called «Christian world». Secularization affected only the Christian religious space and was accompanied not only by the rejection of the dominant role of religion in society, but also by large-scale scientific, technical, economic and political progress.

And today there are enough reasons and bases to say that, since the process of secularization is completed, the post-secular era has come (or is coming) with new rules and accents.

Religion, despite the secularization processes of the modern era, «remained alive», it «adapts» and evolves. The «gains» of secularization, which ensured the separation of the church from the state, the freedom of religious choice, the transition to secular education standards, not only managed to eradicate the need for the «sacred», but brought about new religious movements. Religion continues to perform an integrative function, religious identity has again become completely normal.

References

- 1 Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. — М.: АСТ, 2014. — 284 с.
- 2 Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. — Ростов-н/Д.: Феникс, 2002. — 544 с.
- 3 Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. — М.: Академия, 2004. — 788 с.
- 4 Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер; пер. на рус. яз. А. Мирер, И. Москвина-Тарханова, В. Кулагина-Ярцева, Л. Бурмистрова, К. Бурмистров, Е. Комарова, А. Микиша, Е. Руднева, Н. Хмелик. — М.: АСТ, 2004. — 781 с.
- 5 Berger P. The social reality of religion / P. Berger. — London: Faber, 1969. — 231 p.
- 6 Бергер П. Священная завеса. Элементы социологической теории религии / П. Бергер; пер. с англ. Р. Сафронова. — М.: Новое литературное обозрение, 2019. — 216 с.
- 7 Бергер П. Религиозный опыт и традиция / П. Бергер // Религия и общество: Хрест. по социологии религии / П. Бергер; Сост. В.И. Гараджа, Е.Д. Руткевич. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 775 с.
- 8 Berger P.A. Rumor of Angels: Modern society and the rediscovery of the supernatural / P.A. Berger. — Open Road Media, 2011. — 122 p.
- 9 Berger P. The heretical imperative: contemporary possibilities of religious affirmation / P. Berger. — Anchor Press, 1979. — 220 p.
- 10 Религия и идентичность в России / Сост. и отв. ред. М.Т. Степанянц. — М.: Вост. лит., 2003. — 279 с.
- 11 Кырлежев А.И. Постсекулярная эпоха [Электронный ресурс] / А.И. Кырлежев // Континент. — 2004. — № 120. — Режим доступа: <https://magazines.gorky.media/continent/2004/120/postsekulyarnaya-epoha.html>.

E.A. Пунтус, Т.А. Пупышева

Модерн дәуіріндегі дін институты

Мақалада модерн қоғамының ажырамас атрибуты және «Entzauberung der Welt» сияқты өтпелі процестердің әсерінен дін институтының қайта құрылу жағдайын талдаудың жалпы теориялық ережелері қарастырылған. Бір жағынан, сананы массовизациялау, екінші жағынан, әлеуметтік аномия құбылысының пайда болуымен сипатталатын индустриалды қоғамдардың құндылық жүйелерінің легитимациялық базасын құрайтын процестерінде конфессиялық практиканың жалпылама тетіктерінің әлсіреуінің салдарларына ерекше көңіл бөлген. Бұл үрдістер конфессиялық құндылықтардың дағдарысын тудыратын жағдай ретінде қарастырылмайды, бірақ олардың сөзсіз өзгеруі және соның салдарынан әлсіреуі сияқты. Қоғамның маңызды институттарының тоқтауының бастауы модерн дәуірінің нүктесі бола ма немесе оның «түпкі шындық» ерекше функциясы ауыспалы ма деген орталық сұрақтардың бірі қала бермек. Авторлардың бұл мәселедегі ұстанымы институттың «қайта өрлеуінің» сөзсіздігін «жеке» түрінде, діни тәжірибеге жана формада оралу қажеттілігі,

«көрінбейтін» және «жеке» діндердің қазіргі заманғы қоғамдарына тән қажеттілік туралы болжайтын зерттеушілердің ұстанымымен үйлеседі.

Кілт сөздер: секуляризация, дін, конфессия, модерн, рационализация, аномия.

Е.А. Пунтус, Т.Н. Пупышева

Институт религии в эпоху модерна

В статье рассмотрены общие теоретические положения анализа ситуации трансформации института религии под влиянием процессов «Entzauberung der Welt», сопровождающих переход и являющихся неотъемлемым атрибутом общества модерна. Особое внимание уделено вопросам последствий процесса ослабления генерализирующих механизмов конфессиональных практик в процессах легитимации базовых составляющих систем ценностей индустриальных обществ, характеризующихся, с одной стороны, массовизацией сознания, а с другой — появлением феномена социальной аномии. Данные процессы не рассматриваются как ситуация, однозначно провоцирующая кризис конфессиональных ценностей, а как их неизбежная трансформация и, как следствие — ослабление. Одним из центральных вопросов здесь остается вопрос о том: станет ли эпоха модерна точкой отсчета начала гибели одного из важнейших институтов общества или его уникальная функция «предельной реальности» не подлежит передаче? Позиция авторов в данном вопросе созвучна позиции исследователей, которые предостерегают неизбежность «ренессанса» института в его «индивидуальной» форме, потребность возврата к религиозному опыту в новой его форме, характерной для современных обществ «невидимых» и «индивидуальных» религий.

Ключевые слова: секуляризация, религия, конфессия, модерн, рационализация, аномия.

References

- 1 Fromm, E. (2014). *Behstvo ot svobody [Escape from freedom]*. Moscow: AST [in Russian].
- 2 Shibutani, T. (2002). *Sotsialnaia psikhologhiia [Social psychology]*. Rostov-na-Donu: Feniks [in Russian].
- 3 Bell, D. (2004). *Hriaduschee postindustrialnoe obschestvo: Opyt sotsialnoho prohozirovaniia [The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting]*. Moscow: Akademia [in Russian].
- 4 Toffler, O. (2004). *Tretia volna [Third wave]* (A. Mirer, I. Moskvina-Tarhanova, V. Kulagina-Iartseva, L. Burmistrova, K. Burmistrov, E. Komarova, A. Mikisha, E. Rudneva, N. Hmelik, Trans). Moscow: AST [in Russian].
- 5 Berger, P. (1969). *The social reality of religion*. London: Faber.
- 6 Berger, P. (2019). *Sviashchennaia zavesa. Elementy sotsiologicheskoi teorii relihii [Sacred veil. Elements of the sociological theory of religion]* (R. Safronova Transl.). Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 7 Berger, P. (1996). *Relihiozniy opyt i traditsiia [Religious Experience and Tradition]*. *Relihiia i obschestvo: hrestomatiia po sotsiologii relihii — Religion and Society: Reader on the Sociology of Religion*. V.I. Garadzha, E.D. Rutkevich (Eds.). Moscow [in Russian].
- 8 Berger, P. (2011). *A Rumor of Angels: Modern society and the rediscovery of the supernatural*. New York, N.Y.: Open Road Media.
- 9 Berger, P. (1979). *The heretical imperative: contemporary possibilities of religious affirmation*. New York, N.Y.: Anchor Press.
- 10 Stepanianc, M.T. (2003). *Relihiia i identichnost v Rossii [Religion and Identity in Russia]*. Moscow [in Russian].
- 11 Kyrlejev, A.I. (2004). *Postsekuliarnaia epoha [Postsecular era]*. *Kontinent*, 120. Retrieved from <https://magazines.gorky.media/continent/2004/120/postsekulyarnaya-epoha.html> [in Russian].

Н.А. Казбекова, Н.А. Казбеков

*Карагандинский государственный технический университет, Казахстан
(E-mail: nak2002@mail.ru)*

Вклад архивно-просветительских организаций дореволюционного Казахстана в становление казахстанской исторической науки (вторая половина XIX — начало XX вв.)

В статье рассмотрен вклад научно-просветительских организаций дореволюционного Казахстана в исследование культуры и истории края. В различных городах Казахстана во второй половине XIX — начале XX вв. открывается целый ряд научных обществ: областные статистические комитеты, отделы географического общества, с 1887 г. — Оренбургская ученая архивная комиссия. В создании научных организаций была заинтересована не только общественность края, но и представители царской администрации. Деятельность данных организаций была направлена на распространение исторических знаний, обработку и публикацию архивных материалов, археологических исследований, пропаганду и охрану памятников старины. Они собирали, обрабатывали и распространяли географические, статистические, этнографические и естественно-исторические материалы, снаряжали научные экспедиции. Заинтересованность царской администрации в открытии научных обществ была продиктована капиталистическим ходом развития России. Научные исследования содействовали вовлечению далёких окраин в сферу капиталистических отношений, росту производительных сил, развитию экономики империи. В статье особо отмечена роль Оренбургской учёной архивной комиссии, чья деятельность способствовала становлению архивной и исторической науки в Казахстане.

Ключевые слова: научно-просветительские организации, архивная комиссия, исторические общества, археологические исследования, памятники старины, охрана памятников, архив.

Введение

Использование накопленных прошлыми поколениями культурно-исторических ценностей и их переосмысление на основе качественно нового состояния общества выражают сущность преемственности, одной из важнейших закономерностей развития истории в целом. В силу этой закономерности общество выступает как ценнейший источник для изучения исторического прошлого во всем его многообразии. Изучение вклада архивно-просветительских организаций в становление казахстанской исторической науки поможет не только заполнить пробелы в знании по общественным неполитическим организациям дореволюционного периода, но и послужит опытом для создания и работы современных подобных объединений. Связь основных форм организаций не исключает смены просветительских задач сообразно меняющимся историческим условиям, накопления новых традиций. Институт общественных организаций содействовал развитию многих сфер жизни в дореволюционный период и оставил заметный след в истории страны. Он является тем социокультурным феноменом, дальнейшее совершенствование которого уже в наше время означает развитие процесса становления гражданского общества.

Методология и методы исследования

С последней четверти XIX в. организации в России, преследующие историко-просветительские цели, становились всё более многогранными, а число их продолжало неуклонно расти. «Это и музеи, и общества, и журналы, и комитеты, ориентированные, как правило, на тщательное изучение и пропаганду памятников истории и культуры» [1]. Популяризация научных исторических знаний не могла обойтись без профессионально подготовленных научных кадров, способных взять на себя создание периферийных научных очагов и обладающих достаточным уровнем знания для проведения самостоятельной научной работы, без чего вновь организованные научно-просветительские центры могли оказаться мёртвыми образованиями. Задачу подготовки специалистов по вспомогательным отраслям исторического знания взяли на себя Археологические институты, так в 1878 г. был открыт Петербургский археологический институт, который готовил специалистов-архивистов, а с 1899 г. — археологов. С Археологическими институтами, общностью целей и задач, были напрямую связаны исто-

рико-просветительские центры провинции — Губернские учёные архивные комиссии (ГУАК), первые из которых возникли в 1884 г.

Прямым объяснением необходимости создания губернских архивных комиссий явилась потребность в отборе в губернских ведомственных учреждениях среди дел, предназначенных к уничтожению; документов, представлявших историческую ценность; и создание на базе этих документов местных исторических архивов. Была ещё одна очень веская причина, вызвавшая к жизни данные организации — расширение источниковой базы исследования для создания фундаментальных трудов по социально-экономической истории России.

Итак, «13 апреля 1884 г. состоялось Высочайшее утверждённое определение комитета министров, коим представлено господину министру внутренних дел разрешить открытие таких комиссий в Рязани, Тамбове, Твери и Орле, а открытие дальнейших комиссий в других губернских городах должно следовать такому порядку: местный губернатор (как непрременный попечитель такой комиссии) вступает в сношение с директором археологического института, а по представлению последнего министр внутренних дел может разрешить открытие» [2]. Учетные архивные комиссии (УАК) должны были представлять годовой отчёт о своей деятельности директору Археологического института, а тот, в свою очередь, представлял отчёт о деятельности всех комиссий, действовавших на территории России, Академии наук.

В состав Губернских архивных комиссий (в том числе и Оренбургской) входили государственные чиновники разных рангов, начиная с их попечителей в лице местных губернаторов, а также лица, интересующиеся историей и памятниками старины. Из своей среды они избирали председателя и в дальнейших действиях выполняли следующие функции: 1) составляли губернский исторический архив, разбирая при этом дела и документы, предназначенные в губернских и уездных архивах разных ведомств к уничтожению, выделяя из них бумаги, которые в научном отношении подлежали передаче для хранения в историческом архиве; 2) собирали сведения о древностях края, к чему фактически присоединилась забота о создании местного музея; 3) знакомили публику с открываемыми памятниками старины; 4) содействовали распространению археологических и исторических сведений. «Последние три задачи присоединились, в силу фактической необходимости, к первой и важнейшей задаче этих комиссий — созданию исторического архива» [2; 253].

Созданию ГУАК благоприятствовала также общественная атмосфера в Российской империи данного периода, выраженная в пробуждении национального самосознания, в возросшем интересе к отечественной истории, а, следовательно, и к её документам и памятникам. Археолог А.Д. Беляев в конце XIX века писал: «Чем выше подъём национального чувства и сильнее патриотизм, тем ценнее для народа его родные памятники и тем охотнее и шире идёт дело их изучения и сохранения» [1; 78].

Обсуждения

В исторической науке до сих пор нет единого мнения относительно характера ГУАК. В «Советской исторической энциклопедии» даётся следующее их определение: «Объединение историков-профессионалов и любителей» [3], что подпадает под категорию исторических обществ. Но, как утверждают некоторые исследователи, это не полное их определение, поскольку под научно-историческими обществами следует понимать «организации исключительно общественного характера, главной функцией которых является научно-исследовательская работа в области истории» [4].

ГУАК же являлись организациями полуобщественного-полуофициального характера, которые, помимо других прямых своих обязанностей, в том числе занимались вопросами истории. В.П. Макарихин сравнивает ГУАК с двумя главными категориями российских исторических обществ — общеисторическими и специализированными, находя в них черты и тех и других [5]. В.А. Алленова определяет их как «краеведческие общества научно-просветительского характера» [6]. Остановимся на том выводе, что Губернские учёные архивные комиссии имели как официальный характер (организовывались и контролировались государственными чиновниками и были учреждены по правительственному «Положению»), так и общественный (ГУАК объединяли в своих рядах огромное количество как профессиональных исследователей-краеведов, так и любителей истории и её древностей, трудившихся исключительно на добровольных началах). Признать их сугубо государственными учреждениями не представляется возможным, поскольку «отсутствовали такие атрибуты официальных структур, как регулярное финансирование из средств государственной казны, штат оплачиваемых должностных лиц с соответствующим чинопроизводством и пенсионным обеспечением, права на бесплатную рассылку корреспонденции, гербовую печать и т.д. С другой стороны, предпо-

лагавшиеся к учреждению общества были призваны выполнять задачу государственного характера, непосильную для общественных организаций, — способствовать упорядочению архивного дела на местах» [6; 343]. Как и многие общества просветительского характера, они находились в ведомстве, как министерства внутренних дел, так и министерства народного просвещения. Неопределённость правового статуса сказывалась на деятельности комиссий.

Имея довольно часто затруднительное материальное положение, лишённые участливой поддержки местных властей, Учёные архивные комиссии сумели осуществить широкие научные исследования, собрали, систематизировали и ввели в научный оборот разнообразные исторические источники, создали архивы, музеи, библиотеки, выполнили большую по объёму культурно-просветительскую работу. «В плане научно-просветительском на комиссии была возложена двоякая задача: во-первых, занятие научной разработкой исторических вопросов, и, во-вторых, «возвышение в среде народа как образования вообще, так и любви к своей родине и, в особенности, к своей местности, которую так сильно развивает наглядное изучение истории и памятников» [6; 91, 92].

Комиссии существовали в основном на средства, распределяемые директором Археологического института (из имеющихся в его распоряжении средств), членские взносы, пожертвования в пользу науки и другие общественные деньги, поступавшие в фонд УАК. Не одинаковы они были по основной выбранной деятельности: одни сосредоточились главным образом на архивной деятельности, другие организовывали из себя местные археологические общества и т.д.

Роднило все комиссии желание построить на научной основе изучение местной истории и памятников местной старины, желание охранить памятники от дальнейшего разграбления, пробудить в окружающих интерес и уважение к собственной истории. «...Местная история и её памятники суть магнит, притягивающий сердце всякого, даже жёсткого человека к его родине....Местный житель, кто бы он ни был, слушая рассказы об отдалённой истории своего края, проникается к нему горячим уважением и любовью; он сочувствует его бедствиям и радуется его счастью» [6; 94].

Большую роль в изучении исторического прошлого казахского народа сыграла Оренбургская ученая архивная комиссия, ставшая одним из центров краеведческого, в том числе и этнографического изучения обширного многоэтнического юго-востока страны. Её деятельность началась в декабре 1887 г. в составе 25 человек. «Председателем её был избран П.Н. Расков, заместителем Т.И. Андреев, секретарём И.И. Евфимовский-Мировицкий. Видными деятелями в составе комиссии были Ж.-А. Кастанье, А.И. Добромыслов, И.В. Анков, А.И. Аниховский, М.А. Родин и другие» [7].

Комиссия занималась сбором, научным описанием документов архива бывшего Генерал-губернаторского управления (до ста тысяч дел). «Первый год ее существования был посвящен продолжению работ бывшей комиссии по разбору Архива канцелярии упраздненного управления Оренбургского генерал-губернатора... Архив бывшего Оренбургского генерал-губернаторского управления представляет обширный и богатый материал для изучения местного края во всех отношениях его исторического развития... Члены комиссии Ильин, П.Н. Распопов, Середа, Т.С. Игнатъев и другие в течение 4 лет разбирали дела...» [8].

Для дальнейшей работы комиссия определила состав документов и вопросов, которые будет курировать каждый из вновь созданных отделов: общегражданский и секретный, казачий, башкирский и пограничный.

Оренбургская учёная архивная комиссия к началу XX в. была эффективно действующим научным центром, среди почетных и действительных членов которой были многие крупные российские ученые того времени, занимавшиеся проблемами гражданской истории, археологии, истории культуры, этнографии и статистики. Их научные доклады публиковались в периодически издаваемых трудах УАК. Среди них были избраны В.В. Радлов, В.В. Бартольд, Н.В. Покровский (директор Санкт-Петербургского археологического института), И.Е. Забелин. Многоплановая научная деятельность И.Е. Забелина (исследователь истории царского быта XVI–XVII вв., архивист, этнограф, автор около 200 работ) восхищала членов УАК. Этот факт говорит о том, что деятели Оренбургской учёной архивной комиссии, для пользы общего дела, поддерживали научные связи с маститыми учёными, каковыми и являлись все перечисленные выше лица, а также москвич И.Е. Забелин. Выступая с речью на годичном собрании 17 февраля 1909 г. (по случаю кончины И.Е. Забелина), краевед П.А. Незнамов назвал учёного «лучшим знатоком родной старины», «Нестором русских историков» и призвал коллег «быть достойными учениками своего высокоталантливого учителя», гордиться тем, что в числе почётных членов учёной комиссии был такой человек. Текст данного выступления впоследствии был опубликован в XXIII выпуске «Трудов» комиссии за 1911 г.

Для более эффективной исследовательской работы комиссия просила оказать посильную помощь всех, интересующихся прошлым своего края, — учителей, духовных лиц и других образованных людей Оренбурга. Энтузиасты-археологи в своей научно-краеведческой работе старались сделать как можно больше для изучения истории края. Предметами их изучения были вопросы, связанные с конкретными археологическими памятниками, легенды, религиозные культы и т.д. На начальном этапе работы комиссии представители казахской, татарской и башкирской интеллигенции также участвовали в её мероприятиях. Например, А.Б. Балгимбаев, А. Байтурсынов, М.-Ф.Т. Каримов, М.-З.М. Рамеев, М.-Ф. Сулейменов и другие посещали её заседания и оказывали материальную помощь.

ГУАК по профилю своей деятельности были обречены на комплексное сочетание функций историко-архивного и историко-археологического обществ. «Будучи зачастую единственными в регионе историческими обществами, большинство учёных архивных комиссий понимали свою ответственность за сохранение всех категорий памятников местной старины. На этом основании их представители отвергли прозвучавшие на частном совещании ГУАК в 1896 г. предложения о разграничении археологической и архивоведческой сфер деятельности и создании в провинции специализированных археологических обществ. При этом деятели исходили из знания ситуации на местах, в большинстве случаев не страдавших, по их словам, избытком специалистов, искавших «приложения своих сил в отвлечённых научных изысканиях» [6; 285].

Одной из ярких личностей отряда востоковедов в составе ОУАК был французский исследователь Жозеф-Антуан Кастанье, чьё имя тесно связано с изучением самых различных сторон истории Оренбургской губернии и Туркестана. Будучи человеком с разносторонними интересами, что соответствовало духу универсализма и состоянию науки того времени, Кастанье проявил себя как археолог, этнограф, историк, исследователь религии народов Средней Азии, спелеолог, один из организаторов охраны памятников в регионе, представляя собой, таким образом, яркую фигуру в интеллектуальной жизни Оренбурга и Туркестана, а потом и Франции. Об этом свидетельствуют и неоднократные положительные отзывы о нем В.В. Бартольда, и то, что в течение многих лет Ж.-А. Кастанье регулярно публиковал результаты своих исследований на страницах престижного «Revue du Monde musulman», возглавляемого Луи Массиньоном.

Основателем библиографического краеведения был А. Алекторов (1861–1918). Выпускник Оренбургского учительского института, свободно владевший казахским языком, близко знавший жизнь местного населения, он много лет учительствовал в Казахстане и был организатором народного образования. В годы службы в Казахстане он опубликовал около 200 работ по истории, этнографии и фольклору. Являясь членом Оренбургской ученой архивной комиссии, свои работы издавал в основном в «Известиях», «Трудах». Во многих его работах освещаются проблемы истории и этнографии казахского народа. Кроме того, в его трудах мы находим ценные материалы о состоянии народного образования, быта и культуры края.

ОУАК, как организация научного профиля, проводила заседания с чтением научных докладов. Так, например «были заслушаны доклады Г.Н. Зеленина «О походе Перовского в Хиву в 1831–1833 гг.», «О восстании адаевцев на полуострове Мангышлак и об их усмирении», Н.Б. Иванова «О курганах в Оренбургском уезде», М. Юдина «Киргизы. Этнографический очерк» [7; 92].

Вывод

Таким образом, научно-просветительские организации дореволюционного Казахстана, в том числе Оренбургская учёная архивная комиссия, чья деятельность более подробно рассматривалась в данной статье, внесли существенный вклад в дело изучения исторического прошлого Казахстана. Помимо своих прямых обязанностей, ОУАК вела активную научную, собирательскую, издательскую и просветительскую деятельность. Важным направлением в её деятельности, как и в других Учёных архивных комиссиях во всех губерниях России, было создание музеев, которые, благодаря местному населению, быстро пополнялись рукописями, мемуарами, писцовыми книгами, старинной утварью, посудой, монетами, оружием и т.д. Музеи возникали в самое короткое время при каждой комиссии. В них сосредоточилось множество предметов древности и всякого рода артефактов. По своему научному и воспитательному значению они играли огромную роль в деле просвещения народа. В Оренбурге большая заслуга в его организации принадлежала не только Архивной комиссии, но и Губернскому статистическому комитету. В 1888 г. он принял постановление учредить в городе Историко-археологический музей. К этому времени местными краеведами было собрано определенное

количество ориентологических, минералогических, зоологических и этнографических коллекций, а также зафиксированы случайные археологические находки.

Оренбургская учёная архивная комиссия, несмотря на финансовые и другие трудности, за годы своего существования выпустила десятки сборников документов, тридцать пять выпусков «Трудов». В издательской деятельности ей активно помогала Типография литературного товарищества «Каримов, Хусаинов и Ко». За первое десятилетие XX в. в этой типографии ею было издано 18 сборников документов.

Изыскания комиссии, выраженные в многочисленных документах и артефактах, дошли до нас благодаря усердному труду управляющего Оренбургской казенной палатой, старшего советника Г.И. Андреева, старшего советника Исаева, помощника инспектора Духовной семинарии Дроботова, старшего советника Бекчурина, «преподавателей разных учебных заведений Белавина, Васильева, Голубкова, Горского, Еникеева, Смирнова, Снегирева, Соколова, Соловьева, Чижова, Шагиахметова, Хрусталева, законоучителей Божукова, Шильнова и Словохотова, а также других членов архивной комиссии: И.И. Евфимовского-Мировицкого, А.В. Соколова, тов. прокурора А.Е. Бусыгина, В.С. Елисеева и П.Н. Распопова — всего 25 лиц» [8; 98].

Комиссия не прекращала свою деятельность вплоть до революции 1917 года и внесла огромный вклад в становление исторической науки Казахстана. Её активные члены заложили основы фондов, которые имеются сегодня в Государственном архиве Оренбургской области.

Список литературы

- 1 Зубова Н.Л. Историко-просветительские организации в России в конце XIX—начале XX вв. (Деятельность Л.М. Савелова): дис... канд. ист. наук: 07.00.02 – «Отечественная история» / Зубова Нина Леонидовна. — М., 1990. — 210 с.
- 2 Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: [В 41-м т.]. — Т. 2 / под общ. ред. проф. И.Е. Андреева. — СПб.: Семёновская типо-литография (И.А. Ефрона), 1890. — 488 с.
- 3 Советская историческая энциклопедия: [В 16-ти т.]. — Т. 6. / гл. ред. Е.М. Жуков. — М.: Сов. энцикл., 1965. — 521 с.
- 4 Степанский А.Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России / А.Д. Степанский // Археографический ежегодник за 1974 г. — М.: Наука, 1975. — 384 с.
- 5 Макарихин В.П. Губернские учёные архивные комиссии России / В.П. Макарихин. — Нижний Новгород: Волго-Вятское кн. изд-во, 1991. — 56 с.
- 6 Алленова В.А. Историческая наука в российской провинции в конце XIX — начале XX вв.: Тамбовская учёная архивная комиссия / В.А. Алленова. — Рязань: Трибунский, 2002. — 380 с.
- 7 Хабижанова Г.Б. Русская интеллигенция в Казахстане (вторая половина XIX—начало XX вв.) / Г.Б. Хабижанова, Э.Ж. Валиханов, А.Л. Кривков; под ред. Койгелдиева М.К. — М.: Рус. кн., 2003. — 288 с.
- 8 Есеналина Ж.С. К истории создания Оренбургской учёной архивной комиссии / Ж.С. Есеналина // Вестн. КазНУ. Сер. истор. — 2003. — № 1 (28). — С. 97–101.

Н.Ә. Қазбекова, Н.А. Қазбеков

Революцияға дейінгі Қазақстанның мұрағаттық және ағартушылық ұйымдарының қазақстандық тарихи ғылымның қалыптасуындағы үлесі (XIX ғасырдың екінші жартысы — XX ғасырдың басы)

Мақалада төңкеріске дейінгі Қазақстанның ғылыми және ағартушылық ұйымдарының аймақтың мәдениеті мен тарихын зерттеудегі үлесі талқыланды. XIX ғасырдың екінші жартысы — XX ғасырдың басында Қазақстанның әртүрлі қалаларында көптеген ғылыми қоғамдар ашылды: аймақтық статистикалық комитеттер, географиялық қоғамның бөлімдері және 1887 жылдан бастап Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясы. Ғылыми ұйымдардың құрылуына тек аймақтық қауымдастық қана емес, патша әкімшілігінің өкілдері де қызығушылық танытты. Бұл ұйымдардың қызметі тарихи білімді таратуға, мұрағат материалдарын өңдеуге және басып шығаруға, археологиялық зерттеулер жүргізуге, көне ескерткіштерді насихаттауға және қорғауға бағытталған. Олар географиялық, статистикалық, этнографиялық және табиғи-тарихи материалдар жинады, өңдеді және таратты, ғылыми экспедициялар жабдықтады. Патшалық әкімшіліктің ғылыми қоғамдар ашуға деген қызығушылығы Ресейдің капиталистік даму бағытымен байланысты болды. Ғылыми зерттеулер капиталистік қатынастар аясына алыс аймақтарды тартуға, өндіргіш күштердің өсуіне, империя экономикасының дамуына ықпал етті. Мақалада Қазақстанда мұрағат және тарих ғылымының қалыптасуына ықпал еткен Орынбор ғылымдарының архивтік комиссиясының (ОУАС) рөлі ерекше айтылған.

Кілт сөздер: ғылыми және ағартушылық ұйымдары, мұрағат комиссиясы, тарихи қоғамдар, археологиялық зерттеулер, көне заттар, ескерткіштерді сақтау, мұрағат.

N.A. Kazbekova, N.A. Kazbekov

Contribution of archival and educational organizations of pre-revolutionary Kazakhstan in the formation of Kazakhstan historical science (second half of XIX — beginning of XX centuries)

This article discusses the contribution of scientific and educational organizations of pre-revolutionary Kazakhstan to the study of culture and history of the region. In various cities of Kazakhstan in the second half of the XIX — early XX centuries. A whole series of scientific societies was opened: regional statistical committees, departments of the geographical society, and since 1887, the Orenburg Scientific Archival Commission. In the creation of scientific organizations was interested not only the regional community, but also representatives of the tsarist administration. The activities of these organizations were aimed at disseminating historical knowledge, processing and publishing archival materials, archaeological research, promoting and protecting ancient monuments. They collected, processed and distributed geographical, statistical, ethnographic and natural-historical materials, equipped scientific expeditions. The interest of the tsarist administration in opening scientific societies was dictated by the capitalist course of the development of Russia. Scientific research contributed to the involvement of distant suburbs in the sphere of capitalist relations, the growth of productive forces, the development of the economy of the empire. The article emphasizes the role of the Orenburg scientist Archival Commission (OUAC), whose activities contributed to the establishment of archival and historical science in Kazakhstan.

Keywords: scientific and educational organizations, archival commission, historical societies, archaeological research, antiquities, monument conservation, archives.

References

- 1 Zubova, N.L. (1990). Istoriko-prosvetitel'skie orhanizatsii v Rossii v kontse XIX–nachale XX vv. (Deiatel'nost' L.M. Savelova) [Historical and educational organizations in Russia in the late XIX — early XX centuries. (The activity of L.M. Savelov)]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 2 Andreeva, I.E. (1890). Entsiklopedicheskiĭ slovar' Brokhauza i Efrona [Encyclopedic Dictionary. F.A. Brockhaus, I.A. Efron]. (Vol. 1-41; Vol. II). Saint Petersburg [in Russian].
- 3 Sovetskaia istoricheskaia entsiklopediia (1965) [Soviet historical encyclopedia]. (Vol. 1-16; Vol. 6). Moscow [in Russian].
- 4 Stepansky, A.D. (1975). K istorii nauchno-istoricheskikh obshchestv v dorevoliutsionnoi Rossii [To the history of scientific and historical societies in pre-revolutionary Russia]. *Arkheograficheskiĭ ezhehodnik za 1974 god — AE for 1974*, 39. Moscow [in Russian].
- 5 Makarihin, V.P. (1991). *Hubernskie uchenye arkhivnye komissii Rossii* [Provincial scholars archival commissions of Russia]. Nizhny Novgorod: Volho-Viatskoe knizhnoe izdatel'stvo [in Russian].
- 6 Allenova, V.A. (2002). *Istoricheskaia nauka v rossiiskoi provintsii v kontse XIX — nachale XX vv.: Tambovskaia uchenaia arkhivnaia komissiiia* [Historical science in the Russian province in the late XIX — early XX centuries: Tambov Scientific Archival Commission]. Ryazan [in Russian].
- 7 Khabizhanova, G.B., Valikhanov, E.Zh., & Krivkov, A.L. (2003). Russkaia intellihentsiia v Kazakhstane (vтораia polovina XIX — nachalo XX vv.) [The Russian intellectuals in Kazakhstan (second half of the 19th — early 20th centuries)]. Moscow: Russkaia kniha [in Russian].
- 8 Yesenalina, J.S. (2003). K istorii sozdaniia Orenburhskoi uchenoi arkhivnoi komissii [On the history of the creation of the Orenburg Scientific Archival Commission]. *Vestnik Kazakhskoho natsionalnogo universiteta. Serii istoricheskaia — Bulletin of KazNU. The series is historical*, No. 1 (28), 97 [in Russian].

Ж.А. Карсыбаева, А.З. Жуманова, Т.Қ. Сақабай

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: gydita@mail.ru)*

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Оңтүстік Қазақстан облысының әйелдері: майдандағы күнделікті өмір тарихы

Ұлы Отан соғысының тарихнамасында зерттеушілердің басты назарында ірі шайқастардың тарихы, саяси оқиғалар, соғысушы жақтардың әскери стратегиялары, басып алынған территориялардағы өнеркәсіп орындарын эвакуациялау мен республикалар экономикасын соғыс жағдайына бейімдеп қайта құру, майдандағы жауынгерлердің ерліктері болды. Алайда соғысқа әйелдердің қатысуы мен майдандағы күнделікті өмір тарихы мәселесі зерттеуден тыс қалды. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бергі кезеңде әйелдердің ерлермен бірдей соғыстағы ерліктері, кеңес мемлекетінің әйелдерге қатысты жүргізген саясаты, тылдағы әйелдердің күнделікті еңбегі туралы зерттеулер жүргізіле бастады. Мақала Ұлы Отан соғысы жылдары Оңтүстік Қазақстан облысынан майданға аттанған әйелдердің қаһармандық істеріне, соғыста жаралы жауынгерлерді өлімнен арашалап қоймай, қолына қару ұстап соғысқан дәрігер әйелдерге арналған. Мұрағат құжаттары мен майдангер әйелдердің естеліктері соғыстың күнделікті өмір тарихының қайғылы беттерін ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы, Оңтүстік Қазақстан, майдан, күнделікті соғыс тарихы, әйелдер тарихы.

Kipicne

Ұлы Отан соғысының тарихы өзекті болып табылады. Отандық тарихнамада Ұлы Отан соғысына әйелдердің қатысуы ауқымды зерттеулер жүргізу мен кешенді қарастыруды қажет ететін маңызды тақырыптардың бірі. Соғыс аяқталғаннан бергі кезеңде бұл мәселеге тиісті көңіл аударылмады. Тәуелсіздік алғаннан бергі кезеңде зерттеушілерді майдан мен тылдағы әйелдердің ерен еңбегі, қаһармандылығы, соғыс жылдарындағы күнделікті тірліктің ауырлығына төтеп бере алған әйелдердің іс-әрекеті, психологиясы және басқа да сұрақтар көлемі қызықтыра бастады. Әйелдер өзінің нәзік табиғатына қарамастан ер адамдармен бірге соғыс ауыртпалығын майдан мен тылда бірдей көтере білді.

Берілген мақалада Оңтүстік Қазақстан облысы әйелдерінің соғыс жылдарындағы күнделікті өмір тарихын шынайы түрде көрсетуге тырыстық.

Методология және зерттеу әдістері

Күнделікті өмір тарихы – тарих ғылымының жаңа саласы, оның зерттеу пәні болып көптеген тарихи-мәдени, саяси-оқиғалық, этникалық және конфессионалдық контекстінде адамның күнделікті өмірі болып табылады. Күнделікті өмір тарихында басты назарда түрлі әлеуметтік топтар өкілдерінің өмір салты мен қайталанатын, «қалыпты» және әдеттегі, құраушы стилі, өмірлік жағдайларға деген эмоциялық қатынасы және мінез-құлық мотивтері болады.

Методологиялық база болып шетелдік зерттеушілердің күнделікті өмір тарихына қатысты жазған еңбектері табылады. Мақаланың негізіне К.Н. Любутин мен П.Н. Кондрашовтың күнделікті өмір тарихы туралы тұжырымдары алынды, онда зерттеудің басты субъектісі – жеке адам. Шындығында да, жекелеген адамдардың күнделікті өмірі, ол сол не басқа әлеуметтік топқа жатса да, бірегей уақыт пен кеңістік шеңберінде болса да, бір-біріне мүлде ұқсамайды. Олардың әлеуметтік шығу тегі мен мекендеген жері бірдей болса да, күнделікті өмірі бірдей болмайды. Ал арнайы тарихи зерттеулерде басты назарда жеке адам емес, адамдардың белгілі бір тобы болады (К.Н. Любутин, П.Н. Кондрашов, 2007). Нақтылап айтқанда, күнделікті өмірдің субъектісі жас ерекшелігі, жынысы, кәсіби қызметі және басқа да көрсеткіштер бойынша жеке адам болып табылады. Сондықтан тарихи зерттеудің басты мәселесі белгілі бір уақыт пен кеңістіктегі белгілі бір субъектінің күнделікті өмірінің нақты ерекшеліктерін, оның қалыптасуы, сақталуы мен өзгеруіне әсер ететін нақты факторларды да анықтау ғана емес, күнделікті өмір тарихын зерттеуде басты назарда адамдар тобы болу керек.

Ұлы Отан соғысына қатысқан куәгерлердің естеліктері, жалпы тарихи дерек ретінде естеліктер күнделікті өмір тарихын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ол тарихи құбылыстар мен үдерістерге, кішігірім социумдар мен тарихи ұжымдарға, отбасылық тарихқа ерекше назар аудартады. Соғыс уақытындағы әйелдердің күнделікті өмірінің жеке аспектілері, әдетте байқалмайтын жекелеген құбылыстар майдангер әйелдердің естеліктерінде көрініс табады.

Мақаланы жазу барысында жалпығылыми (анализ, синтез, математикалық-статистикалық әдіс), сонымен қатар арнайы тарихи әдістер: тарихи салыстырмалық, тарихи-реконструктивтік, тарихи типологиялық, мәселелік-хронологиялық, тарихи -жүйелілік сияқты әдістер қолданылды.

Пікір-талас

Ұлы Отан соғысы ХХ ғасырдағы әлем тарихындағы көлемді әскери қақтығыстардың бірі болды. Кез келген әскери қақтығыс соғысушы тараптардың бірі үшін жеңіспен аяқталғанмен, бұл жеңістің соғысқа тартылған жергілікті тұрғындардың өміріне, сол елдің экономикасына ауыртпашылық алып келетіні шындық. Ұлы Отан соғысына Қазақстанның барлық аймағынан адамдар майданға аттанып, әр өңір республика экономикасын әскери жағдайда дамытуға өзіндік үлестерін қосты. Бұл соғысқа Қазақстанның оңтүстік өңірінен 140 мыңнан астам адам қатысты, олардың жартысы майданнан оралмады. 51 жауынгер Кеңес Одағының батыры, сегіз жауынгер Даңқ орденінің толық кавалері атағын алды. Сондай-ақ мыңдаған ардагерлер жауынгерлік ордендермен және медальдармен марапатталды. Өткен жылы Оңтүстік Қазақстан облысы аумағында 174 соғыс ардагері, 4885 соғыс ардагерлері мен мүгедектеріне теңестірілгендер, 15733 тыл еңбеккерлері тұрады [1].

Соғысқа ерлермен бірге әйел адамдар да қатысты. Отандық тарихнамада қазақстандық әйелдердің соғысқа қатысуы мәселесі әлі де зерттеуді қажет етеді. Майдандағы күнделікті әскери өмір нәзік жандылардың мойнынан ауыр жүк артты, бірі қару алып соғысса, бірі жаралы жауынгерлердің өмірін сақтап қалу үшін күресті. Қазақстан майданға медициналық қызметкерлерді жіберуде ауқымды рөл атқарды, сондықтан бұл мақаланы Оңтүстік Қазақстан облысынан шыққан медбике әйелдердің Ұлы Отан соғысындағы ерліктеріне арнадық.

Ұлы Отан соғысы кеңестік бейбіт тұрғындар үшін кенеттен басталған соғыс болды. Соғыстан кейінгі өмірі Шымкент қаласында өткен майдангер Новожилова Полина Ивановна майданға қалай аттанғаны туралы өз естеліктерінде былай дейді: «Мен 1941 жылы БАКСР Стерлитамак қаласындағы медучилищені тәмамдадым. Бірінші емтихан 1941 жылдың 22 маусымында өтетін болып бекітілді, ал таңертең соғыс жарияланды. Адамдардың барлығы соғыстың басталғанын сондай үреймен қабылдап, отбасыларында талқылады. 23 маусымда Стерлитамак қаласында аудандық әскери комиссариатқа келу туралы шақырту қағазын алдым. Бірақ осы уақытта еріктілер көп болғандықтан мені емтихан тапсыруға жіберді. Соғыс кезінде Давлеканово қаласындағы ауруханада медбике болып жұмыс жасадым. Кейін 1943 жылдың 4 қыркүйегінде мен шақырту қағазын алдым, онда: «Әскери комиссариатқа келу, өзімен бірге ауыстыруға керекті ішкі киімдер, қасық, ыдыс және 3 күнге жететін азық-түліктің болу керектігі туралы жазылған» [2; 2].

Соғысқа қатысқан жауынгер қыздардың бірі Иконникова Фаина Федоровна 1923 ж. 23 қыркүйекте Новосибирск облысы аумағында дүниеге келген. 1928 жылы әкесі Қазақстанда Түркістан теміржол магистралінің құрылысы жұмысына қатысып, 1929 жылы отбасымен Оңтүстік Қазақстан жеріне қоныс аударған. Жауынгердің балалық шағы Шымкент қаласында өткен. Соғыс басталған кезде мектепті жаңа бітірген жас түлек Мәскеу қаласына архитектуралық институтқа оқуға түскісі келеді, бірақ сыртқа шығуға рұқсат берілмеген. Соғыс бұл отбасын толық қамтыды. 1941 жылы әкесі соғысқа аттанып, 1943 ж. Курск түбіндегі шайқаста қаза табады. Анасы жас балаларымен тылда қызмет етті. Үйде жауынгерлерге арнап әскери киімдер тігіп, жазда бау-бақшамен айналысып, соғыс уақытының қиындығын отбасымен көрді. Ташкент текстиль институтында оқып жүргенде 1942 жылы сәуір айының соңында Ташкент комсомол жастарының съезі өтіп, жастарды өз еркімен майданға аттануға үндеді. 1942 жылы мамыр айында ол пошта байланысшылары курсына жазылып, 1942 жылдың шілде айында берілген курсты аяқтайды. Майдангер соғыстағы әскери өмір жолы туралы өз естелігінде: «Солтүстік-Кавказ әскери округіне жіберіп, онда бізді әскери бөлімдерге бөлді, мен кіші лейтенант атағын бере отырып, 123 атқыштар дивизиясына (Әзірбайжан) далалық поштаға аға қабылдаушы ретінде жіберді. Бұл атақта мен қызметтің соңына дейін қалдым. Соғыс жылдары Солтүстік Кавказ, Украинаның оңтүстігі, Молдавия, Румыния, Болгария, Югославия, Венгриямен өттім. Венгрияда мені 3-ші Украин майданының ӘПБ алдымен уақытша, кейін тұрақты жұмысқа ауыстырды. Венгрияда жүргенде біз «Жеңіс» деген қуанышты хабар алдық» [3; 1].

Соғыс басталған кезеңде кеңес әскері қатарына әйелдерді бірден шақыртқан жоқ. 1941 жылы 17 қыркүйекте МҚК «КСРО азаматтарын жалпыға бірдей міндетті әскери оқу туралы» қаулы қабылдады, онда 16 жастан 50 жасқа дейінгі ер азаматтарды өндірістен қол үзбей міндетті оқыту туралы айтылды. Әскери сабақтар 110 сағаттық бағдарлама бойынша жүргізілді. Онда азаматтарды әскери жаттығуларға, қару-жарақтарды қолдана білуге үйретті [4]. Алайда майданда әскери мамандардың, оның ішінде медицина қызметкерлерінің жетіспеушілігі салдарынан әйелдерді де әскери іске тарту белсенді жүргізілді. Облыстардағы әскери комиссариаттар әскери мамандықтарға жоғарғы сынып оқушылары мен техникумдардың түлектері – қыздарды дайындауға ерекше көңіл бөлді. Соғысқа қатысқан әйелдер-майдангерлердің естеліктерінің көпшілігінде осындай әскери дайындықтан өткізілгендері жазылған. Мысалы, Нина Александровна Старыхтың естелігінде: «1941 жылы Ташмық орта мектебін (10 сыныптық) бітірдім. 1941 жылы 20 маусымда бізде бітіруші түлектердің кеші өтті, ал 22 маусым күні жау біздің сүйікті Отанымызға басып кірді. Біздің бүкіл 10 сыныбымызды түгелдей майдан оты шарпыды. Біздің 18 жастағы ұлдарымыздың барлығы майданға аттанды, мектеп партасынан тіке деп айтуға болады. Біздің сыныпта 5 қыз болды, олардың 4-уі әскерге шақырылды. Комсомолдық жолдамамен мен осы төрт қыздың бірі болып аттандым. Әлі есімде, 1942 жылы 15 тамызда Казан қаласының медициналық институтынан оқуға қабылдануым туралы хат алдым, сабақтар 1942 ж. 1 қыркүйегінен басталуы керек. Ал 1942 жылы 16 тамызда әскери комиссариаттан шақырту қағазы келді. Менің алдымда екі түрлі таңдау: институт немесе майдан болды. Майданды таңдадым. Қалайша, біздің Отанымызға қауіп төніп тұрғанда таңдамасқа. Өйткені бізде, сол кездегі жастардың ынтасы мен патриотизмі жоғары болды. Міне, 1942 жылы 18 тамызда мен Отаным қайда жіберсе, сонда аттандым. Мен 253 авиациялық дивизияның 93 жеке байланыс ротасына түстім. 6 ай ішінде радист мамандығын оқыдым, сержант атағым мен 2 сыныпты радист болып соғысқа кірдім» [5; 1].

Майдангер-әйелдердің естеліктерінен байқағанымыздай, жас қыздар болса да майдандағы қанды қырғыннан қорықпай, Отанға деген сүйіспеншілікпен өз еріктерімен сұранғандар көп болған. Олардың әрқайсының әскери өмір тарихы түрліше болған. Олар өліммен бетпе-бет келген, қасындағы жолдастарының өлімін көрген, адам өлтіру мен қан көрген. Соған қарамастан, ерекше қаһармандықпен қолына қару алып, майдандағы күнделікті өмірдің қиындығын мойымай көтеріп, соғысқаны танданарлық. Соның ішінде соғыстағы медициналық қызметкерлердің, санинструкторлар мен фельдшерлердің еңбектері ерекше, олар өз өмірін қауіпке тіге отырып, жаралы жауынгерлердің өмірін сақтауға тырысқан. Төбеде атылған оқ пен жердегі жарылған снарядтарға қарамастан, олар еңбектей жүріп, жаралыларды тасыған, жараларын таңған. Соғыс жылдары медицина қызметкерлерінің көп қаза табуы да сол себепті.

Медицина қызметкерлері соғыста сонымен қатар, госпиталь мүліктерінің сақталуына жауапты болған. Майдангер И.П. Новожилова естелігінде: «1943 жылдың қазан айының басында біздің госпиталь алдыңғы шепке жақын жіберілуге жүктерді тией бастады. Ауа-райы өзгеріп, жер батпақ, жаңбыр жауып, күн суытты. Біз барлығымыз жеңіл киінгенбіз. Уфа қаласынан шыққан кезде қар жауып, суық болды. Бізді госпитальдық мүлікті ашық платформаларда қорғауға мәжбүр етті. Мен бір рет сүйегіме дейін қатып қалдым. Екінші рет күзет орнына барудан бас тарттым, себебі - жылы киім жоқ, ал менің алдымда солдат қаруын кезеп тұр, «Ал мен атам» дейді. Мен, әрине, жылап, ол кетіп қалды да, кенеттен екеуі келді. Олардың шені жоғарылау болған бірі менімен сөйлесіп, былай деді: «қыздарды кинамандар» деді. Бұдан кейін бізді ашық далада кезекшілікке жібермейтін болды [2; 3].

Оңтүстік Қазақстаннан соғысқа аттанған майдангер қыздардың арасында көрнекті тұлға, медицина қызметкері Рәзия Шакированы Исакованы атап өту қажет. Ол 1936 жылы Шымкент қаласындағы фельдшер-акушер мектебіне оқуға түсіп, 1939 жылы фельдшер атағын алып, Шымкент ауданының Қызыл жар ауылдық кеңесінің медпунктіне жұмысқа жіберілген. Соғыстың осы ауыр кезеңінде, жүректің қалауы бойынша, өз еркімен, 1941 жылдың қыркүйек айында Кеңес Армиясының қатарына әскер қатарына қосылды.

Қысқа әскери-медициналық дайындықтан Чарджоу қаласында өтіп (Түркімен КСР), 1942 жылдың ақпанында өткеннен кейін Харьков түбінде жеке жол-құрылыс батальонымен майданға кірді. Майдангердің естелігінде ұрыс кезіндегі әскери фельдшерлердің жанталас өмірі көрсетілген: «Таң атқаннан бастап біздің әскерлердің шоғырлануы бойынша Дубовка селосының маңындағы көпір, жолдарға немістер күшейтілген артиллериялық оқ атуды және авиациясының ұшуын бастады. Осы қиын уақытта біз жараланғандарға көмектескенбіз. Міне, снаряд жарылып, жауынгер аударылып түсті, мен оған тез қарай жылжып, оның бет-жүзі көрінбеді, ауырсынған дыбыс шығарады және

қозғала алмайды; жараны сипалап отырып тез тауып алдым, оның аяғы шағылып кеткен екен. Оның жамбасын қатты таңып, майдан даласынан алып шығуға ұмтылдым. Бірақ артиллериялық бомбалау тоқтаған жоқ, снарядтар жарылып, мен жаралы жауынгер салынған тасымалдағышты алып келе жатқанда (машиналар жетіспеді), ол кезде өз денем кенеттен мұздап кетті. Мұны менің досымның бірі байқап, сенің өңің бұзылып кетті деп, етігімді шешкен кезде іші толған қан екен, сөйтсе снаряд жарықшақтар сол тізенің буынына түскен. Менің өзіме медсанбатқа емделуге кетуге тура келді. Бірнеше ай емделіп, сауыққаннан кейін мені генерал Рыбалко басқарған танк әскеріне әскери-фельдшер ретінде жіберді. Бұл біздің әскерлер Сталинград бағытында шабуылға өткен кезде 1943 жылдың ақпанында болды» [6; 4].

Соғыс тауқыметі майдангерлердің өмірінде терең із қалдырды, бірі майдан даласында мерт болса, енді бірі соғысқа денсаулығын беріп қайтты. Майдангер Н.А. Старых соғыста әскери өмірі мен бейбіт кезеңдегі өмірі туралы: «Менің күлгін машинада студобекер тіркемесі бар радиостанцияда байланысшы болып қызмет еттім. Біздің топта 2 радист, механик және шофер жаяу баруымызға тура келді. Бізге барлық әскери техникамен және кеңес әскерлері толы пароммен Амур өзені арқылы өту керек болды. Паром жапон авиациясының бомбалауы астында және Манчжур жағасынан оқпен атқылаудың астында болды. Біз үлкен қиындықпен Манчжурияның жағасына жеттік (сол кезде жапондықтар оны Манчжууго деп атаған), бізді осы бөлімге келгеннен кейін қызметтес құрбыларымыз жылап қарсы алды, өйткені Нина Зебrevаны снайпер өлтіргені туралы ротада әңгіме жеткен екен. Олардың айтуынша мен палубаға шығып ән айтып тұрған кезде жағадағы жау мергені мені атып түсірген. Бірақ, Құдайға шүкір, бұл тек қаңқу сөз ғана болды, ал мен тірі қалдым... біздің жер орналасқан жердегі жол бойын жаудың жарықтары түсіп, қатаң бақылап отырды. Мен фанзадан радиостанцияға дейін кезекшілікке бара жатып, прожектордың сәулелері көзіме түсіп, көзімнің қатты ауырғанын және кесіп өткендей болғанын сездім. Содан бері менің көзімнің көруі күрт нашарлай бастады, барлық емдеу түрлері еш көмектеспеді. Енді бірінші топтағы зағип мүгедекпін. Мен осыдан өте азап шегемін» [5; 3].

Оңтүстік Қазақстан облысынан тыл ардагері Жанаева (Мирсалиева) Тәттігуль Күзембайқызы тылдағы еңбегі туралы: «Мен Өзбекстанның Ташкент облысы Орджаникидзе ауданы, Дурмен ауылдық совет Қызыл азамат колхозында 15.05.1929 ж. шаруа жанұясында дүниеге келдім. Жанұяда екі ұл, екі қыз тәрбиелендік. Анам Мирсалиева Ұлтай 1895 жылғы. Әкем Ирсалиев Күзембай 1890 жылы туған. Мектепке 1937 жылы барып 7 жылдық білім алдым. Жастайымнан колхоз жұмыстарында жұмыс істедім. Колхоз шаруашылығында әр түрлі жұмыстар істедім. Ұлы Отан соғысы басталғанда 5 сыныпқа бардым. Мектептен келген соң шаруашылық істерге барып жұмыс істедім шамамыз келгенше. Мектепті бітірген соң шаруашылықта жұмыстар істеп, есепші де болдым. 1950 жылы Жанаев Мамытбаймен отбасын құрдым. Колхозда түрлі жұмыстар мақта егіп өсіріп, оны күзде теріп, күндік норманы 2-3 есеге дейін орындап, еңбек озаты атанғанмын. Қазіргі таңда Ер ана, тыл ардагерімін. Жанұямызда 4 ұл, 3 қыз тәрбиелеп өсірдік. Олардан 35 немере, 45 шөбере сүйіп, қызығын көріп отырмыз» [7; 2].

Иконникова Ф.Ф. соғыстың қанды қырғыны туралы өз естеліктерінде былай деп жазған: «Бұл жекелеген эпизодтар емес - бұл сөздің толық мағынасында айтқанда өткен төрт жылдан артық өмір. Бакуден Будапештке дейін ыстықта және пургада жаяу; жаңбыр мен қар астында; бомбалау немесе атыс астында жаяу жүру; кейде ашығу, шаршау. 1942 жылы күзде мен 19 жасқа толғанда біздің 123 атқыштар дивизиясы шабуылға шықты, 1942 жылдың желтоқсан айы бізге өте ауырға соқты. Өйткені алғаш рет күшті жаудың бекінісімен бетпе-бет келдік. Немістер Моздок қаласы маңында минамен жарылыс жасауды нығайта түсті, жер минамен, шабуылсыз, бомбалар – бұл нағыз қанды қасап еді. Шегіністерге қарамастан, алға жылжулардың арқасында 1943 жылы Моздок қаласы жаудан азат етілді. Далада қатты аяз болды. Жау шегінді, бірақ ауыр сынығымен, өздерінен кейін қатып қалған солдаттарының мәйіттерін қалдыра отырып кетті, олардың астында миналар жасырылды. Ал біздің сарбаздарымыз өкінішке орай, жаудың осындай сұм қулығының құрбаны болып, минаға түсіп, қаза тауып жатты. Біздің бөлім Георгиевск қаласына кірген кезде, біз қорқынышты суретті көрдік. Бұрынғы театр немесе клуб қабырғалары қанмен жазылған. Жергілікті тұрғындардың әңгімелері бойынша мұнда гестапо штабы болды, онда жау әскері бейбіт тұрғындарды азаптап, өлтіріп, қандарын қабырғаға шашып, жазуды қанмен жазған. Аулада бассейн немесе бетондалған үлкен шұңқыр болды, онда біз бейбіт тұрғындардың қатып қалған мәйіттерін көрдік. Сөйтсе, оларды атқылап, шұңқырға құлатқан. Осылайша біз тағы бір «азат етушілердің» адамгершілікке жатпайтын қызметімен таныстық» [3; 3].

Қорытынды

Осылайша, қазақстандық жауынгер әйелдердің жеңіске қосқан үлесі өте зор. Олардың әрқайсының ерлігі, мерген, медициналық қызметкер, басқа да әскери қызметкер болсын, жекелеген тарих болып жазылуға лайықты. Медициналық қызметкер ретінде әйелдер өзінің нәзік денесімен атқылаған оқтардың астымен жаралы жауынгерлерді арашалап алып шыққан. Соғыс даласындағы мыңдаған ер адамдар үшін олар өмірін сақтап қалушы ретінде үлкен рөл атқарған. Майдангер әйелдердің естеліктерінде жазылғандай, медбике әйелдер бірнеше түндер ұйқысыз операциялар жасап, күніне 300–1000 адамға дейін көмек көрсеткен. Жас дәрігер қыздар, медбикелер жаралылардың жарасын таңып, дәрі егіп қана қоймай, кезекшілікке тұрып, госпитальдардың мүлкін күзету, еденін жуу, басқа да ауыр қара жұмыстарды жасаған. Сонымен қатар, жаны қиналып, өлім аузында жатқан жаралыларға психологиялық көмек көрсетіп, өміріне араша түсуге тырысқан.

Осындай әскери қызметі үшін түрлі жоғары наградаларға ие болған. Мерген, жаяу әскер, санитар, медбике, дәрігер, санинструктор – әйелдер Отан алдындағы өз міндетін мінсіз орындаған. Олардың өзін құрбан ете отырып, батылдықпен соғысуы Ұлы Жеңіске жетуге қосқан үлестерінің ауқымдылығын көрсетеді.

Ұсыныстар

Ұлы Отан соғысына әйелдердің қатысу тарихы отандық тарих ғылымында алдағы уақытта толыққанды зерттеуді қажет етеді. Берілген мәліметтер Қазақстан тарихы, өлкетану, тарихи антропология бойынша білім беру курстарында ғана емес, патриотизм мен отансүйгіштікке тәрбиелеу үдерісінде де қолдана алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 В ЮКО торжественно отметили День Победы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ru.egemen.kz/article/193695-v-yuko-tordgestvenno-otmetili-den-pobedy>
- 2 ТГОА. — Ф. 537. — Оп. 14. — Д. 1. — Л. 1–8.
- 3 ТГОА. — Ф. 537. — Оп. 13. — Д. 1. — Л. 1–7.
- 4 Постановление ГКО № 690 «О всеобщем обязательном обучении военному делу граждан СССР» от 17.09.1941 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194109/gko_0690.html.
- 5 ТГОА. — Ф.537. — Оп.14. — Д.1. — Л. 1–8.
- 6 ТГОА. — Ф. 537. — Оп. 14. — Д.2. — Л. 1–17.
- 7 ТГОА. — Ф. 537. — Оп. 14. — Д.3. — Л. 1–3.

Ж.А. Карсыбаева, А.З. Жуманова, Т.Қ. Сақабай

Женщины Южно-Казахстанской области в годы Великой Отечественной войны: история о повседневной жизни на фронте

В историографии по проблеме Великой Отечественной войны в центре научного внимания были такие аспекты, как история крупных сражений, политические события, военные стратегии военизированных сторон, эвакуация промышленных предприятий на захваченных территориях и адаптация экономики республик к условиям войны, подвиг воинов на фронтах. Однако проблема участия женщин в Великой Отечественной войне была вне поля научного исследования. С момента обретения Казахстаном Независимости в историографии появились работы, посвященные героическому подвигу женщин на фронтах, самоотверженному труду женщин-тыловиков из Южно-Казахстанской области в годы Великой Отечественной войны. Архивные документы и воспоминания женщин-фронтовиков раскрывают трагические страницы истории повседневности войны.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Южный Казахстан, фронт, история повседневной войны, женская история.

Zh.A. Karsybayeva, A.Z. Zhumanova, T.K. Sakabay

Women of the South Kazakhstan region during the Great Patriotic war: the story of everyday life at the front

In the historiography of the great Patriotic war, the focus of scientific attention was on such aspects as the history of major battles, political events, military strategies of the paramilitary parties, the evacuation of industrial enterprises in the occupied territories and the adaptation of the economy of the republics to the conditions of war, the feat of soldiers at the front. However, the problem of women's participation in the great Patriotic war was outside the field of scientific research. Since Kazakhstan gained independence, works dedicated to the heroic deeds of women at the front, and selfless work of women in the rear have appeared in historiography. The article is devoted to the heroism and women's everyday life of women who went to the front from the South Kazakhstan region during the great Patriotic war. Archival documents and memoirs of women veterans reveal tragic pages in the history of everyday life of the war.

Keywords: Great Patriotic war, South Kazakhstan, front, history of everyday war, women's history.

References

- 1 V YuKO torzhestvenno otmetili Den Pobedy [In the SKR celebrated the Day of Victory]. *egemen.kz*. Retrieved from <https://ru.egemen.kz/article/193695-v-yuko-tordgestvenno-otmetili-den-pobedy> [in Russian].
- 2 TGOA [Turkestan Regional State Archive]. – F. 537. – Op. 14. – D. 1. – L. 1–8.
- 3 TGOA [Turkestan Regional State Archive]. – F. 537. – Op. 13. – D. 1. – L. 1–7.
- 4 Postanovlenie HKO No. 690 «O vseobshchem obiazatelnom obychnii voennomu delu hrazhdan SSSR» ot 17.09.1941 h. [Resolution of SCD № 690 «About general compulsory education to military science of citizens of the USSR» from 9/17/1941]. *teatrskazka.com*. Retrieved from http://www.teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194109/gko_0690.html [in Russian].
- 5 TGOA [Turkestan Regional State Archive]. – F. 537. – Op. 14. – D. 1. – L. 1–8.
- 6 TGOA [Turkestan Regional State Archive]. – F. 537. – Op. 14. – D. 2. – L. 1–17.
- 7 TGOA [Turkestan Regional State Archive]. – F. 537. – Op. 14. – D. 3. – L. 1–3.

Т.З. Рысбеков, А.Б. Нариман

*М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан
(E-mail: june91@bk.ru)*

Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Батыс Қазақстанның мұнай өнеркәсібіне шетел капиталының енуі: тарихы мен мәселелері

Мақалада Бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында және оның кезінде Ресей империясы жағдайында Батыс Қазақстанның мұнай саласына шетелдік капиталдың ену тарихы қарастырылған. Мақаланың кіріспе бөлігінде авторлар қазіргі кезеңдегі шетелдік компаниялардың рөлі мен қызметін қарастырған және бұл Батыс Қазақстанның мұнай саласына шетелдік капиталдың ену тарихын зерттеудің өзектілігін көрсетеді. Авторлар шетелдік капиталдың Батыс Қазақстанның мұнай аймақтарына ену жолдарын қарастырған, шетелдік компаниялардың құрылу кезеңдерін және олардың мақсаттарын талдаған.

Кілт сөздер: Бірінші дүниежүзілік соғыс, Батыс Қазақстан, шетел капиталы, шетел компаниялары, Орал-Ембі мұнай ауданы.

Кіріспе

Әлемдік экономикалық прогресстің негізгі әрі қозғаушы күші энергетикалық аспект болып табылатыны және оның даму жағдайына планетаның миллиардтаған тұрғындарының тұрмыс-тіршілігі тәуелді екені белгілі. Сондықтан, әрбір мемлекет өзінің энергетикалық қуатын арттыруға ұмтылады және олардың қатарында Қазақстан Республикасыда бар. Қазақстанның мұнай саласы мемлекетіміздің экономикасының маңызды салаларының бірі болып табылады. Осы себептен, ХХ ғасырдың 90-жылдарының басында, тәуелсіздікке қол жеткізгеннен соң, бірінші кезекте мұнай секторын дамытып, оған шетел инвестицияларын тартып, дамыған шетел мемлекеттерімен ынтымақтастықты дамыту жөнінде шешім қабылданған болатын.

Қазақстанның тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Жаңа кезеңдегі жаңа Қазақстан» аталатын халыққа жолдауында және «Қазақстан-2030» мемлекеттік даму стратегиясында республикамыз үшін мұнайдың құндылығын және оны ұлттық мүдде мен қызығушылықтар үшін пайдалану, Қазақстанның мұнай саясатының қатаң саяси-құқықтық негізін айқындаудың маңыздылығы жөнінде атап көрсеткен болатын. Мұнай – бұл Қазақстан Республикасының ұстанымын нығайтуға ықпал ететін сыртқы экономикалық дипломатияның маңызды рычагы [1], қазақстандық қазынаға айтарлықтай қаржының келуін қамтамасыз ететін және мұнай саласы экономиканың басқада салаларының дамуына, осының нәтижесінде халықтың тұрмыс-жағдайы деңгейінің жоғарлауына ықпал етеді [2].

Сондықтан, отандық мұнай секторын стимулдаудың тиімді механизмін қалыптастыру Қазақстан экономикасының тұрақты даму траекториясына кіруінің маңызды факторы болып саналады. Осы тұрғыдан алғанда, мемлекетіміздің Батыс облысы территорияларындағы және Каспий теңізінің қазақстандық секторындағы мұнай кен орындарын барлаудың, өңдеу мен өндірудің қолайлы жағдайларын қалыптастырудың маңызы зор. Дәл осы Батыс Қазақстан облысы ХХІ ғасырда Қазақстанға энергоресурстарға деген өзіндік экономиканың өсіп келе жатқан қажеттіліктерін қамтамасыз етуге және әлемдік нарықтарға мұнайды экспорттауды кеңейтуге мүмкіндік береді.

Қазақстандағы мұнайдың бай қоры шетелдік инвесторлар мен кәсіпкерлер тарабынан үлкен қызығушылық тудырады, көптеген шетелдік мұнай компаниялары Қазақстанның бірқатар қалаларында өздерінің өкілдіктерін ашып, жергілікті кадрлармен ынтымақтастық орнатқан. Қазіргі уақытта Қазақстан экономикасының кез-келген бір секторын тікелей инвестициялайтын трансұлттық компаниялардың маңызы зор. Мұнай саласы бойынша Қазақстан нарығында қызмет атқаратын және үлкен мөлшердегі капиталды инвестициялайтын көптеген шетел компанияларының маңызы бар. Негізінен мемлекетіміздің батысында орналасқан, Қазақстан территориясында шамамен 11-ге жуық — Теңіз, Қашаған, Өзен, Қарашығанақ, Қаламқас, Жаңажал, Жетібай, Ақтоты, Қаламқас-теңіз, Кенқияқ, Қайран мұнай кен орындары шоғырланған. Осы аталған мұнай кен орындарының барлығы

кемінде бір немесе екі шетел компаниялары тарабынан инвестицияланады. Қазіргі уақытта Қазақстанда, соның ішінде Теңіз, Қашаған, Қарашығанақта 1993 ж. бастап американдық «Шеврон» (Chevron), ExxonMobil (Теңіз, Қашаған), ConocoPhillips (Қашаған) компаниялары, италияндық «Agip», британдық «British Gas» (Қарашығанақ), француздық «Total» (Қашаған) компаниялары қызмет жасайды. Осындай шетел компанияларының, капиталының Қазақстанға ену тарихы тереңде жатыр.

Сондықтан, біз үшін Бірінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңындағы және жылдарындағы Батыс Қазақстанның мұнайлы аудандарына шетел капиталының ену тарихын зерттеу үлкен қызығушылық танытады және осы тұрғыдан алғанда мақала тақырыбының өзектілігі ешқандай күмән тудырмайды. Осымен қатар, Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Батыс Қазақстанға шетел капиталының енуі отандық тарихнамада зерттелмеген. Сондықтан, XIX-XX ғ. тоғысында Қазақстанның экономикалық дамуының тарихи тенденцияларын терең түсіну үшін аймақтық мәселелерге қатысты зерттеулердің қажеттілігі туындап отыр.

Методология және зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында ең алдымен, жалпы тарих ғылымының қазіргі уақыт талабына сай дамуына мүмкіндік беретін историзм, диалектика және объективтілік принциптері басшылыққа алынды. Историзм принципі мақаланың нысанын — шетел капиталын, компанияларын олардың пайда болу жағдайы және уақытымен тығыз байланыста қарастыруға мүмкіндік берді. Батыс Қазақстандағы шетел компаниялары мен қоғамдарын, олардың дамуы мен динамикасында қарастыруға, оның себеп-салдарын анықтау барысында диалектика принципі басшылыққа алынды. Объективтілік принципі өткен құбылыстарды олардың өзгеруіне, дамуына және тарихи байланыста жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді.

Сонымен бірге, Батыс Қазақстанның мұнайлы аудандарында шетел компанияларының құрылу тарихын, олардың мақсаты мен міндеттерін, мұнай кәсіпорындарына енуінің жолдарын зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи әдісі қолданылды.

Пікір-талас

Бірінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңында және жылдарында Англия, АҚШ, Франция, Германия, Италия, Голландия және Жапонияның ірі қаржы магнаттары алдымен ұлттық, соңынан әлемдік деңгейде мұнай көздері және мұнай өнімдері нарығы үшін белсенді түрде күрес жүргізген болатын. Мұнай көздерінің барлық мемлекеттерде жоқтығы және мұнайға деген сұраныс бұл күресті одан әрі ушықтырған болатын.

Мұнай-кен орындарын өздерінің қолдарына шоғырландыра отырып, ірі қаржы кәсіпкерлері экономикалық және саяси жағынан үстемдік етудің құралына ие болады. Сондықтан, капиталистік елдердің үкіметтерінің қолдауы арқылы қаржы магнаттары басқа мемлекеттердегі мұнай кен орындарын жаулап алады. Мысалы, XX ғ. басына қарай 1870 ж. АҚШ-та Рокфеллер құрған «Стандарт ойл» және 1882 ж. тіркелген «Стандарт ойл трест» компаниялары Америка, Еуропа және Таяу Шығыс нарығында үстемдік етуші рөл атқарған. Бірнеше жылдан кейін аталған екі компания әлемдік нарықта 1907 ж. голландық «Ройял Датч» және ағылшындық «Шелл транспорт энд Трейдин К» компанияларының бірігуі нәтижесінде құрылған «Ройял Датч Шелл» компаниясымен бәсекеге түскен болатын.

Осылайша, Бірінші дүниежүзілік соғыстың аяғына қарай ағылшын магнаттары әлемнің мұнай нарығында өздерінің үстемдігін орнатты. Ағылшын монополиялары әлемнің барлық жерлеріндегі мұнай кен орындарын жаулап алып, оларға иелік ету үшін ұмтылыс жасады. XX ғ. басында ағылшын монополистері Орал-Ембі мұнайлы ауданына ұмтылыс жасаған болатын.

Бастапқыда, Ембінің мұнай байлығын игеру ұсақ кәсіпкерлердің қызметімен байланысты болды. И. Лебедев Қара-Шұңғұл шатқалына жақын жерде мұнайдың бар екендігіне назар аударып, оған сұраным (заявка) арқылы иелік етеді. Соңынан, бұл территорияны Лебедевтен отставкадағы штабс-капитаны Н. Леман 260000 рубльге сатып алып, Ембіде алғашқы мұнай компаниясын құрады. «Леман және К» компаниясы өзінің байланыстарын пайдалана отырып, Орал облысының Гурьев және Калымык уездерінің алты волостарында пайдалы қазбаларды іздестіру және барлау құқығына ие болады. Бұл концессия көлемі 24000 шаршы версты құрайтын ауқымды территорияны қамтыды. Бірақ, Леманның атымен белгілі болған концессия айтарлықтай оң нәтижелерге қол жеткізе алмаған [3; 41].

Сондықтан, 1907 ж. Леман шетел кәсіпкерлерімен, алдымен ағылшын, соңынан швейцария-герман капиталистер тобымен келіссөз жүргізе бастаған. Келіссөздің нәтижесінде, ағылшын капиталистері барлау жұмыстарын жүзеге асыру мақсатында Орал-Ембіге өздерінің мамандарын жіберіп, Леманан концессия үшін құқығын сатып алып, Ембідегі алғашқы «Орал-Каспий мұнай қоғамын» құрады. Бұл қоғам мұнайға бай әрі көлемі жағынан 22500 шаршы верст территорияға ие болған [5].

Жалпы алғанда, аталған кезеңде, мұнай өнеркәсібіндегі шетел капиталы қызметінің айтарлықтай нығаюы байқалады. Ц.Л. Фридманның пікірінше 1910–1914 жж. аралығында Ресей шаруашылығының барлық басқа салаларына қарағанда мұнай өнеркәсібі шетел капиталымен кеңінен байытылған [3; 43]. Н.А. Глушковтың пікірінше әлемдік мұнай нарығы үшін қалыптасқан қолайлы жағдайдың арқасында 1913 ж. Орал облысының мұнайлы аудандарына ағылшындар, француздар, бельгейцтер және голландықтар назар аударып, мұнай құндылықтары Париж, Брюссель, Лондон және Амстрадам биржаларының бай объектілеріне айналған. Британдық империализм мұнайды белсенді түрде издестіріп, Голландық Үндістанға ұмтылыс жасап, Ағылшын-Парсы компаниясын құрады, Азиялық Түркияға енеіп, Батыс Қазақстанның бай мұнай көздеріне қызығушылық танытады [4; 8].

Жоғарыда атап өткендей, шетел капиталының, соның ішінде британдық капиталдың ұмтылыс жасаған ең жас мұнай ауданы Орал-Ембі болды. Бұл ауданға деген қызығушылық 1911 жылы Доссорда («Орал-Каспий мұнай қоғамдастығының» Леманнан сатып алған № 3 ұңғымада) 30 сағат ішінде 1,5 млн. астам пұт мұнайды атқылаған кезінде туды. Бұл атқылаған мұнайдың сапасы айтарлықтай жоғары, ондағы керосиннің үлесі 70 пайызды құраған. Сондықтан, ағылшын империалистері Ембі мұнай кен орнының өздерінің қолына алу үшін барлық шараларды жасаған және Ембі ауданының айналасында ақылға сыймайтын серпіліс басталған болатын. Акцияның курсы шарықтату үшін «мұнай өзені туралы» сөз тарап, 1912 ж. Лондонда Ембі мұнай байлығын өңдеуге бағытталған құны 5 млн.фунт стерлингті (47 млн.рубль) құрайтын жаңа акцияларды даярлауға көше бастаған [3; 46].

Мысалы, Самара-Орал басқармасы бойынша мұнайды барлау және оған рұқсат алу үшін келіп түскен сұранымның көлемі Бірінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңында айтарлықтай жоғары болған.

1914 ж. қарай ағылшын компаниясы «Орал-Каспий мұнай қоғамдастығы» иелігінде 12000 сұраным (заявка) болған. Мұнайды барлау үшін Самара-Орал жер басқармасына келіп түскен сұранымның саны 1917 ж. 1 қаңтарда 43869 жеткен. Мұнан басқа, Жер және мемлекеттік мүлік басқармасы орталығына Орал облысының Гурьев, Темирск, Либшенск уездерінің мұнай кен орындарын барлау үшін жалпы саны 20000 құрайтын өтініш келіп түскен. Ағылшын капиталы Ембі ауданына әртүрлі жолдармен: өзіндік ағылшын акционерлік компанияларын құру; атауы жағынан орыс қоғамының делдалдығы арқылы; орыс компанияларына іскер ретінде қатысу жолдары арқылы енген және басқарған. Шетел капиталының ену жолдары әртүрлі, ал мақсаты бір – ең бай мұнай кен орындарын иелену арқылы қысқа мерзім ішінде қомақты капиталды табысқа иелену болған [3; 45].

Жоғарыда аталған жолдардың әрқайсысына жеке тоқталсақ:

Бірінші топқа, яғни өзіндік ағылшын компанияларына Батыс-Орал мұнай қоғамы, Орал-Ембі қоғамы, Орталық Орал-Каспий қоғамы, Солтүстік-Каспий мұнай компаниясы жатады.

«Батыс-Орал мұнай қоғамы» (West Ural Petroleum Company Ltd) 1912 ж. құрылған. Бұл компанияның иеленген сұранымына сәйкес компанияға Орал Казак әскерлерінің Сарайчинск станицасы ауданының манайын барлауға құқық берді. Осымен бірге, 1913 ж. «Орал-Ембі мұнай кәсіпорын қоғамы» (Ural Emba Oilfields Ltd) құрылған.

Өзіндік дербес ағылшын акционерлік компаниялардың қатарына 1912 ж. құрылған «Орталық Орал-Каспий қоғамын» (Central Ural Caspian Comp., Ltd) және 1914 ж. Лондонда тіркелген «Солтүстік Каспий мұнай компаниясын» (North Caspian Oil Comp., Ltd) атап көрсетуге болады.

Шетел, соның ішінде ағылшын капиталының Орал-Ембі ауданының мұнай орындарын барлау мен өңдеу үшін рұқсат алып, кіруіне орыс компаниялары мен Ресейдің мұнай өнеркәсібі ыңғайлы жағдайды қалыптастырған. Мысалы, мұндай жол арқылы әрекет еткен ағылшын акционерлік қоғамы қатарына «Ембі-Каспий мұнай өнеркәсібі қоғамы» мен «Орал-Каспий мұнай корпорациясы» болып табылады. Бірінші аталған ағылшын компаниясы аумағы жағынан 4450 десятинаға тең «Ембі-Каспий» орыс компаниясы арқылы әрекет еткен.

Сонымен қатар, ағылшын монополистерінің ірі құралы «Орал-Каспий мұнай корпорациясы» болды. Бұл корпорация Леманның концессиясын және Орал облысының Гурьев уездінің Бланск,

Ембі-Акбассовск және Джарчинск волостарындағы мұнай кен орындарын барлауға рұқсатын иеленген. Аталған корпорацияға берілген мұнай кен орындарының көлемі 22500 шаршы верстқа, ал тек қана Доссордағы берілген учаске саны 124 жеткен [3; 49].

Жоғарыда атап көрсеткендей, шетел капиталының Қазақстан жеріне, соның ішінде Ембі ауданына енуінің бірден бір жолы олардың орыс кәсіпорындарында іскерлік қатысуы арқылы кіру жолы болып саналады. 1912 ж. Орал облысындағы мұнайды барлау мен өндіру үшін «Ембі» акционерлік қоғамы құрылған болатын. Бұл қоғамның негізгі капиталы 6 млн.рубльді құраса, оның 2 млн.550 мың рублі ағылшындардың үлесіне тиісті болса, «Ембі» қоғамы акциясының үлкен үлесі (42,5 пайызы) «Нобель ағайындары серіктестігіне» тиісті болған [4; 15]. Яғни «Ембі» акционерлік қоғамына ағылшын капиталынан басқа неміс («Нобель ағайындары серіктестігі») және француз (Луи Дрейфус банкир үйі) қызығушылық танытқандығын көре аламыз.

Осымен қатар, Парижде ірі орыс, француз және ағылшын банктері арасында мұнай кен орындарына бай жерлерді және Орал облысының мұнай индустриясын дамыту мақсатында келісімшартқа қол қойылған. Келісімшартта орыстардың қызығушылықтарын Орыс-Азия және Санкт-Петербург Халықаралық коммерциялық банкі, ал француздардың қызығушылықтарын әйгілі «Луи Дрейфус және С.Бордак» банктері қорғаған.

Бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында Ембіге Майкөпте жұмыс жасау мақсатында «Колхида» акционерлік қоғамы келеді. Аталған акционерлік қоғамға ірі банктік фирмалар, атап айтқанда «Нобель ағайындары серіктестігі» (36 пайыз акцияның иесі), «Каспий-Қаратөңіз», «Бакниск мұнай өңдеуші қоғамы» қызығушылық танытқан. Айта кету керек, «Колихида» қоғамының үлескері ірі француз банк үйінің басшысы Ротшильд болған.

1913 жылдың екінші жартысында Орал облысының мұнайлы аймағын пайдалану мақсатында ірі кәсіпорын «Оңтүстік-Шығыс мұнай өнеркәсібі серіктестігі» құрылады. Ал, Бірінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде, яғни 1915 ж. Орал облысының мұнай кәсібін құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету үшін «Ембі ауданының көмекші кәсіпорындарының акционерлік қоғамы» құрылған және ондағы негізгі үстем рөлді ағылшын капиталы атқарған. 1916 ж. аталған акционерлік қоғам «Оралмұнай акционерлік қоғамы» деген атаумен өзінің қызметін жалғастырған.

Мұнай фирмаларын техникалық материалдармен, қажетті құрал-жабдықтарымен қамтамасыз ету үшін, сонымен бірге қаржы операцияларын жүзеге асыру үшін Гурьевте «Стукен және К» фирмасының конторасы, Орыс-Азия банкінің (фактілі түрде француз банкі, себебі ондағы 72 пайыз шетел капиталының 60 пайызы француз банкіне тиесілі болған) бөлімшесі ашылған. Орал-Ембі ауданында қызмет жасаған жоғарыда аты аталған қоғамдар еншілес кәсіпорындар бола отырып, үш ірі қаржы акционерлік компаниямен («Орыс мұнай корпорациясы», «Роял Датч Шелл» және «Нобель ағайындары серіктестігі») байланыста болған.

Мұнайлы аудандар үшін шетелдіктердің тарабынан келіп түскен өтініштердің үлкен бөлігі алып-сатарлық (спекуляция) мақсатын көздеген. Бұл жөнінде Орал облысының Темір мұнай ауданының басқарушысы Обуховский өзінің 1914 жылғы есебінде «Рұқсат алған тұлғалардың көпшілігі қазіргі уақытта мұнайды барлауға кіріскен жоқ, сұраным-рұқсаты иелену спекуляция мақсатын көздеген» деп атап көрсеткен. Орал-Ембі мұнайын пайдалану үшін құрылған акционерлік қоғамдардың да қызметі алып-сатарлық сипатта болған. Халықаралық қаржы топтары арасында және көптеген биржаларда Орал-Ембінің мұнай байлығына деген асқан сұраныстың пайда болуына қарамастан, бұл байлықты өңдеу үшін жұмсалатын қаржы капиталының көлемі аз сомманы құраған және мұның себебі шетел кәсіпкерлерінің «дайынға» ұмтылыс жасауымен байланысты болған.

Осылайша, Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Ембі ауданына орыс және шетел капиталы ұмтылыс жасады. Қазан революциясының қарсаңында Ембі ауданында қызмет атқару мақсатында құрылған компаниялар мен қоғамдардың капиталының жалпы соммасы 60 млн.рубльді құраған және оның үштен екі бөлігі шетел капиталының үлесінде, ал үштен бір бөлігі шетел капиталымен тікелей байланыста болған орыс капиталының үлесінде болған [3; 52].

Қазақстанның мұнайға бай аудандарына иелік етіп, шетел капиталистері өз тараптарынан аз мөлшердегі қаржыны жұмсап, бай кен орындарын жыртқыштық жолымен пайдаланып, арзан жұмысшы күшін қатаң түрде қолданып, қомақты кіріс табуды көздеген және «бізден соң бәрі бір» деген принциппен әрекет еткен.

Ембідегі мұнай өнеркәсібі шетел капиталистері үшін қомақты кіріс әкелген. Мысалы, Ембіде қызмет жасаған акционерлік кәсіпорындарының кірісі жыл сайын өсіп отырған. 1912–1914 жж. «Орал-Каспий мұнай қоғамы» берген дивидендтің көлемі 7 пайызды құраса, 1915 ж. оның көлемі екі

есеге өскен. Ал, «Ембі мұнай өнеркәсібі қоғамының» есебіне сәйкес оның жалпы кірісі 1913 ж. 737 мың рублді (негізі капиталы 4,8 млн.рубль болған) құраса, 1914 ж. оның көлемі 1440 мың рублге (негізгі капиталы 6 млн.рубль болған) жеткен [6; 8]. Бірнеше жылдың ішінде «Ембі» және «Орал-Каспий мұнай өнеркәсібі қоғамы» оған жұмсалған қаражатпен салыстырғанда көп табыс түсірген және Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында оның көлемі тағыда айтарлықтай өскен [3; 88].

Қорытынды

Бірінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңында және жылдарында Батыс Қазақстанның мұнайлы аудандары шетел капиталистері тарабынан үлкен қызығушылық танытып, әлемдік нарықта маңызды рөл атқарған. Батыс Қазақстанның территориясында құрылған алғашқы шетелдік қоғамдар мен компаниялар индустриализация жолындағы алғашқы қадамдарды жеңілдеткенімен, Қазақстанның экономикалық дамуының анықтаушы факторы болған жоқ және экономикалық дамуға айтарлықтай ықпалы болмады. Себебі, шетел капиталистері тек қана пайда пайда-кіріс мақсаттарын көздеп, алдымен дайын мұнайды атқылаған аудандарға қызығушылық танытқан, жаңа мұнайлы территорияларды барлау т.б. жұмыстарына қаржы бөлмеген. Мұнай өнеркәсібінен түскен кіріс кәсіпорындардың дамуына және өндірістің әдістері мен тәсілдерін жетілдіруге жұмсалған жоқ. Шетел капиталистері қарапайым кәсіпорындарды құрып, оларда ескірген және минимум қажетті құрал-жабдықтарды қолданған, сондықтан бұл кәсіпорындардың тағдыры аз уақыттық болып, ондағы қондырылған құрал-жабдықтар тез ескіріп, істен шығып қалып отырған.

Сондықтан, өткен тарихи тәжірибеге шолу жасай отырып, отандық ғылымның болашақта дамуы үшін және қазіргі таңда Қазақстан Республикасының алдында тұрған экономикалық қатынастар мәселесін шешудің әдістерін жетілдіру мақсатында тарихтан сабақ алу қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Послание Президента РК Н.Назарбаева «Новый Казахстан в новое время» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070002007_#z0
- 2 Стратегия государственного развития РК «Казахстан–2030» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.zakon.kz/60241-strategija-kazakhstan-2030-i-ee.html>
- 3 Фридман Ц.Л. Иностранный капитал в доореволюционном Казахстане / Ц.Л. Фридман. — Алма-Ата: Казах. изд-во, 1960. — 143 с.
- 4 Глушков Н.А. Современное состояние буровых работ на нефтяных площадях Уральской области / Н.А. Глушков // Нефтяное дело. — 1911. — № 21. — С. 5–11.
- 5 Эвентов Л. Иностранный капитал в нефтяной промышленности России (1874–1917 гг.) / Л. Эвентов. — М.-Л., 1925. — 203 с.
- 6 Алампиев П.М. Ликвидация экономического неравенства народов Советского Востока / П.М. Алампиев. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — 451 с.

Т.З. Рысбеков, А.Б. Нариман

Проникновение иностранного капитала в нефтяную промышленность Западного Казахстана в годы Первой мировой войны: история и проблемы

В статье проанализирована история проникновения иностранного капитала в сферу нефтяной индустрии Западного Казахстана в условиях Российской империи накануне и в годы Первой мировой войны. Авторами рассмотрена роль и деятельность иностранных компаний на современном этапе и этим обозначена актуальность изучения истории проникновения иностранного капитала в нефтяную отрасль. Кроме того, изучены пути проникновения иностранного капитала в нефтяные районы Западного Казахстана, приведены этапы создания иностранных компаний, обществ и их цели.

Ключевые слова: Первая мировая война, Западный Казахстан, иностранный капитал, иностранные компании, Урало-Эмбинский нефтяной район.

T.Z. Rysbekov, A.B. Nariman

Foreign capital penetration in the oil industry Western Kazakhstan during the First World War: history and problems

The article analyzes the history of the penetration of foreign capital into the oil industry of Western Kazakhstan in the conditions of the Russian Empire on the eve of and during the First World War. In the introductory part of the article, the authors considers the role and activities of foreign companies at the present stage and this indicates the relevance of studying the history of the penetration of foreign capital into the oil industry of Western Kazakhstan in the above period. The authors examined the ways of penetration of foreign capital into the oil regions of Western Kazakhstan, analyzed the stages of creating foreign companies, societies and their goals.

Keywords: World War I, Western Kazakhstan, foreign capital, foreign companies, Ural-Emba oil region.

References

- 1 *Poslanie Prezidenta RK N.Nazarbaeva «Novyi Kazakhstan v novoe vremia» [Message of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev «New Kazakhstan in a new time»].* adilet.zan.kz. Retrieved from http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070002007_#z0
- 2 *Stratehiia hosudarstvennoho razvitiia RK «Kazakhstan–2030» [State Development Strategy of the Republic of Kazakhstan «Kazakhstan-2030»].* zakon.kz. Retrieved from <https://www.zakon.kz/60241-strategija-kazakhstan-2030-i-ee.html>
- 3 Fridman, C.L. (1960). *Inostrannyi kapital v dovrevoliutsionnom Kazakhstane [Foreign capital in pre-revolutionary Kazakhstan]*. Alma-Ata: Kazakhskoe izdatelstvo [in Russian].
- 4 Glushkov, N.A. (1911). *Sovremennoe sostoianie burovykh rabot na nefiannykh ploshchadiakh Uralskoi oblasti [Current state of drilling operations in the oil fields of the Ural region]. Neftianoe delo — Oil business, 21 [in Russian].*
- 5 Eventov, L. (1925). *Inostrannyi kapital v nefianoi promyshlennosti Rossii (1874–1917 hh.) [Foreign capital in the oil industry of Russia (1874–1917)]*. Moscow–Leningrad [in Russian].
- 6 Alampiev, P.M. (1958). *Likvidatsiia ekonomicheskoho neravenstva narodov Sovetskoho Vostoka [The elimination of economic inequality of the peoples of the Soviet East]*. Moscow: Izdatelstvo AN SSSR [in Russian].

Ғ. Мажиев¹, Р.М. Мухаметшин²

¹*Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан;*

²*Ресей ислам университеті, Қазан, Татарстан*

(E-mail: kmdbbeibit@mail.ru)

**Бүгінгі таңдағы ислам елдеріндегі мемлекет пен дін қатынасының
ерекшеліктері, принциптері мен даму тенденциялары:
Сауд Арабиясы, Мысыр, Малайзия**

Мақалада ислам елдеріндегі дін және мемлекет қатынасы аспектілері қарастырылған. Сауд Арабия патшалығы мен Египет Араб Республикасы және Малайзия Федерациясы зерттеу нысаны ретінде алынды. Дін мен мемлекет қатынасын ашу үшін қарастырылған мемлекеттердің исламға басымдылық беру ерекшеліктеріне, оның ішінде діни партиялардың қызметінің белсенділігі мен елдің орналасу аумағына және этноконфессиялық құрамына қарай талданды. Сонымен қатар мақалада үш елдің биліктік жүйесінің дінге қатыстылық деңгейі де сараланды. Зерттеу барысында Сауд Арабиясының дінге басымдылық беру деңгейі өзге екі елден қарағанда қатаңырақ екендігі, алайда, соңғы жылдары басқару жүйесі мен білім беру және қызмет көрсету салаларында, сонымен қатар көп сынға ұшыраған мәдени мұраларды сақтау істерінде өзгерістер мен жаңашылдықтарды енгізуге деген талпыныстар байқалды. Ал, Мысыр елі ислам дініне басымдылық берумен қатар ибраһимдік діндерге де мәртебе беретіндігі және елдің саяси билігі екі елге қарағанда әлдеқайда зайырлы екендігі айқындалды. Малайзия монархиялық биліктегі мұсылман елі бола тұра, елде діни, саяси партиялардың және өзге дінге негізделген ұйымдардың қызметіне еркіндік береді. Олардың белсенділігі парламенттегі сайланған мүшелермен елдің басқару ісіне араласуға мүмкіндік алады. Ел тарихында өз халқының эралуандығын нарықтық бәсекеге бағыттау арқылы дамудың жоғарғы көрсеткішіне жеткізе алды. Тақырып мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың әр елдердегі ерекшеліктерін ашуға бағытталғандықтан зерттеу барысында құрылымдық-функционалдық және дінтанулық салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Кілт сөздер: Сауд Арабиясы, Малайзия, Мысыр, дін, мемлекет, билік, заң, ислам.

Қазіргі таңда әлем зерттеушілерінің назары ислам әлемін зерттеуге ерекше көңіл бөле бастады. Әсіресе, исламдық басқару жүйесінің универсалдылығы және оның практикалық маңызы мен тікелей қоғам тіршілігінде қолдануының артуы көптеген зерттеушілердің қызығушылығын тудыруда. Бүкіл әлем зайырлы басқару жүйесіне бет бұрып жатса да исламға ерекше мәртебе беретін басқару жүйесі әлі де болса өзінің өміршеңдігін сақтап қалуда. Ислам мемлекеттерінің ерекшеліктері мен бүгінгі заманға сай басқарушылық жүйесінің дамуын ашу үшін ислам елдерінің дін мен мемлекет қатынасын ғылыми тұрғыдан қарастыру қажеттілігі туындайды.

Бүгінде мұсылмандардың саны жаһан халықтарының төрттен бірін құрап отыр. Бұл шамамен екі миллиард адамды жуықтайды. Сәйкесінше мұсылмандыққа басымдық беретін елдердің саны да аз емес. Мұсылмандардың басын қосатын ең үлкен ұйым – Ислам ынтымақтастық ұйымына бүгінде 57 ел мүше. Оның ішінде Қазақстан да бар. Мүшелікке ие елдердің басқару жүйелерінде ислам дінінің статусы әртүрлі. Олардың бірқатарында исламға мемлекеттік дін мәртебесі берілсе, ал, кейбір елдер зайырлылық ұстанымдарына байланысты заңдарында ислам дініне арнайы мәртебе берілмеген. Осы тұста ислам елдерінің дін және мемлекет қатынастарының принциптері мен формаларын талдау

үшін Сауд Арабия патшалығы, Египет Араб Республикасы, Малайзия елдерін зерттеу нысаны ретінде алып қарасақ, тақырыпты ашуға мүмкіндік мол болмақ. Өйткені, келтірілген мемлекеттердің дін мен мемлекет қатынасын реттеу ұстанымдары бір-бірімен қатты ерекшеленеді. Ислам аталмыш үш елге ортақ құндылық саналғанымен олардың ұлттық салт-санасы мен географиялық орналасуы, мемлекеттік басқару жүйесі және экономикалық бағыты мүлде басқа.

Зерттеу нысаны ретінде алынған елдердің ішіндегі Сауд Арабиясы Патшалығында (САП) дін мен мемлекет қатынасы 1992 жылы қабылданған «Негізгі Заңымен» реттеледі. Заңның 1-бабында «Сауд Арабиясы патшалығы – діні Ислам болып табылатын толық егеменді араб ислам мемлекеті, ал Конституция – Алла Тағаланың кітабы және оның Пайғамбарының сүннеті» деп белгіленген [1]. Заңның 7-бабына сәйкес «Сауд Арабиясы Патшалығындағы мемлекеттік билік Алла Тағаланың кітабынан және оның Пайғамбарының сүннетінен бастау алады» және 8-бапқа сәйкес «Сауд Арабиясы Патшалығында мемлекеттік басқару жүйесі ислам шарифатына сәйкес әділдік, кеңесші және теңдік қағидаттарына негізделген» деп ислам діні елдің мемлекеттік мәртебеге ие діні екендігі және басқару жүйесінде шарифатқа сүйенетіндігі ашық баяндалады [1]. Ислам дінінің мәртебесі мемлекеттік дін болумен қатар патшалықтың тұрғындарының ұстануы тиіс және ол заңмен бекітілген. Негізгі Заңның 9-бабына сәйкес «Сауд Арабия қоғамының өзегі отбасы болып табылады және оның мүшелері ислам дінінің негізінде өмір сүруі тиіс және оның адалдық талаптары Құдайға, оның Елшісіне және билікке мойынсұну, заңдарды құрметтеу және жүзеге асыру, сондай-ақ Отанға сүйіспеншілік пен оның даңқты тарихына мақтанышпен қарау» делінген [1].

САП билігінің құрылымы екі әулеттің келісімі негізінде құрылып, осы күнге дейін сол келісім бойынша мемлекетті басқарып келеді. Біріншісі Абдул Азиз Ибн Сауд патшаның ұрпағынан тараған әулет. Бұл әулет елдің саяси бағытын басқарады. Негізгі Заңның 5-бабына сәйкес «Негізін қалаушы патша Абд әл-Азиз ибн Абд ар-Рахман әл-Фейсал әл Сауд пен оның ұлдарының ұлдарымен шектелуі тиіс. Адалдық олардың арасында Құдай Тағаланың кітабы және оның елшісі (оған Алланың сәлемі болсын) сүннеті негізінде ең орынды болуға кепілдік етілуге тиіс» деп Сауд әулетінің монархиялық билігі мен шарифаттың байланысы заңмен бекітілген [1]. Ал, екінші арғы атасы Мухаммада ибн Абдул Уаһхабқа тірелетін Әл Шейх әулеті дін мамандары корпусына жауапты. Әулеттің бұл функциясы ресми түрде мекеме ретінде 1925 жылы «Жақсылыққа шақыру және күнәдан тыю Лигасы» (Хайъа аль-амр би альмааруф уа ан-наһа ан аль-мункар) атымен Эр-Риадта құрылып, бекітілді. Оны қысқаша әл-Хасба деп те атайды [2]. Мемлекет және дін қатынасының ерекшелігін патшалықтың діни және саяси билігінің тарихынан анық көруге болады. Әрине бұл екі әулеттің арасында арагідік текетірестер де орын алып отырды. Оның басты себебі ретінде зерттеушілер саяси биліктің аз да болса заман талабына сай бейімделуге тырысуы, ал дін қызметкерлерінің оған қарсылық танытуымен байланыстырады. Жақсылыққа шақыру және күнәдан тыю лигасы биліктің қабылдаған шешімін шарифи тұрғыдан мақұлдап немесе келіспейтіндігін білдіріп отыратын, сол арқылы патша саясатын діни тұрғыдан негіздейтін мекемеге айналады. Әрине, бұл жерде лиганың азда болса дербестігі сақталды. Оны кейде Сауд билігінің лига құрамын өзгертуі және жаңа басшыны тағайындауынан көруге болады.

Сауд Патшалығында таралған ислам діні сүнниттік ханбали мазһабының Абдул Уаһхаб іліміне негізделген. Өз кезегінде бұл бағыт ислам қоғамына жаңашылдықтың «кез-келген» түрінің енуіне қарсы болды [3]. Ал, жаһанның күннен-күнге өзгеріске түсіп отыруы Сауд билігі мен ондағы араб халқының да жағдайға сай бейімделуін талап етті. Осыған орай Сауд билігі мемлекеттік басқару мен білім, қоғамдық қызмет саласына өзгертулер енгізу шараларын жасады. Ал бұл екі корпус арасында келіспеушіліктердің орын алуына және ортақ шешімге деген мұқтаждықтың туындауына алып келді. Мәселен, 2002 жылға Мекке қаласында орын алған өрт кезінде 15 қыз көз жұмды. Оқиға қыздар мектебінде орын алған. Өрттен қашпақ болған қыздардың шарифатқа сай киімдері болмайды. Төтенше жағдай қызметі келген кезде «шарифи полиция» өрт сөндірушілердің ішке енуіне рұқсат бермейді. Ондағы уәж ер мен әйелдің бірге болуы «шарифатқа қайшы» деген ұстанымды алға тарту [4]. Соңы қыздардың қайғылы қазасымен аяқталады. Яғни, мүмкіндік бола тұра адам өліміне жол беріледі. Сол себептен билік қыздар мектебін діни қызметкерлер құзырынан алып білім министрлігі қарауына береді. Сонымен қатар билік өрт сөндірушілерге қыздарды тілсіз жаудан ешқандай киім ерекшеліктеріне қарамастан құқаруға рұқсат берді [5].

Елдің дінге қатынасын анықтайтын білім саласы ислам дініне бағытталған. Негізгі Заңның 13-бабында «Білім беру жастарға ислам дінін үйретуге және оларды дағдысын арттыруға бағытталуы тиіс» деп дінге басымдылық беріледі. Дегенмен, соңғы жылдары реформа жасауға деген

тырысушылық байқалуда. Сауд билігі техникалық білімнің қажеттілігін сезініп, бірнеше техникалық бағыттағы оқу орындарын аша бастады. 2009 жылдың 23 қыркүйегінде Джидда қаласында Абдолла патшаның атындағы Ғылым және техника университетінің ашылу салтанатында патша «ғылым мен білім тек ауру адамның бойында ғана қайшылыққа түседі» деп патшалықтың ғылымға деген ықыласын мәлімдеді. Бұл оқиға кейін патшалық ғұламаларының назарында сынға түседі. Атап айтқанда Жоғарғы ғұламалар кеңесінің мүшесі Саада Аш-Шасри өз мәлімдемесінде аталмыш оқу орындарында әйелдер мен ерлердің бірге оқуы дұрыс емес және ондағы пәндерге шариғи сараптама керек деп айтты. 2009 жылдың қазан айында Абдалла патшаның Аш-Шасриді қызметінен босату туралы жарлығы шықты. Осы тұста Жоғарғы ғұламалар кеңесінің құзіреттілігін анықтай өтсек. Бұл кеңес 1993 жылы құрылып, 150 мүшелік құрамымен патша тарапынан тағайындалатын ғұламалар кеңесі. Алғашында мүшелік тек ер адамдардан құралды. Қазіргі кезде олардың қатарында шииттік бағыттағы дін өкілдері де әйелдер де мүшелікке енді [3]. Кеңес мемлекеттік маңызы бар істерді талқылайды.

1992 жылғы Негізгі заң бойынша елде тек ораза және құрбан айт мерекелері ғана мемлекеттік деңгейдегі мейрам ретінде тойланатын. Десе де 2005 жылы 23 қыркүйекте Сауд Арабиясы өз тарихында алғаш рет «ұлттық бірлестік» күнін атап өтті. Өз кезегінде бұл елдің шариғи мерекелерден бөлек ұлттық ерекшеліктерін қалыптастыруға тырысушылығының қазіргі кездегі бір айғағы болып отыр. Мұсылмандар үшін ең қасиетті орын Мекке мен Мадина қазіргі Сауд Арабиясының құрамында. Бұл аталмыш екі қала ислам дінінің алғаш тараған, Мұхаммед пайғамбар мен оның танымал сахабаларының өмір сүріп, жерленген жері. Өз кезегінде бұл патшалыққа мұсылман елдері арасында ерекше мәртебе береді. Дегенмен, САП мәдени мұраларды бұзуына байланысты көптеген елдер тарапынан сынға ұшырады [6]. САП дін қызметкерлері мұны елдің жалғыз құдайлық «таухидке» қарсы келетін «ширк» терминімен байланыстырады. Яғни, қасиетті Меккеге келген мұсылмандардың осы аумақта жерленген қасиетті тұлғалардың мазарларынан медет сұрауын «ширк» жасауда деп бағалап, мұндай объектілерді жою діни тұрғыдан құпталды [7]. Осындай сынның бірі елдегі шииттік бағыттағы мәдени мұралардың жойылуы [8]. Алайда, 2019 жылы туристік бағытты дамытуды қолға алып, шетелдік туристердің келуіне жол ашты [9]. Өз кезегінде бұл алдағы уақытта патшалықтың мәдени мұралардың сақталуына деген ұстанымның өзгеруі ықтималдығын көрсетеді.

Жалпы, Сауд арабиясы ислам елдерінің ішінде діннің қатаң формасын ұстанатын мемлекет. Алайда, жаһандық өзгерістер елдің дін және мемлекет қатынасына әсерін тигізуде. Оны елдің мемлекеттік құрылымында жаңа басқару тетіктерінің пайда болуы мен соңғы кездегі жиі көтеріліп жүрген білім саласында реформа жасау керек деген пікірлерден байқауға болады. Яғни, діни ұстанымдарға толық негіздегісі келгенімен зайырлы білім мен басқару жүйесінің үлгілері бәрі бір де өз қажеттілігін білдіруде. Зерттеу нәтижелері патшалықтың алдағы уақытта да исламның мәртебесін мемлекеттік дін ретінде сақтай отырып, кейбір салаларда зайырлы елдердің тәжірибесіне қажеттіліктердің артатындығын көрсетуде. Сондықтан болашақта білім беру саласы мен мемлекеттік басқару істерінде бірқатар өзгерістер орын алу ықтималдығы басым.

Ислам әлемінде ерекше өзіндік орны бар, экономикалық дамуы мен дінді ұстануда өзге мұсылман елдеріне үлгі болып отырған Азия құрлығындағы ислам мемлекетінің бірі Малайзия Федерациясы. Малайзия көпұлтты әрі, көпконфессиялы ел. Федерацияда 180 этникалық топ өкілдері өмір сүруде. Елдің 50 пайыздан астамы мұсылман-малайлықтар, ал 23,7 пайыздайы қытайлар. Олардың басым бөлігі даосизм, буддизм және конфуцизмді, ал христиандықты аз ғана бөлігі ұстанады. Үнділер халықтың 7 пайызын құрайды. Пайыздық көрсеткіші қытайлардан аз болғанымен үнділердің арасында буддизм мен ұлттық діндері индуизмді және сикхизм мен мұсылмандықты, тіпті христиандықты да ұстанатын өкілдері бар. Қалған 16 пайыз тұрғындар эмигранттар мен Малакка және Калимантаның байырғы халқының еншісінде [10]. Өз кезегінде бұл Федерацияның діни келісімді сақтау мақсатында қажырлы жұмыстарды талап ететіндігін көрсетеді. Дегенмен, этноконфессиялық құрамының әралуандылығына қарамастан федерацияда дінге басымдылық беріледі.

Елдің дін және мемлекет қатынасы МФ-нің 1957 жылы қабылданған Конституциясында анық көрсетілген. Конституциясының 3-бабында «Ислам Федерацияның діні болып табылады; алайда өзге діндерді Федерацияның кез-келген бөлігінде татулық пен келісімшілікпен ұстануға болады» деп көрсетілген. Ислам діні мемлекеттік дін мәртебесіне ие болғанымен Малайзияның көпэтностылығы мен көпконфессиялылығы өзге ислам елдерінен көрі біршама ерекшелейді. Зерттеуші И.Н. Золотухин «ел халқының басым бөлігі мұсылмандар болғанына қарамастан Малайзия классикалық ислам

мемлекеті емес, оған «малайларға басымдылық беретін көпэтносты қоғам» формуласы тән, онда баршаға діни сенім бостандығына кепілдік беріледі» деп ой қорытады. Конституцияның 8-бабының 1-тармағына сәйкес «барлық тұлға заң алдында тең және заң тарапынан тең құқылы бағаланады» делінсе 11-баптың 1-тармағына «әркім өз дінін ұстануға, діни рәсімдерді өтеуге құқылы» делінген. Діни бірлестіктердің қызметі Конституцияның 11, 12-баптарымен реттеледі. Заңға сәйкес әр діни бірлестіктің: дін мәселесіндегі істерді басқаруға, діни немесе қайырымдылық мақсатында мекеме ашуға және ұстап тұруға, мүлікті иемденуге, оларды заңға сәйкес басқаруға құқығы бар. Сонымен қатар діни топтар балаларға арналған діни оқу орнын ұстауға рұқсат етіледі. Алайда, бұл қандай да бір діни алауыздық тудыруға бағытталмауы керек.

Малайзияда діни жеке ұйымдардың қоғамдық белсенділігі жоғары. Елде қырыққа жуық партия бар. Олардың қатарында 1951 жылы құрылған Малайзияның Ислам партиясын (МИП) айтсақ болады. МИП-тің бағдарламасындағы негізгі мақсаттары Исламдық мемлекет құру және Конституцияның бірқатар ережелерін Құран мен Сүннеттің нормаларына сәйкестігін қайта қарап, түзету. Бірақ бұл партияның өкілдері палатаның мүшелігіне көп орын алып жүрген жоқ. Тағы бір партия Ұлттық фронт деп аталады. 1974 жылы он төрт партия мен ұйымдарды бірігуінен құралған. Фронт бағдарламасы өз қызметінің мақсаты бірыңғай үйлесімді Малайзия ұлтын қалыптастыру, ресми дін ретінде исламды орнықтыру және оны қолдау, алайда, ар-ождан бостандығы қағидаттарын назарға ұстау. 2008 жылғы болған парламенттік сайлауда ҰФ Өкілдер палатасында 140 орынды иемденіп, басымдылық танытты. Елдегі ең белсенді әрі ықпалды партия (БМҰҰ) 1946 жылы құрылған Біріккен Малай Ұлттық ұйымы саналады. БМҰҰ көшбасшылары 1950 жылдардың ортасынан бастап тұрақты түрде Малай үкіметін басқарды. Партияның негізгі мақсаты конституциялық монархияны сақтау және демократиялық басқаруды дамыту, исламға ресми дін мәртебесін беру, ортақ консенсусты сақтай отырып, бірыңғай Малайзия халқын қалыптастыру, малай мәдениеті мен малай тілін дамыту болып табылады [11]. Бұл ретте партияның қызметі радикалды ислам қағидаттарына қарсы әрекет етеді. БМҰҰ мүшелері Федерация құрылғаннан бері Малайзияның премьер-министрі лауазымына 6 рет тағайындалып 2018 жылға дейін атқарды. Елде осы үш партия арасында билік үшін тартыс бар. Сайлау кездерінде көп жағдайда басымдылық БМҰҰ жағында. Бұл ұйымның ұлттық құндылық пен діни сенім бостандығына және ислам дініне басымдық берумен қатар конституциялық басқаруды қатар дамытуға тырысуы негізгі артықшылығы болып отыр.

Ел тарихында конфессиялық келіспеушіліктің және діни сарында мемлекеттік саясатқа деген көңіл толмаушылық фактілері орын алған. Оған елдің этноконфессиялық құрамы мен тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы ширек ғасыр ішіндегі мұсылман малайлардың орта табысының төмен болуы себеп болған. Дегенмен, малай билігі Жаңа экономикалық саясат (ЖЭС) аясында елдегі кедейшілікті азайту және мұсылман малайлардың нарықтық өндірістегі үлесінің артуы нәтижесінде ел мұсылмандарының билікке деген оң көзқарасын қалыптастыра алды. Алайда, осы тұста елдің мұсылман малайларға көп мүмкіншіліктер жасауы мұсылмандықты ұстанбайтын қытай, үнді және өзге де этнос өкілдері арасында сынға түсті. Дегенмен, халықтың басым бөлігі мұсылман дінін ұстанғандықтан ислам діні өз мәртебесін сақтауда.

Жалпы, малайзияның мемлекет және дін қатынасында елдің ислам дініне басымдық беруімен қатар діни сенім бостандығын қамтамасыз етуге және елдің көпэтникалық құрамының татулығын сақтауға бағытталған. Сонымен бірге билік экономикалық дамудың қарқыны мен жұмыссыздықты азайту арқылы ел халқының діни және ұлттық келіспеушіліктерінің алдын алуды және ислам діні негізінде ұлттық тұтастықты қамтамасыз етуді мақсат етеді. Дегенмен, елде мемлекеттің исламға берген мәртебесін азсынатын партиялар мен ұйымдар қызмет етуі басқару жүйесін әлі де болса өзгеріске түсу мүмкіндігін көрсетсе, екінші жағынан жалпы халықтың үштен бірі өзге дін өкілдері құрайтындығын ескерсек, қазіргі басқару жүйесін одан ары исламдандыруды қатаңдатуы қалайтын ұйымдардың билік пен халық тарапынан қолдау табу ықтималдығы жоғары емес. Малайзия ислам елдері арасында ағылшын елінің отарынан шыққаннан бері өзінің даму жолында кездескен конфессиялық, этникалық және экономикалық мәселерді дінге басымдылық берумен қатар конституциялық монархия жолын таңдау арқылы тиімді жүйесін қалыптастыра алған бірден-бір мемлекет. Әрине, елде этноконфессиялық мәселе түбегейлі жойылған жоқ. Сондықтан малай билігі алдында бұл мәселені оңды жетілдірудің жолдарын қарастыру шаралары өз өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Мұсылман елдері арасында тарихы терең, мәдениеті бай елдің бірі Египет Араб Республикасы (ЕАР). Елдің дін және мемлекет қатынасы Конституцияда анық жазылған. Конституцияның преамбуласы «Бисмиллаһи-р-Рахмани-р-Рахим» деп басталып, 2-бабында «Ислам — мемлекеттік дін, ал араб

тілі — оның ресми тілі. Ислам шариятының қағидалары Заңнаманың басты көзі болып табылады» [12]. Яғни, ел ислам дініне мемлекеттік дін мәртебесін береді. Мысыр әралуан халықтардың мәдениеті мен әлемнің әртүрлі өркениеті тоғысқан ежелгі ел. Сондықтан мұнда халықтың этникалық және конфессиялық құрамы да біркелкі емес. Елдің басым бөлігін мұсылман-арабтар құрайды (90 %). Одан кейінгі орында шамамен 10 миллиондай көрсеткішпен копт христиандар тұр [13]. Шииттердің саны халықтың шамамен 1 пайызын немесе 1 000 000-ға жуық адамды құрайды. Бахаи өкілдерінің мәлімдеуінше, қауым көлемі 1000-нан 2000 адамға дейін [14]. Мемлекеттің дін саласындағы саясаты өзінің осындай конфессиялық құрамын ескереді.

ЕАР-да исламнан кейін христиандар мен иудейлерге ерекше мәртебе берілген. Негізгі Заңның 3-бабының «Мысырлық христиандар және иудейлер заңдарының принциптері – олардың жеке мәртебесін, діни істерін және рухани көшбасшыларын іріктеуді реттейтін заңнамалардың басты қайнар көзі болып табылады» және 235-бапта «Осы Конституция күшіне енгеннен кейін өзінің бірінші заңнамалық мерзімінде Өкілдер Палатасы үйі христиандарға өздерінің діни салт-дәстүрлерін ұстану еркіндігіне кепілдік беретін, шіркеулердің құрылысы мен жөндеуін ұйымдастыру туралы заң шығарады» делінген [12]. Бұдан байқайтынымыз елде заңмен мойындалған үш дін бар. Олардың үшеуі де ибраһимдік дінге жатады. Әрине, тарихы терең бұл елде басқа дін өкілдері де тұрады. Заң олардың ар-ождан бостандығын мойындайды. Заңның 64-бабында «Сенім бостандығы абсолютті. Діни жораларды орындау және діни ғибадат ету орындарын белгілеу бостандығы заңмен ұйымдастырылған құқық болып табылады» ал, 53-бапқа сәйкес «Азаматтар заң алдында тең... дін, сенім, жынысы, шығу тегі, нәсілі, терісінің түсі, тілі, мүгедектігі, әлеуметтік жағдайы, саяси немесе географиялық тиесілігі бойынша немесе кез келген басқа себептермен кемсітуге болмайды. Кемсітушілік және жек көрушілік заң бойынша жазаланатын қылмыстар болып табылады. Мемлекет кемсітушіліктің барлық нысандарын жою үшін барлық қажетті шараларды қабылдайды» делінген [12].

Негізгі заңның 7-бабында «Әл-Азхар өз істерінде айрықша құзыретке ие тәуелсіз исламдық ғылыми мекеме болып табылады. Ол дін ғылымдары мен ислам істері саласындағы үлкен беделге ие. Мысырда және әлемде исламды уағыздау және дін ғылымдары мен араб тілін тарату міндетті. Мемлекет бұл мақсаттарға қол жеткізу үшін жеткілікті қаржы бөледі» деп келтіреді. Мысырдың көнеден келе жатқан бұл университеті қазіргі ислам әлеміндегі ең ықпалды, әрі танымал оқу орны болып табылады. Ондағы ғалымдардың шығарған пәтуаларын дүние жүзінің мұсылмандары басшылыққа алады. Сондықтан мемлекет аталмыш оқу ордасын жоғары бағалайды. 2011 жылға дейін елдің экономикасында туризмнің елеулі үлесі болды. Оған елдің бай мәдениеті мен тарихи жәдігерлердің көптеп сақталуы себеп. Сондықтан ЕАР заңында мәдени мұраларды ерекше қорғайды. Конституцияның 50-бабында «Мысырдың Перғауындық, Копттық, Исламдық және қазіргі кезеңдегі материалдық және моралдық өркениеттік және мәдени мұрасының барлық түрі — мемлекет тарапынан қорғалатын және қолдау білдірілетін ұлттық және жалпы адамзаттық мұра» деп белгілейді [12]. Өз кезегінде бұл ЕАР-ның мәдени мұраларға қатысты ұстанымы САП-нан қарағанда әлдеқайда жұмсақ екендігі байқалады.

Конституцияның 74-бабына сәйкес «Азаматтардың заңда белгіленген тәртіппен хабарлау арқылы саяси партиялар құруға құқығы бар. Дінге негізделген немесе жынысына, шығу тегіне, географиялық жағдайына байланысты кемсітушілікке жол беретін саяси әрекеттердің жүзеге асырылуына немесе саяси партиялардың құрылуына жол берілмейді». 2014 жылы қабылданған аталмыш заңнамалық құжатта діни партия құруға тыйым салынған. Оған себеп «мұсылман бауырлар» діни ұйымын және оған қарасты партияларды елдегі террористік ұйым ретінде тануы және елдегі фундаменталды діни ұйымдардың ықпалын азайту болды. Қазіргі уақытта елде 100-ден астам тіркелген саяси партиялар қызмет атқарады. Конституция дін негізінде саяси партияларды құруға тыйым салса да, ислам заңдарын орнатуға ұмтылатын партиялар бар. Өйткені, елдің негізгі заңында дінге ашық басымдылық беріліп, ислам мемлекеттік дін ретінде мойындалған.

ЕАР конфессиялық саясатының батыс елдері, оның ішінде Америка Құрама Штаттары тарапынан ең жиі сынға алынатын тұсы елдің копт христиандарға деген қатынасы. Сонымен қатар бахаи және Иегова куәгерлері ұйымына тыйым салуы да сынға ілікті. Дегенмен, АҚШ мемлекеттік департаментінің адам құқығы бойынша 2018 жылғы баяндамасында алдыңғы жылғы баяндамаларынан қарағанда тағылған сындардың азая түскендігі байқалады. Мысыр билігі бұл мәселені шешу үшін 2016 жылы шіркеулерді заңды түрде тіркеуге қоюға мүмкіндік беретін Заң қабылдады. Нәтижеде 783 шіркеудің қызметі заңдастырылды [14]. Елде мұнымен қоса тағы бір кезекті мәселе бар. Оның

біріншісі радикалды ислами топтар тарапынан теракт әрекеттердің жиі орын алуы және дінаралық алауыздықты қоздыруы болса, екінші исламдық топтар арасындағы қақтығыстардың өршу мәселесі. 2017 жылғы 23 қарашада Синай жарты аралының солтүстігінде әр-Рауд мешітінде орын алған терактіде 230 адам қаза тапты. Террористер алдымен, жарылғыш зат тастап, сосын мешіттен жан сауғалап қашқан жамағатты оқ жаудырып өлтірген. Мәліметтерге сәйкес ИШИМ содырлары тарапынан жасалған бұл әрекет сопылық бағыттағы мұсылмандарды өлтіру мақсатында болған [14]. Бұл, террористік топтардың мұсылмандарды да, өзге дін өкілдерін де аямайтындығын ашық көрсетті. ЕАР-да діни қатынастардың шиеленісуіне халықтың өмір сүру деңгейінің төмендігі де әсер етуде. Жұмыссыздықтың жоғары деңгейі мен орта таптың аздығы елдегі халықтың төзімсіздігін және радикалды топтарға қосылу мүмкіндігін арттырады.

Жалпы, ЕАР VII ғасырдан бері ислам мемлекеті ретінде саналуы, қазіргі күнде де ислам дінінің мемлекеттік дін мәртебесінің сақталуына мүмкіндік беруде. Дегенмен, Мысыр әлемдегі ең көне елдің бірі болғандықтан конфессиялық құрамы да әралуан. Конституциясы Ибраһимдік діндерге ерекше мәртебе береді. Мемлекет басшысы зайырлы адам болып саналады. Алайда, ислами мекемелер мемлекет тарапынан қаржыландырылады. Елде, діни алауыздық өршу және лаңкестік әрекеттердің орын алу ықтималдығы бар. Сондықтан ЕАР лаңкестікпен күресуде өте белсенді жұмыс жасайтын елдің бірі.

Қорытындылай келе аталмыш үш елде де ислам мемлекеттік дін мәртебесіне ие. Дегенмен, басқару жүйесі әрқалай. Малайзия мен Сауд Арабиясында монархиялық басқару болса, Мысыр республикалық жүйені қолайлы көрген. Үш елдің орналасқан аумағына қарай этникалық, сәйкесінше конфессиялық құрамы да әртүрлі. Мұсылмандардың саны үш елде де басым болғанымен, пайыздық көрсеткіші әр түрлі. Сауд Арабиясында барлығы дерлік мұсылмандар, МФ-да мұсылман-малайлар 50 пайыздай, қалғаны буддизм, конфуциандықты және индуизмді ұстанатын қытай үнді және өзге этнос өкілдері. Ал, ЕАР-да христиан копт өкілдері халықтың 9 пайыздайын құрайды. Әр елдің мемлекет және дін қатынасы этно-конфессиялық құрамына орай реттелген. Мысалы, САП-та Шейх әулеті мен Сауд әулетінің бірнеше жылдардан бергі келісімі негізінде уаһха биліктен өзге көзқарастың таралуына жол берілмейді. Ал, Мысыр ислам мемлекеті саналғанымен билік жүйесіне зайырлы мемлекеттердің тәжірибесін қолдану арқылы елдегі конфессияаралық және мемлекет пен дін қатынастарын реттеуге тырысуда. Оны, елдің діни партияларды құруға тыйым салуынан көруге болады. Ал, Малайзияның ұстанымы нарықтық қатынастарға негізделген. Елде исламдық, ұлттық немесе демократиялық бағыттарда партиялар жұмыс жасайды. Қытай, үнді және малай халықтарының дүниетанымдарына жақын ұйымдардың қызметі әрбір ұлттың діні мен рухани құндылықтарын сақтауға бағытталған. Әрине, мемлекеттің ұстанымы мен халықтың дені мұсылман болуы ислам дінінің басымдылығына жол ашады. Алайда, осыған қарамастан өзге ұлт өкілдері оның ішінде қытайлар мен үнділермен әріптестік қатынас орната алған. Нәтижесінде ел халқының татулығы мен материалдық тұрғыдан баюына жол ашылды. Бұл МФ аумағындағы қытайлықтар мен малайлықтардың нарықтық бәсекелестігі нәтижесінде ортаға шықты. Яғни, ел халқы діни таластарды ысырып, кәсіптік бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағыттады. Оған себеп, малай еліне миграциялық толқынмен келіп қоныстанған қытайларды малай билігі дер кезінде елдің заңнамаларына бейімдеп үлгере алғандығы. Ал, Мысырдың орналасқан аумағы араб әлемі. Араб көктемінің самалы әлі толық басылған жоқ. Сонымен қатар ондағы христиандар мен өзге де діни топтар елдің тұрғылықты өкілдері. Яғни, оларды бірден елдің басқару жүйесіне бейімдеу оңайға соқпайды. Өз кезегінде бұл ЕАР-дағы мемлекет және дін қатынасын күрделендіре түседі.

Әдебиеттер тізімі

1 Basic Law of Governance [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/sa/sa016en.pdf>

2 Косач Г. Саудовская Лига общественной морали и государство [Электронды ресурс] / Г. Косач. — 2013. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/saudovskaya-liga-obschestvennoy-morali-i-gosudarstvo>

3 Косач Г. Саудовская Аравия: власть и религия [Электронный ресурс] / Г. Косач. — 2013. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/saudovskaya-araviya-vlast-i-religiya>

4 В Мекке заживо сгорели 15 школьников [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.kommersant.ru/doc/935340>

5 Рожаева Е. В Саудовской Аравии разрешили спасти от пожара девушек без паранджи [Электронный ресурс] / Е. Рожаева. — Режим доступа: <https://www.kp.kz/daily/24490.5/646214/>

- 6 Саудовская Аравия теряет культурное наследие: 98 % объектов культуры разрушены [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://artguide.com/news/749>
- 7 Каково положение законов Аллаха в Саудовской Аравии? [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://golosislama.com/news.php?id=18327>
- 8 ООН призывает Саудовскую Аравию не уничтожать «культурное наследие» в шиитском селении [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rus.azattyq.org/a/28507289.html>
- 9 Саудовская Аравия впервые открывает туристическое направление [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://tengritravel.kz/around-the-world/saudovskaya-araviya-vpervyie-otkryivaet-turisticheskoe-363117/>
- 10 Золотухин И. Малайзия в зеркале этноконфессиональной ситуации: история и современность [Электронный ресурс] / И. Золотухин. — 2010. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/malayziya-v-zerkale-etnokonfessionalnoy-situatsii-istoriya-i-sovremennost>
- 11 Особенности партийной системы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.hyno.ru/tom2/996.html>
- 12 Egypt's Constitution of 2014. https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf
- 13 Кривец Е.А. Коптская община Египта и политика дискриминации [Электронный ресурс] / Е.А. Кривец. — 2014. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/koptskaya-obschina-egipta-i-politika-diskriminatsii>
- 14 2018 Report on International Religious Freedom: Egypt [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.state.gov/reports/2018-report-on-international-religious-freedom/egypt/>

Ғ. Мажиев, Р.М. Мухаметшин

Особенности, принципы и тенденции развития отношений государства и религии в современных исламских странах: Саудовская Аравия, Египет, Малайзия

В статье проанализированы аспекты отношений между религией и государством в исламских странах. В качестве объекта исследования были взяты Королевство Саудовской Аравии, Арабская Республика Египет и Федерация Малайзия. С целью раскрытия проблемы отношений религии и государства были изучены особенности приоритетности ислама в данных государствах, активность деятельности религиозных партий, расположение стран и их этноконфессиональный состав. Кроме того, оценен уровень религиозной принадлежности системы власти трех стран. В ходе исследования было отмечено, что уровень предпочтения в Саудовской Аравии более жесткий, чем в двух других странах, однако в последние годы наблюдались попытки привнести изменения и новшества в системе управления и образования и сфере услуг, а также в деле сохранения культурного наследия, подвергшейся наибольшей критике. В то же время в Египте, помимо исламской религии, могут дать статус другим авраамическим религиям, это указывает на то, что политическая власть страны является более светской, чем в остальных двух странах. Малайзия, являясь мусульманской страной в монархической власти, предоставляет в стране свободу деятельности религиозных, политических партий и иных организаций, основанных на религии. Они имеют возможность участвовать в управлении страной, посредством своих членов, избранных в парламент. История этой страны показывает, что через многообразие своего народа они достигли высокого уровня развития, ориентированного на рыночную конкуренцию.

Ключевые слова: Саудовская Аравия, Малайзия, Египет, религия, государство, власть, закон, ислам.

G. Mazhiyev, R.M. Mukhametshin

Features, principles and trends in the development of relations between the state and religion in modern Islamic countries: Saudi Arabia, Egypt, Malaysia

The author in this article analyzed aspects of the relationship between religion and the state in Islamic countries. The Kingdom of Saudi Arabia, the Arab Republic of Egypt and the Federation of Malaysia were taken as the object of study. To uncover the problems of relations between religion and the state, an analyzed features of the priority of Islam in these states, the activity of religious parties, the location of countries and their ethnic and religious composition. In addition, the article analyzes the level of religious affiliation of the power system of the three countries. The study noted that the level of preference for Saudi Arabia is more stringent than in the other two countries, however, in recent years there have been attempts to make changes and innovations in the management system and education and services, as well as in preserving the cultural heritage that has been most criticized. At the same time, in Egypt, in addition to the Islamic religion, they can give status to other Abrahamic religions, this is an indicator that the country's political power is more secular than in the other two countries. Malaysia, being a Muslim country in monarchical power, provides freedom of activity for religious, political parties and other organizations based on religion in the country. They have the

opportunity to participate in the government, through their members elected to parliament. The history of this country shows that through the diversity of their people, they have reached a high level of development, focused on market competition.

Keywords: Saudi Arabia, Malaysia, Egypt, religion, state, power, law, Islam.

References

- 1 Basic Law of Governance. (n.d.). *wipo.int*. Retrieved from <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/sa/sa016en.pdf>
- 2 Kosach, G. (2013a). Saudovskaia Liha obshchestvennoi morali i gosudarstvo [Saudi League of Public Morality and the State]. *cyberleninka.ru*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/saudovskaya-liga-obschestvennoy-morali-i-gosudarstvo> [in Russian].
- 3 Kosach, G. (2013b). Saudovskaia Araviia: vlast i relihiia [Saudi Arabia: Power and Religion]. *cyberleninka.ru*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/saudovskaya-araviya-vlast-i-religiya> [in Russian].
- 4 V Mekke zazhivo shoreli 15 shkolkits [15 schoolgirls burned alive in Mecca]. (n.d.). *kommersant.ru*. Retrieved from kommersant.ru/doc/935340 [in Russian].
- 5 Rozhayeva, Ye. V Saudovskoi Aravii razreshili spasat ot pozhara devushek bez parandzhi [Saudi Arabia allowed to save girls without burqa from fire]. (n.d.). *kp.kz*. Retrieved from <https://www.kp.kz/daily/24490.5/646214/> [in Russian].
- 6 Saudovskaia Araviia teriaet kulturnoie nasledie: 98 % obiektov kultury razrusheny [Saudi Arabia loses cultural heritage 98 % of cultural sites destroyed]. (n.d.). *artguide.com*. Retrieved from <http://artguide.com/news/749> [in Russian].
- 7 Kakovo polozhenie zakonov Allakha v Saudovskoi Aravii? [What is the position of the laws of Allah in Saudi Arabia?]. (n.d.). *golosislama.com*. Retrieved from <https://golosislama.com/news.php?id=18327> [in Russian].
- 8 OON prizyvaet Saudovskuiu Araviyu ne unichtozhat «kulturnoie nasledie» v shiitskom selenii [UN calls on Saudi Arabia not to destroy «cultural heritage» in Shiite village]. (n.d.). *rus.azattyq.org*. Retrieved from <https://rus.azattyq.org/a/28507289.html> [in Russian].
- 9 Saudovskaia Araviia vpervyie otkryvaet turisticeskoe napravlenie [Saudi Arabia for the first time opens a tourist destination]. (n.d.). *tengritravel.kz*. Retrieved from <https://tengritravel.kz/around-the-world/saudovskaya-araviya-vpervyie-otkryvaet-turisticheskoe-363117/> [in Russian].
- 10 Zolotukhin, I. 2010. Malaiziia v zerkale etnokonfessionalnoi situatsii: istoriia i sovremennost [Malaysia in the Aspect of the Ethnoconfessional Situation: History and Modern Time]. (n.d.). *cyberleninka.ru*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/malazyiya-v-zerkale-etnokonfessionalnoy-situatsii-istoriya-i-sovremennost> [in Russian].
- 11 Osobennosti partiinoi sistemy [Features of the party system]. (n.d.). *hyno.ru*. Retrieved from <http://www.hyno.ru/tom2/996.html> [in Russian].
- 12 Egypt's Constitution of 2014. (2014). *constituteproject.org*. Retrieved from https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf [in English].
- 13 Krivets, E.A. (2014). Koptskaia obshchina Yehipta i politika diskriminatsii [Discrimination of copts in Egypt]. *cyberleninka.ru*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/koptskaya-obschina-egipta-i-politika-diskriminatsii> [in Russian].
- 14 (2018). Report on International Religious Freedom: Egypt. (2018). *state.gov*. Retrieved from <https://www.state.gov/reports/2018-report-on-international-religious-freedom/egypt/>

T.A. Rezvushkina

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: rezvushkina_178@mail.ru)*

Mother-women in modern Kazakhstan and her participation in national revival of the state

In this article, the author issues the implementation of motherhood by young Kazakh women with 3–4 children in modern Kazakh society. The author questions the importance of ethnicity, family income, education and state ideology. In most post-Soviet states, the socio-political and economic reforms of the 1990s have been accompanied by varying degrees by major changes in the official ideology of the family and family politics. Kazakhstan has not become the exception in this case. In the mass media, in political and academic discussions, even in the documents of the women's movement, the increasing social importance of traditional female roles of wife and mother, the return to man of economic responsibility for the provision of the family, the important role of the «traditionally strong» family in the processes of consolidation and revival of the nation are stressed. Women play a special role in these processes when they influence the formation of the ethnic identity of children, which is formed through the process of socialization, the learning of the values and norms of the culture in which the child is born. Women act as frontiers of the nation through performing the biological role of the mother, and, at the same time, in the cultural role of the mother. The biological role is understood as a reproductive role of the woman, female mother, under cultural — her role as agent of traditions transfer and standard examples of behavior. In order to create a gender-sensitive analytical model of «production» and «reproduction» of collective identity in Kazakh society, there is applied the concept of women's roles in the national projects of the Israeli researcher Yuval-Devis N. The main thesis of this article is the assumption that young Kazakh women design and reproduce the collective identity of the ethnic community through the birth of a large number of children and thus indirectly participate in the national revival of independent Kazakhstan.

Keywords: modern Kazakhstan, motherhood, middle class, ethnicity, gender, intensive motherhood, children, ideology, state.

Introduction

In modern Kazakh society, politicians, experts and residents regularly discuss the issue of fertility, the necessary number of children in the family, the importance of increasing the number of citizens, the large size of the State and the small territory of the Republic. If we turn to the official discourse, according to the Law «On National Security of the Republic of Kazakhstan, «... one of the main threats to national security is the deterioration of the demographic situation and health of the population, including a sharp decrease in fertility, an increase in mortality. In this regard, sustainable demographic processes are one of the key development priorities of the country» [1]. In December 1997, the Agency for Migration and Demography of the Republic of Kazakhstan was formed, a central executive body not part of the Government and operating until October 2004. Its key mission was to develop and implement state demographic and migration policies that ensure population growth. In 1998, the National Commission for Family and Women Affairs was established under the President of Kazakhstan as an advisory and advisory body (now the National Commission for Women's Affairs and Family and Demographic Policy). One of its main tasks is to help improve the demographic situation in the country. In the Strategy «Kazakhstan — 2050: a new political course of the state» by the Head of State Nazarbayev N.A. were claimed 10 global challenges of the XXI century, which should be taken into account for further successful development. One such challenge is the global demographic imbalance [2]. Consequently, issues of demographic development of Kazakhstan are very important for the state and its management apparatus. In official documents and reports we see that «... the country's demographic policy should aim at achieving a demographic optimum. It implies a population replacement regime in which the demographic situation is in a relatively balanced state. The demographic optimum includes the optimal intensity of fertility and mortality processes, as well as the reproduction of demographic structures and migration of the population... Thanks to demographic policy, Kazakhstan has achieved some success. The State has been able to prevent the process of depopulation of the population and the demographic crisis. Since 2000, the country has seen a steady increase in fertility, natural growth and life expectancy» [3].

Experts, when discussing the demographic situation in modern Kazakhstan, usually demonize the problem: ...in the 1990s XX century there was a sharp deterioration of the demographic situation, Kazakhstan faced the population crisis in the form of its depopulation, posed a real threat to the national security of the country. This is connected with a sharp decline in fertility, increase in mortality of the population, active emigration processes in the republic... In 1992, the maximum population was 16 million 582,000... In the 1990s, there were negative trends in the demographic development of the State. In 1997, only 232,000 children were born, almost half the birth rate, than in 1987 the birth rate fell from 25.7 to 14.7 births per 1,000 people. Such a sharp decline in the birth rate in Kazakhstan has not been since the Second World War. Family and marriage relations have a major impact on fertility rates. The number of marriages has decreased significantly. The marriage rate has decreased accordingly... The number of single-parent families and children born out of wedlock has increased. Since 1991, mortality has increased... As a result of the decline in fertility and the increase in mortality, the natural population growth over the 10 years (1987 — 1997) has decreased by 4 times. Specialists predicted Kazakhstan depopulation of population if such trends continue by 2003 [4].

Starting to study motherhood in modern Kazakh society, I spoke to my former student — Anar, who at 28 became the mother of three children and asked me why I have only one child? She told me that today in Kazakh families it is «trendy» to have 3–4 children, it is an indicator of success and wealth of the family. She said she was criticized by friends, neighbors, because she didn't want to have the fourth child yet. I was very surprised because I myself experienced serious difficulties (economic, temporary, emotional) even with one child. And this is typical not only for me, but also for many of my colleagues, friends and acquaintances. I wondered what motivates young Kazakh women to be mothers of 3–4 children? I was sure that in modern society young people should be oriented towards self-realization, have higher education, professional successful career, give preference to travel and personal freedom?! According to the Russian researcher Chernova Zh. «...by the level of income and style of consumption they (young adults) are oriented to the standards of life of the middle class: regularly make purchases in large supermarkets, visit shopping complexes, cafes and restaurants, as well as travel, engage in sports and spend money on cultural consumption. For them the value of private life is high, where, as in the professional sphere, they if possible avoid institutionalized forms of relations, tightly regulated roles... The constitutive element of the social group is personal autonomy, manifested in professional and personal paths, as well as in the organization of private space... Have sufficient economic, social and educational resources, allowing them to delay the commission of significant life elections in the professional and family spheres, to build a life project as a result of an individual search for an optimal balance between the desire for self-realization and normative role expectations...» [5; 44]. But, as it turned out, this is not the case with young Kazakh women? Why do they refuse self-realization in favor of fulfilling maternal duty? Why do they think it is important to be mothers, but not personal autonomy? How do they combine active consumption and motherhood? How do they self-realize?

All three discourses described above are developed in Kazakhstan and this raises questions — what does happen to fertility in Kazakhstan: how many children are given birth by a Kazakh woman, what motivates young Kazakh women to give birth to 3–4 children, who/what motivates Kazakh women to decide to give birth to several children, for which purpose 3–4 children are given birth by Kazakh women? Why is the high level of education of Kazakh women and the rather high level of family income not affecting the reduction of the number of children in the family, while this trend is observed in almost all countries of the world? [6; 10–15].

The purpose of my research is to study how motherhood is carried out by young Kazakh women with 3–4 children in modern Kazakh society, what importance is attached to ethnicity, the level of family income, the level of education and state ideology. For starters, I turned to statistical indicators and saw that according to the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, in six months (data as of July 1, 2019) the population of nine out of 14 regions, the capital and two cities of national importance increased. Nur-Sultan remains the leader in population growth, with 1,104,126 living in the capital as of July 1. Thus, the population of Nur-Sultan exceeded 1.1 million for the first time in history.

For comparison, the population of Almaty as of July 1 made 1,877,584 people. In Shymkent the population as of July 1 was 1,023,768. At the same time, the population of Karaganda region continues to decline — 1,377,798 people as of July 1, Kostanay region, Pavlodar region, North Kazakhstan region, East Kazakhstan region. Khile the population of Akmola region continues to grow — 739,027 people, Aktobe — up to 875,157 people, Almaty — up to 2,048,476 people, Atyrausky — up to 639,211 people, West Kazakhstan — up to 655,147 people, Zhambyl region — up to 1,129,279 people, Kyzylorda — up to 799,440 people, Mangistau — up to 688,127 people, Turkistan region — 1,999,134 people [7]. These data show that in the

southern and western regions of the republic there is a numerical growth of the population, in the northern and central regions — there is no growth. Regional specificity is important for Kazakhstan. Thus, most of the population lives in the western and southern regions, while the northern and central regions are small and the largest number of Kazakh people migrate from them.

If we consider the main statistical indicators related to fertility and ethnicity, we see that:

– total population of Kazakhstan as of September 1, 2018 is 18,311,700. Kazakhstan today ranks 74th place in the list of countries by population. The average density is just over 6.71 persons per km² (184th in the list of countries by population density). This shows that Kazakhstan occupies the 9th place in the world in terms of the size of the territory, and it requires effective demographic policy for raising the birth rate;

– according to the data of the Ministry of Economy and Social Development of the Republic of Kazakhstan at the beginning of 2018, Kazakhs make up the majority of the population (67.47 %). Next, in terms of numerical representation, are Russians (19.76 %), Uzbek (3.18 %), Ukrainians (1.53 %), Uighurs (1.46 %), Tatars (1.11 %) and representatives of other ethnic groups*;

– if we analyze fertility trends according to the ethnicity of women, we see that most children are born by Kazakh women 231,016, Russians — 28,354, which corresponds to the total representation of certain ethnic groups in Kazakhstan.

But meanwhile, the difference in fertility between Kazakh and Russian women is more than 200,000 children.

It should be noted that the fertility rate of women from Turkic-speaking ethnic groups (Kazakhs, Uzbeks, Uighurs, Tatars, and Azerbaijanis) is higher than women from European ethnic groups (Russians, Ukrainians, and Germans).

– in 2017 by Registry office in Kazakhstan were registered 390,262 births, including 226,847 in urban areas and 163,415 in rural areas. It appears that fertility in urban areas has become higher than in rural areas, which indirectly indicates an increase in the proportion of women of reproductive age living in urban areas and, conversely, a decrease in rural areas. But at the same time, the total fertility rate (RRT) — that is, the number of children born on average by one woman during the whole reproductive age (from 15 to 49 years) — is 2.73. i.e. on average, a Kazakh woman gives birth from 2 to 3 children. But in cities the RCS is 2.57, in rural areas — 3.00. Mangistau region — 3.78 and SKO — 3.62 — are leading the indicator of RCS. The lowest results is in Almaty region 1.67 and Kostanay region is 1.73. These data suggest that rural women give birth more than urban women, confirming that there is a correlation between urban population growth and fertility decline. As the general immigration sentiment of Kazakhstanis shows, there is an intensive process of moving from the village to the city, which allows us to talk about the small probability of increasing the number of Kazakhstanis. And the main population growth is likely to take place at the expense of the western and southern regions of Kazakhstan.

– in comparison with 2007, the number of births increased by 21.2 % (boys by 21.9 %, girls by 20.5 %), including in urban areas by 30.1 %, and in rural areas by 10.7 %. Of the births, boys were 51.7 % and girls were 48.3 %. The sex ratio at birth was 107 boys per 100 girls. Thus, more boys are born than girls. But it is necessary to take into account the existence of the problem of super-death of Kazakh men due to the trend of ageing of the population, deterioration of the environmental situation; difficulties in entering the market system; commercialization of the health system and, in general, its deterioration; an increase in violent deaths.

According to official data, 28,589 abortions were done in Kazakhstan in 2017. About 50 % of cases are women over the age of 30. The first number of abortions is Almaty with a figure of 3720, then Astana — 3238, then Karaganda region — 2810. At the same time artificially terminate pregnancy least of all in the west of Kazakhstan. In West Kazakhstan region 392 abortions were made in 2017, in Mangistau region — 359, and in Atyrau region — 222 (the lowest number). But in the west of Kazakhstan, criminal abortions are more common. Thus, the 75 % of criminal abortions is in the region.

Discussion

It can be said that in Kazakhstan there is a significant differentiation of fertility, which is connected with both ethnic and regional factors. Thus, more children are born in the southern and western regions than

*Data of the Ministry of National Economy of RK. *On demographic situation on the Republic of Kazakhstan for January-September 2018* [Electronic resource]. http://stat.gov.kz/faces/homePage?_adf.ctrl-state=y28ulehg3_4&_afLoop. Date: 12.11.2018 г.

in the north, center and east. At the same time, rural women give birth to children more than urban and Turkic-speaking ethnic groups more often have children than European ethnic groups. Thus, according to statistics, women of Turkic-speaking ethnic groups living in rural regions of the Republic can increase fertility in modern Kazakhstan.

But also in the urban environment, there are significant changes among Kazakh women of middle-class. With the arrival of capitalism, Kazakhstan is forming a new urban middle class, which is a cultural hegemon in capitalist society that is, setting cultural standards and the main realizers of child-centric ideology, when a child is an investment project in which it is necessary to invest resources and then he will grow smart and successful. The concept of early development, contains normative conventions on when parents need to resort to the advice of psychologists, speech assistants, therapists, dialectologists, educators; what books to read to the child, what music to listen to, what toys to play, what clothes to buy, what methods of education and training to use; what standards of hygiene care to use. The Russian researcher Olga Issupova writes in the article that «... the ideology of intensive motherhood popular today claiming that the ideal of maternal behavior includes family and educational strategy in the focus of which is the child («decentration»); tendency to follow the advice of experts in the field of child-rearing; emotional sensitivity to children's needs; the large amount of labor and time devoted to children, with considerable financial costs for their upbringing... The ideology of intensive motherhood and its impact on the well-being of both mothers and children are now the focus of many professionals. For example, Ignacio Gimenez-Nadal and Almudena Seville studied the impact of modern maternal practices on mothers' well-being and variations in this indicator in relation to educational attainment. By controlling a wide range of personal characteristics, these authors found that mothers with higher levels of education exhibit lower levels of happiness and life satisfaction, as well as higher levels of fatigue due to involvement in different parenting and care activities. While less educated mothers also reproduce some patterns of intensive motherhood, time spent with children has increased in recent decades primarily in more educated mothers. At the same time, women with a high level of education do not leave a feeling that they still do not do enough for the well-being of their children [8]. Questions arise: how young Kazakh women, with higher education, middle class representatives implement the ideology of intensive motherhood with 3–4 children? How do they all make it? Does someone help them? How do they explain to themselves why they need 3–4 or more children? What is the role of the State in ensuring the social conditions for the realization as mother?»

An example of how important the symbolic role of women in national relations is the work of several post-Soviet and foreign researchers. For example, Ukrainian researcher Tatiana Zhurzhenko in her work «Gender Markets of Ukraine: The political economy of national construction writes the following: «The first signs of changing the dominant ideology towards the family, the role of women in society and the participation of the state in the processes of social reproduction appeared in the USSR in the early 1980s. The steady decline in the birth rate (especially in the European part of the country) forced the Government to take a set of measures aimed to expand benefits for working mothers, parental leave. The new benefits were aimed, inter alia, at encouraging the family to have a third child; such a policy inevitably involved limiting women's work load in favor of family responsibilities» [9; 119]. Zhurzhenko believes that these changes were not just a reaction to the official ideology of egalitarianism... They reflected the crisis of the socialist «welfare state», the veiled recognition of the social inefficiency of its family policy and the desire to return the family its economic powers and responsibility for the upbringing children... Soviet achievements in the field of gender equality have lost their legitimacy together with the final collapse of the communist project [9; 120]. Zhurzhenko notes that post-Soviet traditionalism has been formed in the post-Soviet space and it has become the dominant form of gender ideology in the transitional society. And it has a number of significant characteristics, including the fact that post-Soviet traditionalism characterizes the actual reduction of the family to reproductive function, to the tasks of childbirth and socialization of children. The relationship of spouses is seen as derived from their function of parenthood, a family without children by some sociologists is not even seen as a family (but only as a «family group»). Naturally, the widespread low-quality (and especially single-child) family is assessed as extremely negative at both macro and micro levels. From a society perspective, this means an alarming downward trend in fertility and depopulation... Accordingly, the proposed measures to get the family out of the crisis are, if not to have a great number of children, measures aimed at «increasing the need for children». As a social ideal, traditionalists offer only one type of family: with two parents and at least three or four children...» [9; 120].

Denise Candiotti, believes that: «Post-Soviet gender ideologies do not represent a simple return to national traditions interrupted by Soviet politics, but represent a strategic redistribution of concepts of cultural

identity to serve new ideological goals. Thus, gender politics plays a crucial role in signaling both the withdrawal from the Soviet past and the creation of new imaginary nations that enhance social solidarity in increasingly fragmented post-Soviet societies» [10; 601–623.]

Belarusian researcher Alexander Pershai, in his work «Perspectives of History: on Everyday Life, Gender and Nation in Post-Soviet Belarus», considers... «The attitude of national and daily life lies at the intersection of at least three conceptually complex aspects: the national state, gender stratification and the fact that men and women have different daily life, as well as different inclusion in national projects [11; 41].

Another Belarusian researcher, Tatiana Schurko, notes that...» it is believed that the process of national construction includes all residents of a territory, but since the national discourse puts a person in its center, in the androcentric system it means a male norm, a point of view, a privilege and an identity. On the other hand, the real expressions of the will of the Belarusian nation are men. Women usually become visible in Belarusian national discourse when it comes to demographic crisis and extinction of the nation, which, in fact, represents a woman as a machine for biological reproduction [12].

Elena Gapova, in the text «On Gender, Nation and Class in Post-Communist», analyzes the formation of «gender rhetoric» by figures of the nationally oriented Belarusian opposition, and finds that this rhetoric is not only deeply patriarchal — female bodies, female fates are the property of the nation and the arena of political struggle, but also mediated by class interests. «Women's possession and consumption is a class marker that performs the function of giving masquerading as an attribute of» Western, «that is, capitalist — in the sense of having resources, income-generating opportunities and ways of consuming — class» [13].

Eva Kesküla in her article «Oasis in the middle of the steppe: filling with life force and infirmity in the mining sanatorium in Kazakhstan» writes that... «The socialist state supported the presence of women in the public sphere through education and labor policies, but at the same time hidden the social process of women's emancipation, through the way the Soviet state promoted fertility policies and national policies that embodied certain national (and gender) characteristics (Kandiyoti 2007). Conflicting policies meant that although women were represented in the public space, gender equality in the western modernist understanding of the term was not achieved. After the collapse of the Soviet Union, gender studies in Central Asia were mainly aimed at national construction and legitimizing specificity through the repositioning of specific national gender roles (Megoran 1999). Often, almost everywhere in the former Soviet Union, this involved ideas that women were returning to their traditional, pre-Soviet roles (Gal and Kligman 2000; Buckley 1997; Bridger, Pinnick, and Kay 1995; Ashwin 2000)» [14].

Methodology and research methods

We see that researchers view gender relations as a complex structure that is differentiated according to class, ethnicity, religious confession and other social groups and is related to socio-economic reforms in post-Soviet societies.

I will be interested in the question of relating gender to concepts such as ethnicity, class and education. Russian researcher Tartakowska I.N. identifies five main approaches in solving this issue: 1. Gender has no impact on the nature of national/ethnic relations. Representatives of this view are E. Gellner, B. Turner; 2. A symmetrical first approach based on the notion that national/ethnic relations have no impact on gender. This approach is closely related to the second wave of feminism and implies that gender inequality in all societies has common features, and women are universally subject to the same patriarchal oppression. Representative — M. Delhi; 3. The third approach is an attempt to combine the two previous ones. Its meaning is that systems of gender inequality and national/ethnic inequality should be seen as co-existing: for example, women belonging to oppressed nations, such as blacks, suffer from both racial and sexual inequality, both racism and sexism. The approach also recognizes that women belonging to different national groups may be in a relationship of inequality and exploitation. This approach resembles the «two systems» theory, in which attempts were made to combine class and gender analysis; 4. The fourth approach put forward by post-colonial feminism argues that the specific institutions in which the policies of inequality and oppression of white women are implemented and traditionally have been focused on classical feminism do not really play a central role in determining the position of women belonging to other ethnicities. The representative is bell hux; 5. The fifth approach is based on the recognition of the close interweaving of national/ethnic and gender relations, which cannot be understood by simply summing up gender theory and national/ethnicity theories. The relationships of these fundamental social categories can only be clarified through careful analysis of causal relationships between different forms of gender and national/ethnic differentiation and inequality. Representatives — F. Antias and N. Yuval-Devis, S. Inloi [15; 136, 137].

In this study, I plan to follow the last, fifth position and consider how ethnic identity is formed by the design of women as borders of the nation and how, in turn, boundaries are created by the performance by women of roles of biological and cultural reproduction. In this case the biological role is understood as a reproductive role of the woman, female mother. Under culture her role is an agent of transmission of traditions and normative models in behavior. In order to create a gender-sensitive analytical model of «production» and «reproduction» of collective identity in Kazakh society, the concept of roles of women in national projects of N. Yuval-Devis is used.

Yuval-Devis argues that women create the «boundaries» of the nation, thus forming a collective ethnic identity... «Woman's affiliation with a national or ethnic community is ambivalent. On the one hand, women, like men, are members of the community. On the other hand, there are always certain rules and instructions that treat women as women» [16; 66]. ... «Gender and body sexuality play a major role as territories, markers, and reproducers of narratives of the nation and other communities. Gender relations are at the heart of the cultural formation of social identities/communities and at the center of most cultural conflicts and disputes» [16; 71].

Following Yuval-Devis, I believe that young Kazakh women design and reproduce the collective identity of the ethnic community through the birth of a large number of children and indirectly participating in the national revival of independent Kazakhstan.

Yuval-Devis identifies five areas connecting women and national projects: 1. Women were responsible for the biological reproduction of members in ethnic groups; 2. They reproduce the boundaries of ethnic/national groups; 3. Women play a central role in the ideological reproduction of the collective and the transmission of its culture; 4. Women are the carriers of ethnic/national differences — and thus the object of attention and symbol of ideological discourse by which ethnic/national categories are created, reproduced and transformed; 5. Women are involved in national, economic, political and military struggles. Yuval-Devis considers how women become participants in the national project and, in particular, how differently, but equally they are involved in this project — then voluntarily, then passionately involved in fight (Role number five), then forced, when sometimes they are considered as producers of «race» (Role number one), and most often everyday — as reproducing culture by socializing children (Roles number two and three), then passively — as symbols (role number four).

Yuval-Devis identifies three main discourse in which women are manipulated as potential mothers: 1. A discourse of «human resources» or «people as a force», which sees increasing the size of its nation as a vital means of realizing national interests; 2. Maltuzian discourse, which, by contrast, aims to reduce «demographic pressure» as a means of avoiding a future «national» catastrophe; 3. Eugenic discourse, which aims to «improve the quality» of the national community by encouraging fertility among the «best» in terms of biological or class origin and limiting fertility among «inappropriate» groups [16; 71]. Each discourse corresponds to a certain public and social policy. Discourse, which Yuval-Devis called «the people as a force», in my opinion, is dominant in Kazakhstan as well. Declining fertility and depopulation are seen as crucial problems determining the nation's future. The economic and social consequences of depopulation are the deterioration of the labor market situation, the ageing of the population and the increasing burden on the pension system. Some experts point out that the main goal of policies in this area should not be to stimulate fertility and increase its level. In Kazakhstan, however, the «people as a force» discourse has a different side. It is not just a matter of reducing the population, but a more serious threat — «national degeneration», erosion «of Kazakh ethnic group. In modern demographic literature, the reproductive function of women belonging to both «indigenous» nationality and ethnic and linguistic minorities is considered not only in terms of population growth, but also as a factor of national consolidation of Kazakh society on an ethnic basis.

Manifestations of eugenic discourse can also be found in policy documents of the Government of Kazakhstan. The problem of the «preservation in gene pool» of the nation is primarily related to the decline in the health indicators of the population. Pseudo-scientific eugenic discourse, which transfers the patterns of biological population development to human society, is part of the ideology of nationalism. The nationalist discourse, which views the nation as a single organism whose «health» is of concern, also seems to suggest its «treatment». Therefore, measures dictated by concern for the health of future generations (the development of medical genetic services and genetic monitoring systems) are by no means politically neutral, and can be used by the authorities as a means of controlling the «quality» of the nation [16; 71].

All the types of political discourse described above are gender-specific, with women, potential mothers rather than potential fathers being the main recipients. It is their reproductive behavior that is controlled. The central idea of many of these policies is to care about the genetic composition of the population. Those na-

tional projects that attach crucial importance to genealogy and origin as the basic principles of the organization of the national community imply the exclusion of non-compliant members of the community. This entails control over marriages, fertility and sexuality, i.e. the violent regulation of gender relations. Yuval-Davis believes that genetic commonality is only one possible reason for unifying a nation/ethnicity. In any national project, common culture and traditions play a significant role, with religion and/or language playing a special role. The commonality of culture is often considered more important than biological origin. The mythical unity of national «imaginary communities,» which divides the world into «we» and «they» is strengthened and reproduced at the expense of symbolic «borders». These boundaries are closely related to cultural codes in the style of clothing and behavior, as well as in more developed systems of customs, religious practices, artistic production and, of course, the national language [16; 74].

Gender symbols and ways of designing masculinity and femininity are particularly important in all these areas, as is sexuality and power sharing between the sexes. Women play a crucial role as symbols of cultural boundaries and the embodiment of national values, which are at the same time a key element in the reproduction of culture. It can be said that women bear the «burden of representation», thanks to which they are designed as symbolic carriers of the identity and honor of their nation. The situation of women within the national community is usually ambivalent. On the one hand, they symbolize national honor and unity, as well as being the ultimate argument in justifying any national or ethnic project. At the same time, they are often excluded from real national policy and are more of a target than a subject. Strict cultural codes prescribing what it means to be a «worthy woman» often mean she is in a subordinate position.

Thus, the «women's issue», gender roles, and persistent tensions between motherhood and women's participation in professional careers continued to resonate... In many cases, the Central Asian Soviet Socialist Republics were the stage at which various experiments were conducted to identify women's identity and the difficulties of combining traditional and modern roles of women. Similarly, it was these experiments that provided the basis for contemporary discussions on women's rights to social services and their access to these social resources.

Conclusion

We see that in most post-Soviet States, the social, political and economic reforms of the 1990s have been accompanied to some extent by serious changes in the official ideology of the family and family policy. Kazakhstan has not become an exception in this case. In the media, in political and academic discussions, even in the documents of the women's movement, the increasing social importance of traditional female roles of wife and mother, the return to man of economic responsibility for the provision of the family, the important role of the «traditionally strong» family in the processes of consolidation and revival of the nation (See Strategy of gender equality for 2006–2016, Concept of achieving family and gender equality in Kazakhstan up to 2030, Code of the Republic of Kazakhstan on public health and health system, 2017).

As my informants, I plan to work with young Kazakh women with 3–4 or more children with higher education, living in Karaganda and belonging to the Kazakh middle class (in terms of income and consumption) and working in the education system. As John S.K. Daley notes in his work «The Developing Middle Class in Kazakhstan» ... The Kazakh middle class began to form in the early 2000s. Although estimates vary, some analysts believe its numbers are 25 % of the total population, they represent people who consume 50–80 percent of the financial value of all goods sold in Kazakhstan. Analysts further divide this group into two: the lower middle class, with individual annual incomes of \$6000 to \$9000 (approximately 70 % population) and the «upper» middle class, with annual individual incomes of \$9 to \$15 thousand (30 % population)... At the same time, the middle class is concentrated in Kazakh cities... He is rich enough to have his own apartment, car, computer and cellular connection... the Kazakh middle class are those who can travel, use the Internet, wear Versace, take their girl or wife for dinner at a restaurant and pay for it with a credit card, rest abroad, dream of sending their children to the United States or Europe for college» [17; 7]. I plan to address young women university teachers who work with me at one university and other universities in Karaganda, know me personally and know that my interest in them is due to the writing of a doctoral thesis. I hope that their level of trust in me will be high by virtue of personal familiarity and they will be able to recuperate their maternal status. Besides, I am a mother myself and I understand what the main difficulties of mothers in Kazakh society exist and it will allow me to be sensitive towards informants. My interview will last from 2 to 3 hours. I think I'm going to have to go back to my informants to clarify their opinions, stories and details. The main topics I will address in my interview are the history of the family, the history of the

birth of children, the building of relations with children, with the husband, relatives, daily experience of motherhood, attitude to state family policy, plans for the future.

In studying the practice of motherhood by Kazakh women, I hope to demonstrate the influence of traditional regulations of Kazakh culture on the role of women and mothers and the influence of the concept of intensive motherhood, concepts of early development of children and ideology of nation-building. I assume that there are serious normative gaps in understanding and realization of motherhood for a modern Kazakh woman who is under pressure from her ethnicity, class, education, profession and state ideology.

References

- 1 Закон Республики Казахстан «О национальной безопасности Республики Казахстан» по состоянию на 28.12.2018 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31106860
- 2 Стратегия «Казахстан – 2050» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs
- 3 Маметова М. Особенности демографической политики Казахстана [Электронный ресурс] / М. Маметова. — Режим доступа: <https://strategy2050.kz/ru/news/51196/>.
- 4 Еримбетова К.М. Персональная страница. Ведущий научный сотрудник Института истории государства: канд. ист. наук [Электронный ресурс] / К.М. Еримбетова. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/expert/view/26>
- 5 Чернова Ж.В. Семья как политический вопрос: государственный проект и практики приватности. – Гендерная сер. Вып. 4/ Ж.В. Чернова. — СПб.: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2013. — 288 с.
- 6 Кляйненберг Э. Жизнь соло. Новая социальная реальность / Э. Кляйненберг. — М.: Изд-во «Альпина нон-фикшн», 2018. — 279 с.
- 7 Исупова О. Интенсивное материнство в России: матери, дочери и сыновья в школьном взрослении [Электронный ресурс]. — Режим доступа: / О. Исупова. https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyu_zapas/119_nz_3_2018/article/19928
- 8 Журженко Т. Гендерные рынки Украины: политическая экономия национального строительства (Gendered Markets of Ukraine: political economy of nation building) [Электронный ресурс] / Т. Журженко. — Вильнюс: ЕГУ, 2008. — 256 с. — Режим доступа: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2019-08/chislennost-naseleniya-kazakhstan-185-mln-chelovek>
- 9 Kandiyoti D. The Politics of Gender and the Soviet Paradox: neither Colonized, nor Modern? / D. Kandiyoti // Central Asian Survey. — 2007. — 26 (4): 601–623.
- 10 Першай А. Перспективы истории: о повседневности, гендере и нации в постсоветской Беларуси / А. Першай // Перекрестки № 1 (2). Журн. исследований восточноевропейского пограничья. Европ. гуман. ун-т. — С. 41.
- 11 Щурко Т. Шаг вперед, два назад: дискуссии об абортх в Беларуси [Электронный ресурс] / Т. Щурко // Новая Европа. — 2013. — 28 июня. — Режим доступа: http://n-europe.eu/article/2013/06/28/shag_vpered_dva_nazad_diskussii_ob_abortakh_v_belarusi
- 12 Гапова Е. Классы наций: феминистская критика нациостроительства / Е. Гапова. — М.: Новое литературное обозрение, 2017. — С. 41.
- 13 Kesküla E. Oasis in the steppe: health and masculinity of Kazakhstani miners / E. Kesküla // CENTRAL ASIAN SURVEY [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://doi.org/10.1080/02634937.2018.1492903>
- 14 Тартаковская И. Гендерная социология / И. Тартаковская. — М.: ООО «Вариант» при участии ООО «Невский Простор», 2005. — 340 с.
- 15 Ювал-Девис Н. Гендер и нация / Н. Ювал-Девис; пер. И. Новиковой. — М.: Elpa, 2001. — 171 с.
- 16 John C.K. Daly Kazakhstan's Emerging Middle Class / C.K. John. Central Asia — Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. — 2008. — 6–99.

Т.А. Резвушкина

Қазіргі Қазақстандағы әйел-ана және оның ұлттық мемлекетті жандандыруға қатысуы

Мақалада автор қазіргі қазақстандық қоғамдағы 3–4 баласы бар жас қазақ әйелдерінің мәселелері туралы сөз қозғайды. Автор этностық, отбасының кіріс деңгейі, білім деңгейі және мемлекеттік идеологияның қандай маңызы бар деген мәселенің ізіне түседі. Посткеңестік мемлекеттердің көпшілігінде 1990 жылдардың әлеуметтік-саяси және экономикалық реформалары отбасы және отбасы саясатының ресми идеологиясында қандай деңгейде болмасын салмақты өзгерістерге ұшырады. Қазақстан бұл жағдайда да ерекшеленбеді. Бұқаралық ақпарат құралдарында, саяси және академиялық пікірталастарда, тіпті әйелдер қозғалысының құжаттарында да әйелдер мен аналардың дәстүрлі әйел рөлінің әлеуметтік маңыздылығының өсуіне, еркектің отбасын қамтамасыз етудегі экономикалық жауапкершілігін қайтаруға, ұлттың бірігуі мен жандануы үдерісінде «дәстүрлі берік» отбасының маңызды рөліне айрықша көңіл бөлінеді. Аталған үдерістерде бала дүниеге келген

мәдениетте әлеуметтену, оның құндылықтары мен нормаларын игеру үдерісі арқылы қалыптасатын балалардың этностық сәйкестігінің қалыптасуына әсер ету кезінде әйелдер ерекше рөл ойнайды. Әйелдер ананың биологиялық рөлін атқару арқылы ұлттың шекарасы ретінде және бір мезгілде ананың мәдени рөлі ретінде қызмет етеді. Биологиялық рөлі ретінде әйелдердің репродуктивті рөлі, әйел – ана рөлі түсіндірілсе; мәдени рөлі ретінде – дәстүрлер мен салттың нормативті үлгілерін беру агенті ретіндегі рөлі түсіндірілді. Қазақстандық қоғамда ұжымдық сәйкестіктің «өндіріс» және «құдайы өндірістің» гендерлік сезімтал аналитикалық үлгісін жасау үшін израиль зерттеушісі Н.Юваль-Девистің ұлттық жобаларындағы әйелдер рөлінің тұжырымдамасы пайдаланылды. Аталған мақаланың негізгі тезисі жас қазақ әйелдерінің көп бала туу арқылы этностық қоғамдастықтың ұжымдық сәйкестігін құрастыратыны және жаңғыртатыны туралы, осылайша тәуелсіз Қазақстанның ұлттық жаңғыруына жанама қатысатыны туралы болжам жасайды.

Кілт сөздер: қазіргі Қазақстан, аналық, орта сынып, этнос, гендер, қарқынды ана болу, балалар, идеология, мемлекет.

T.A. Rezvushkina

Женщина-мать в современном Казахстане и её участие в возрождении национального государства

В статье изучена проблема осуществления материнства молодыми казахскими женщинами, имеющими 3–4 детей, в современном казахстанском обществе. Задаются вопросами о том, какое значение имеют этничность, уровень дохода семьи и образования, государственная идеология. В большинстве постсоветских государств социально-политические и экономические реформы 1990-х гг. в той или иной степени сопровождались серьезными изменениями в официальной идеологии семьи и семейной политике. Казахстан не стал в данном случае исключением. В средствах массовой информации, в политических и академических дискуссиях, даже в документах женского движения подчеркивается возрастание социальной значимости традиционных женских ролей жены и матери, возвращение мужчине экономической ответственности за обеспечение семьи, важная роль «традиционно крепкой» семьи в процессах консолидации и возрождения нации. В данных процессах особую роль играют женщины, когда они влияют на формирование этнической идентичности детей, которая формируется посредством процесса социализации, усвоения ценностей и норм той культуры, в которой ребенок рожден. Женщины выступают в качестве границ нации через исполнение биологической роли матери, и, одновременно, в культурной роли матери. Под биологической ролью понимается репродуктивная роль женщины, женщина-мать, под культурной — ее роль как агента передачи традиций и нормативных образцов поведения. Для создания гендерно-чувствительной аналитической модели «производства» и «воспроизводства» коллективной идентичности в казахстанском обществе используется концепция роли женщин в национальных проектах израильской исследовательницы Н. Ювал-Девис. Основной тезис данной статьи заключается в предположении о том, что молодые казахские женщины конструируют и воспроизводят коллективную идентичность этнического сообщества посредством рождения большого количества детей и, тем самым, косвенно участвуя в национальном возрождении независимого Казахстана.

Ключевые слова: современный Казахстан, материнство, средний класс, этничность, гендер, интенсивное материнство, дети, идеология, государство.

References

- 1 Zakon Respubliki Kazakhstan «O natsionalnoi bezopasnosti Respubliki Kazakhstan» po sostoianiiu na 28.12.2018 h. [Law of the Republic of Kazakhstan «On National Security of the Republic of Kazakhstan» as of December 28, 2018]. *online.zakon.kz*. Retrieved from https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31106860 [in Russian].
- 2 Stratehiia «Kazakhstan-2050» [Strategy «Kazakhstan-2050»]. *akorda.kz*. Retrieved fro: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs [in Russian].
- 3 Mametova, M. Osobnosti demograficheskoi politiki Kazakhstana [Features of the demographic policy of Kazakhstan]. *strategy2050.kz*. Retrieved from <https://strategy2050.kz/ru/news/51196> [in Russian].
- 4 Yerimbetova, K.M. Personalnaia stranitsa. Vedushchii nauchnyi sotrudnik Instituta istorii hosudarstva, kandidat istoricheskikh nauk [Personal page. Leading Researcher, Institute of State History, Candidate of Historical Sciences]. *e-history.kz*. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/expert/view/26> [in Russian].
- 5 Chernova, Zh. (2013). *Semia kak politicheskii vopros: hosudarstvennyi proekt i praktiki privatnosti* [Family as a political issue state project and privacy practices]. Hendermaia seriia. Vyp. 4. – Saint Petersburg: Izdatelstvo Yevropeiskoho universiteta v Sankt-Peterburhe [in Russian].
- 6 Klyaynberg, E. (2018). *Zhizn solo. Novaia sotsialnaia realnost* [Life solo. New social reality]. Moscow: Izdatelstvo Alpina non-fikshn [in Russian].

- 7 Isupova, O. Intensivnoie materinstvo v Rossii: materi, docheri i synovia v shkolnom vzroslenii. *nlobooks.ru*. Retrieved from https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyi_zapas/119_nz_3_2018/article/19928 [in Russian].
- 8 Zhurzhenko, T. (2008). *Hendernyye rynki Ukrainy: politicheskaiia ekonomiiia natsionalnoho stroitelstva [Gendered Markets of Ukraine: political economy of nation building]*. Vil'nyus: YEHU [in Russian].
- 9 Kandiyoti, D. (2007). The Politics of Gender and the Soviet Paradox: neither Colonized, nor Modern? *Central Asian Survey* 26 (4): 601–623.
- 10 Pershay, A. Perspektivy istorii: o povsednevnosti, hendere i natsii v postsovetskoi Belarusi [Prospects of history: about everyday life, gender and nation in post-Soviet Belarus]. *Perekrestki No. 1 (2). Zhurnal issledovaniia vostochnoi evropeiskoho pohranichia. Yevropeiskii humanitarnyi universitet*, 41. Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1478210317719779> [in Russian].
- 11 Shchurko, T. (2013). Shah vpered, dva nazad: diskussii ob abortakh v Belarusi [A step forward, two back: discussions about abortion in Belarus]. *Novaia Yevropa. 28 iyunia — New Europe. June 28*. Retrieved from http://n-europe.eu/article/2013/06/28/shag_vpered_dva_nazad_diskussii_ob_abortakh_v_belarusi [in Russian].
- 12 Gapova, Y. (2017). *Klassy natsii: feministkaia kritika natsiostroitelstva [Classes of Nations: Feminist Criticism of Nation-Building]*. Moscow: Novoie literaturnoie obozreniie [in Russian].
- 13 Kesküla, E. Oasis in the steppe: health and masculinity of Kazakhstani miners. CENTRAL ASIAN SURVEY. *doi.org*. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/02634937.2018.1492903>.
- 14 Tartakovskaya, I. (2005). *Hendernaia sotsiologiia [Gender Sociology]*. Moscpw: OOO «Variant» pri uchastii OOO «Nevskii Prostor». [in Russian].
- 15 Yuval-Devis, N. (2001). *Hender i natsiia [Gender and the nation]*. I. Novikovoy, Transl. Moscow: Elpa [in Russian].
- 16 John, C.K. (2008). Daly Kazakhstan's Emerging Middle Class. Central Asia — Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.

Н.Ж. Сарсенбеков, Ш.А. Жетписбай

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Қазақстан
(E-mail: nsarsenbekov@bk.ru)

Қазақ дүниетанымындағы ой мен сөздің диалектикалық байланысы және практикалық көрінісі

Қазақ халқы ежелден ақыл мен ойды қастерлеген. Осы негізде даналардың, билердің, шешендердің терең ойларын, тамаша сөздерін ұрпақтан-ұрпаққа ауыз екі сөз өнерімен жеткізіп отырған. Сондықтан да көне заманда айтылған бабаларымыздың ақыл, нақыл сөздері бүгінгі мәдениетімізбен терең байланысып, ұштасып жатыр. Халқымыздың дәстүрі бойынша белгілі адаммен дастархандас болып, оның тың өнегелі әңгімесін тыңдау, ой түйіндерін есту айрықша құрмет, ерекше мәртебе болып саналған. Сонымен қатар, ата-аналар ұрпағын аңыз-әңгіме, өлең-жыр, мақал-мәтел, хисса-дастандарды әдіс ретінде қолдана отырып, ұлттық дүниетаным жүйесінде тәрбиелеген. Ең негізгі мақсаттарының бірі – ұрпақтан-ұрпаққа жалғасын тауып келе жатқан осынау тау сілеміндей мол мұраны барынша бағалап, ізгі дәстүрдің, үлгі-өнеге мен тәрбиенің көзі ретінде бүгінгі өмірімізге орнықтыра білу – басты парыздарымыздың бірі деп ойлаймыз. Бүгінгі таңда біздің қай-қай ісімізде болмасын, табандылық, белсенділік бәр-бәрі сынға түседі. Жаңа жағдайда жаңаша ойлай білу, дүниені дұрыс түсіне білу биік белестерге шығарады. Жоғарыда көрсетілген тұжырымдарды ескере отырып, болашақта жас ұрпақты қазақ халқына тән ойлау қабілетінің ерекшелігіне үйретіп, сөз құдіретін мейлінше еркін қолданып, оны түсініп, философиялық сөз кестесін қиын сәтте, қажет жағдайда қолдануға тәрбиелеу соны маңызды құбылыс деп есептейміз.

Кілт сөздер: ақыл, ой, сөз, сөз қуаты, даналық, тапқырлық, таным, диалектика, білім.

Kipicne

Қазақ ойлауында ғажап диалектикалық сезім бар. Қазақ ойлауы айтысқа, сайысқа, сұхбатқа, диалогқа негізделіп келеді және басқа халықтарда кездеспейтін импровизация түрінде беріледі: қазақ ақындары, билері мен шешендері өз ойын алдын-ала дайындап алмайды, талас-тартыс тұсында табанда суырып салып, қарсыласына атқан оқтай дәл тигізеді.

Тілімізде «би», «шешен» деген сөздердің әлдеқашан бір мағынаға бірігіп, бірін-бірі ауыстырып кеткені белгілі. Бірақ, би болу үшін бір ғана сөзге шеберлік жеткіліксіз. Шешен би ең алдымен елінің шежіресін, тарихын, ұлылы-кішілі ел басынан өткен уақиғаларды, тарихи қайраткерлерді, әсіресе дау-талап, соғыс-бітім мәселесін реттеу тәртібін, екінші сөзбен айтқанда, әдет заңын жетік білуге тиіс. Қарапайым қазақтың баласына табиғат тамаша ақыл, ерекше ойлау қабілеті мен тіл берген [1; 91].

Мақалада арқау болып отырған қазақ дүниетанымындағы ойлау мен сөз мәселесі бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр. Қазақ халқының ертеден келе жатқан өзіндік философиясы бар. Олар сонау әл-Фараби, Ахмет Иассауи, Жүсіп Баласағұни, Қорқыт, Асанқайғы, одан кейін билеріміз – Төле, Қазыбек, Әйтеке тұрғанда қазақтың ұлттық рухани ой-жүйесі дамымаған деп кім айта алар? Билеріміздің шешендігі, хандардың даналығы, жыраулардың толғауы, кешегі Абай, Шоқан, Ыбырай алдындағылар философиялық қазыналар емей немене.

«Жүйелі сөз жүйесін, жүйесіз сөз иесін табатынын» білген халқымыз әрбір сөзді орынымен, халық пайдасына сай қолдануға барынша тырысқан. Елдестірмек елші сөз кестесін келтіре отырып, халыққа көл-көсір пайда әкеле білген. Ел мен ел, ру мен ру, ағайын-жат арасында болып тұрған келеңсіз дау-дамайларды барынша екі жаққа да тиімді шешуге тырысып, ымыраға, бейбітшілікке шақырып, келісімді үндеу тастаған.

Сөз саптау ұғымының мазмұны сөйлеу тәсілі тұрғысынан алып қарағанда түрлі үлгілер арқылы анықталады. Олардың қатарына «тауып», «қазып», «жарып» сөйлеудің небір көзқарасты үлгілері жатады. Солардың бірі мақалдап сөйлеу. Мақалдап сөйлеу шешендік сөздердің арнау, толғау, билер дауы түрлерінің бәрінде де кездеседі. Мақал-мәтелдер бірде дәлелдеуді қажет етпейтін аксиомалар ретінде қолданылса, енді бірде философиялық кең ауқымды ой кешудің нәрі, тұздығы ретінде қолданылады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында танымдық, пікірталастық, жалпы, жеке, әдістері пайдаланылды, атап айтқанда: гносеологиялық, диалектикалық, логикалық, талдау, индукция мен дедукция, салыстырмалы және т.б.

Пікір-талас

Даналық барлық халыққа тән құбылыс. Соның ішінде қазақ даналығы өзіндік қасиетімен ерекшеленеді. Мысалы, қазақ халқына тән ол естіген, көрген нәрсесін есте сақтап қалу қасиеті. Ол ең алдымен қазақ халқында жазба әдебиетінің, жазба дәстүрінің дамымағандығына байланысты. Елдің тарихы, ел басынан өткен ұлылы-кішілі оқиғалар, тарихи қайраткерлер туралы деректер, ақылды-аталы сөздер мен өнеге-өсиеттер, осылардың барлығы қағазда емес, халық жадында өлең-жыр, аңыз-әңгіме болып сақталған, ел аузында өмір сүрген. Ұлттық тарихымыздағы ойшыл-кемеңгерлердің айтқан шешен сөздері ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тарап, қазақ халқының фольклорында, халық ауыз әдебиетінде ерекше орын алып, дерекнама қорын молайтты. Бұдан түйіндейтініміз, халқымыздың рухани өмірі аса бай, әсіресе, ауыз әдебиеті кең тараған. Қазақ кез келген құбылысты өлеңге айналдыра білген. Шыны керек, кең сахараға тән еркін ойлаушылық, ықылым заманнан бергі уақытта ата-бабаларымыздан қалған данышпан, нақыл сөздердің шашауын шығармай, бір жүйеге келтіре сақтап, өзгеріссіз жаттап алушылық және әр кезеңде болашақ ұрпаққа мұра ретінде жеткізу қазақи философиялық ойдың дамуында, тарихында керемет құбылыс. Көшпенді халықтың осындай ерекшелік қабілетін Шоқан Уәлиханов былайша бағалайды: «Қазақ өздерінің көне аңыздары мен наным-сенімдерін қайран қаларлықтай сақтай білген. Одан да өткен ғалабы сол, байтақ даланың әр шалғайындағы, әсіресе өлең-жырлар еш өзгеріссіз, бір қолдан шыққандай қайталанатынын қайтерсіз. Көшпелі сауатсыз ортадағы ауызша тараған осынау үлгілердің бір-бірінен қылдай ауытқымайтыны адам айтса, нанғысыз қасиет, алайда күмән келтіруге болмайтыны шындық».

Тарихта ойлау табиғатын түсіндірудің әртүрлі жолдары болды. Осылардың ішіндегі неғұрлым кең тараған түрі ойлық туындыларды тілдік туындыға, ойды тілге телу тенденциясы болды. Түсіндірудің мұндай жолының, сөзсіз белгілі дәрежеде маңызы бар, өйткені, тек тіл ғана ойды бейнелеудің ең бірінші және объективтендіру құралы болып табылады.

Қазақ дана халық, сонысымен де дара халық. Қазақ рухани дүниесіндегі даналықтың дүниетанымдық негізі оның болмыстық қасиетінен көрінеді. Бұл – халқымыздың ұлттық рухани философиясы, жоғары деңгейдегі танымдылығы, адам баласының рухани мәдениетінен мол хабары бар дарашылдықтың жалпылығы, ұлттық мінез, ұлттық тарихтан бастау алатын адамның болмыстық қасиеті. Даналық қасиет — өткенді таразылау, болашақты болжау, қазіргі істің түйінін ашу сияқты күрделі ой-әрекеттермен тығыз ұштасқан.

«Басқа пәле – тілден». Данышпандықтан туған тұрлаулы тұжырым, өнегелі ғибратты сөз. Нақты сөзге айналған, философиялық ой-түсініктің негізгі мазмұны сөз өнері, тіл өнерінің қадірін, құдіреттілігін түсіне білу де жатыр. Бұдан түйіндейтініміз, кемеңгер ойынды халқыңа айтып жеткізе білер тілің болмаса, білгеніңнен не пайда. Қазақтың сөзге көсем, ділмар билері мен шешендері сияқты даналар сөздің қадір-қасиетін, ондағы ой-пікірдің қадір-қасиетімен өлшеген. Данышпанның танымында сөз өз бетімен құрылып жақсы да, жаманда бола алмайды; «Ой, ойдың жүйесі жаман болса, оны жеткізіп тұратын сөзде жақсы емес, егер сөз жүйесіндегі ой жақсы болса, онда, сөздің өзі де жақсы. Сұлу айтылған сөздің мәні мен мағынасы таяз болса, бұл – ақылдың, ойдың мешеулігінің белгісі, ал сөздің мәні мен мағынасы терең келіп, оның айтылу реті бұзылып жатса, бұл – шешеннің сөйлеу өнеріне тән кемшілік [2; 46, 47].

Бұл жерде ғұлама аз сөзге көп мағына берген, әрі әрбір сөздің мағынасының аясын кеңейте білген ділмарлығы да ерекше дараланып тұр.

«Ақылыңды, сөзіңді ақылсызға қор етпе, ақылдыға айт.

Не сөйлейтініңді біл,

Кімге сөйлейтініңді біл,

Қай жерде сөйлейтініңді біл,

Қай кезде сөйлейтініңді біл,

Қалай сөйлейтініңді біл», — деген екен. Айтылған сөздің астарында қыруар қордалы, арналы ағымды философиялық ой жатыр.

Қазақ даналары, би-шешендер мұрасы – ұлт, замана, мемлекет тағдырын, өмір, тіршілік, тұрмыс құбылыстарын, адамгершілік дүниесін жан-жақты қозғап, елдің таразылайтын, ғаламат тұжырымды, тұрлаулы пікірлер қорытатын, нәзік талдаулар жасайтын, туған халқының ақыл-ой дәрежесін, рухани болмысын танытатын теңдесі жоқ өмір оқулығы. Даланың дархан даналары «Көп сөз басты жерге әкеліп иеді, сөз білгенге патша тағы тиеді» (Ж.Баласағұни), «Ойлы сөз көпті ұтады, ойсыз сөз басты жұтады». (А. Игүнеки), «Қылыштай тілмен жаһанды женуге болады» (көне жазу ескерткіші) деген қанатты ойлар өрбітіп, сөз құдіретіне табынған, баға жетпес гауһар деп түсінген. Шешендік өнер тарихында әрқайсысы жеке бір дәуірге лайық осынау дүлдүл ділмарлардың ойлау ерекшелігі, кең құлаштылары, ұтқырлық, тапқырлық, алғырлық қасиеттері, тіпті мейлінше оралымдылығы, салыстыруға сұңғылалығы, жалпыдан жекеге, (дедукция), жекеден жалпыға (индукция) аналогиялық ой-қорытуларға орасан әрекет, сыншылдық қабілеті, логикалық жүйелілігі таңдай қақтырады.

Тағы бір байқағанымыз, айтар өнегелі сөзін, батасын жұмбақтап жеткізу арқылы ақылгөй дана қариялар сөз өнеріне бой ұрған ұрпақтарының берген жауаптарының негізінде олардың шебер сөзге, даналыққа деген ынтықтарын сыннан өткізсе керек. Бұл да өзінше бір даналықтың шындау мектебі еді. Қазақ даналығының тағы да бір ерекшелігі қазақтың ойлау әдісінің метафоралығында. Яғни, айтатын ойын жұмбақтап, тұспалдап, мақалдап жеткізуде. Әрине, бұлардың әрқайсысы өзінше жеке дара күйінде кездеспейді. Қайта бір-бірімен бірігіп, қойындасып, өзара байланыста болатын сөз саптау тәсілдері түрінде кездеседі. Көп жағдайда дана билер, шешендер айтқалы отырған затты немесе құбылысты, оқиғаны айқындай түсу үшін оларды өзге бір зат, құбылыспен ауыстырып, алмастырады. Сөз болып отырған құбылысқа бейнелі балама тауып қолдану арқылы шешендік ойын тереңдетіп, оған тың мазмұн негіздейді, сөздің әсерлілігін күшейтеді.

Даналық сөздерде қолданылатын метафоралар беретін мазмұны мен мағынасы жағынан дана адамдардың көңіл-күйімен, көзқарас түсінігімен тығыз бірлікте үндесіп айтылады. Дана билер шешендік сөздерінде метафораның қай түрін қолданбасын, бәрін өздерінің ең түпкі негіздеген мақсаттарына бағындырған. Бұл билердің ортадағы құбылысты, оқиғаны сын көзбен сараптап, бақылайтындықтарын байқатады. Соданда олардың метафоралары бірде ой-қиял, сезімді тербеп, ерлікке, батылдыққа шақырса, бірде қоғамдағы өрескел, жат қылықтарды шенеп, кекесін мысқыл түрде болып келеді. Даналық сөздер де бидің айтпақ болған ой-пікірін бейнелі, көркем сөзді тұспалмен жеткізеді. Ондай жолдардың үнемі шындық өмір тәжірибесін бір қорытындыға келтіру сарыны, ой-зердесінен туған байлам-тұжырымды бірден байқауға болады. Сонымен бірге, тұспалдап сөйлеу мемлекеттік маңызы бар мәселелерді шешерде халыққа жария болмауы үшін пайдаланылған. Әрі басқа адамдар түсінбеу үшін өзара пікірлескенде жұмбақтап сөйлеу қолданылады. Оған дәлел орыс елшілігіне байланысты үш ұлыс бидің кеңесіндегі даулы мәселе.

Үшеуі Күлтебеге таяу әсем көлдердің бірінің жарқабағында отырған болатын; ұзақ кеңестің аяғына қарай, су бетіне бір топ қаз келіп шүпірлей қона кетісті, осыны байқап отырған, көреген Теле би тұрып:

– Япырай, мына көлдің аларма еді қазын атып, - деген уақытта Қазыбек:

– Оғым шығын болмасын сазын атып, - деп қолма-қол іліп әкетті. Сол кезде етігін қағып, көгалдан кейіндеу тұрған Әйтеке:

– Шешілмейтін пәлеге қап жүрмейік, қаз екен деп перінің қызын атып», - деп тұжырымдайды.

Осы ұйқасты да мәнді үш ауыз сөзбен, осы пікірмен үш ұлы би мәслихатта елшілікті аман-сау қайтармаққа бәтуаласқан екен.

Кез келген ұлттың философиялық ойының өмір сүру формаларын, оның философиялық ойының тарихи кезеңдерін көре аламыз. Қазақ халқының даналық ойының дамуы біртұтас қалыпта көрініс береді. Себебі, қазақ халқында философиялық ой-шешендік сөздер, нақыл сөз, мақал-мәтел, аңыз-әңгімелер, поэзия арқылы беріледі. Көркем сөз зергерлері өмір құбылыстарын, адамдар арасындағы қарым-қатынастарды дүниетанымы негізінде халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрып, рухани өмірімен, табиғат құбылыстарына, адам өміріне белгілі бір маңызды оқиғаға немесе өз басына деген көзқарасын білдіретін философиялық ой-толғаныстар, даналық ой-тұжырымдар болып келеді. Енді бір арнасы адам баласының бойында болатын небір асыл қасиеттер туралы ақыл-ой даналығы ұлы мұрат, ізгі мақсаттармен сабақтасып жатыр. Адам баласының рухани игілігіне айналған тау суындай тасқындарын сөз өнері мен арқылы поэзия сонау Асанқайғы, Жиреншелерден басталып, халық даналарының өздерінің дүниетанымының қазына-қайнарына айналған еді. Халық даналығы ұлттық болмыс пен бабалар дәстүрі ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырған рухани мұраларды өмірге әкелді.

Ал кез келген халықтарда ерте уақыттан бері қалыптасқан өмір салты, рухани мұрасы-сол халықтың бастан өткерген ғұмыр жолының айғағы. Тек оны тани білер көз, түсіне білер халық керек.

Даналық болмыс адамның өткен-кеткен өмірінің мәнісін, баянды болашақ жайлы мәңгілік ұғымдарымен кезектес ой толғаныстары, тұжырымдары арқылы әрбір дана тұлғаның шығармаларында ой өрісін аша түскен. Туған жердің топырағын, күллі тіршілік-тынысын сезіну ғана дара тұлғаны даналықтың шырқау шыңына көтереді. Олардың көтерген мәселелерінің әрбір ой қорытындыларында көрегендік, философиялық терең астарлы ой салмағы жатады. Демек, олардың шын мәнінде дүниетанушылық сыры да осыдан аңғарылады. Дара тұлға – бір қалыптан шыққандай өз тегі, ел заманының ортақ ұлы ғана емес, ол қайталанбас дарынды дара тұлғасымен, ой және тіл шебері мен, ерекше қатынас көзқарасына өзі жасаған төлтумаларында өз қолтаңбасын, өз нақышын қалдыра алатын адамдар ғана танылады.

Төле, Қазыбек, Әйтеке билер – билік, шешендік өнерінде зергерлік сөз дәстүрін жалғастыра отырып, өз шығармаларында сөз құдіреті мен оның қасиетіне терең бойлаған, тағылымдық маңызын есте жоймайтын үлгілерін қалдырған. Үкім-кесім, биліктерінен туған терең ойшылдық, рухани жан байлығы, сөз құдіретін көкірек көзімен сезіне білу қабілеті жалпыадамзаттық маңызы бар мәселелерде, дүниедегі, қоғамдағы әлеуметтік қайшылықтардың мәнін ашуға жан-жақты септігін тигізсе керек. Логикалық таным жүйесі олардың өмір тәжірибесінің қорытқан өзіндік ой түйіндеу ерекшелігі өрісінен көрінеді. Сонымен бірге ойдың логикалық дара мәнділік сипатын даналардың ой-талғамдарындағы диалектикалық толассыз тіршілік мазмұнын тани аламыз.

Дүниені түсіне білу қашан да уақыт, дәуір тынысы арқылы айқындалады. Табиғаты әр қилы әлеуметтік мәселелерде жеке тұлға, заман талабынан ешқашан бейтарап қала алмайды, олардың шығармаларынан әрқашанда әлеуметтік, философиялық дәуір сарынын көреміз. Себебі, адам әрқашан да бірегей заңдылық бойынша дамиды. Бұл орайда айтпағымыз аумалы-төкпелі күрделі де қилы заманда ғұмыр кешкен, рухани таза болмысымен, даналығымен батырлық, шешендік өнердің шыңына көтерген ақыл-ойы алып дара Төле, Қазыбек, Әйтеке билердің жер тағдыры, ел тағдыры үшін жасаған қызметтері, сіңірген еңбектері. Осындай ата-бабаларымыздың өнегесін жалғастырушы тарихи-мәдени ұрпақтар сабақтастары, сайып келгенде, біздің ұлттық мәдениетіміздің, баянды болашағын айқындауға барынша себебін тигізері анық. Себебі, әр халықтың дәстүрлі дүниетанымының көзқарасына терең үңілу арқылы ғана сол халықтың талғам деңгейінің тереңдігін тануға болады.

Даналық пен адамгершіліктің бірлігімен ара қатынасы адам баласы игілігіне рухани ақыл-парасатына, терең ойшылдық ерекшеліктерін, ізгілік қасиеттерін жарата білумен айқындалады. Мұны біздер халықтар даналығы қорытқан қазына байлық, өмір тәжірибесі қорытқан рухани мұраларды ізгілік, игілігі ретінде көзбен танып, көкірекпен қабылдай білуімізден көрінеді. Адамзаттың рухани дүниесін жетілдіруде тарихи тағылым сабақтары, өнер иелерінің өнегелі істері ерекше рөл атқарады. Би-шешендердің жер тағдыры, ел тағдырына қатысты іс-әрекеттерді көкірек көзімен сезе білу қасиеттері логикалық ой жұмысының шешімді серігі, рухани демеушісі. Дала демократиясының дарабоздарының осы кезеңде мемлекет қайраткері деген құрметке ие болуының өзі тегін емес еді. Себебі, ерекше тарихи қайраткерлердің өмірі мен қызметі қазақ халқының тарихындағы бетбұрыс кезеңімен тұспа-тұс келеді. Әрқашанда елдің азаттығы, тәуелсіздігі, береке-бірлігінің тірегі-мемлекет, ондағы халықтың білім парасаты, қадір қасиетімен негізделген. Сол халықтың еркіндігінің өзегі бұл адамды адаммен, елді елмен табыстыра білген, жақындастыра түскен шешеннің тілі болса керек. Ойлау мәдениетімізде ұлағатты дәстүрден бастау алған үлгілі саңлақ ой, салиқалы зерделеу сарындармен әдебиет, өнер, философия тарихында ұлы адамдар ретінде аңызға айналған еді.

Сөйлеу мәдениетінің ерекше белісі – дәлділік. Дәлділік – анық, ұшқыр ойдан туады. Шешен ана тілінің көркемдік қазынасын және өз тілін жүйрік білгенде ғана, сөзді қолдану, оны мәселемен байланыстыру тәсілдерін, көп мағыналы сөздердің, құпия сырларын, қанатты нақыл сөздерді еркін әрі нақты пайдаланады. Бұл ретте шешен-билердің сөздерінде дәлдік, айқындылық мейлінше жоғары деңгей дәрежеде көрінеді. Сондықтан да оны қазақ әдеби тілінің негізі, арналы саласы деуге болады. Шешендік қабілет, рух ой-пікірді, лебізді ерекше ырғаққа келтіреді, кестелі сөзге айналдырады. Сөз саптау, ой толғау нәрсенің, құбылыстың, оқиғаның сипат-ерекшелігіне байланысты не асқақ, не көтеріңкі, не бәсең қалыпта айтылады. Шын дарын мұны ескеріп елейді. Айталық, Бөлтірік шешен сүйегі сұлу жақсымен жанасқанды, онымен тіл табысқанды жарқырата суреттейді:

Жақсыменен жолдас болған,
Ел ұстанған тіректей болады,

Қыз ұстаған жібектей болады,
Жадыраған жаздай болады,
Айдын көлдегі қаздай болады,
Отау ортасындағы оттай болады,
От ортасындағы шоқтай болады,
Тұрағы алтын шырақтай болады,
Тұяғы алтын пырақтай болады...

Жақсы адамның ізгілігі, ірілігі, жібектей жаны таза көңілі турасында осылайша тебіренбеске болмайды. Ажарлы ой мәнерлі тілмен өрнектелген, тәртіпті, қуат-сымбаты ерекше сөйлемдермен көмкерілген. Тыңдаушысының ой-қиялын заңғарға самғатады. Шешен сөйлеу біліммен, өнермен, тәжірибемен төркіндес. Бұған қоса, шешеннің рухани келбеті айқын көрініс табады. Әрі биік парасат пен терең философия ұштасады. Сөйлеу мәдениетінің ерекше белгілері сөздің дұрыстығы, дәлдігі – айқын ойлаудан, биік дүниетанымнан туады [3; 65].

Қазақ билеріне тән шешендіктің қайнар көзі халықтық шығармашылықта жатыр. «Ұшса құс қанаты талатын» сайын далада шаруа күйттеген қазақтардың көшпелі өмір салтын қалыптастырған төл мәдениеті адамзат өркениетінің бір пұшпағы ретінде сан ғасырлар қойнауынан, небір замана тездерінен өтіп, бүгінгі күнге де жетті. Бір кездерде болған жазу-сызуын жоғалтып алған жұрттың рухани қазынасын сақтау ісі бар қиыншылық-ауыртпалығымен халық зердесіне түскенді. Ұшы-қиыры жоқ иен даланың о шеті мен бұл шетінде қаймағы бұзылмай сақталған халықтың өзі бойтұмардай қастерлеген осындай рухани жәдігерлердің бірі – билер сөзі. Сөз құдіретіне табынатын «Сөз тапқанға қолқа жоқ» деп, тапқырлық пен ой еркіндігін барынша қолдаған халықтың сана-салты аясында ғана шешендік өнер кеңінен қанат жаймақшы. Шешендік өнер ең алдымен белгілі бір әлеуметтік қажеттіліктен туындайды. Оның негізгі мақсаты – көпшілікті бір ойға ұйыту, бір пікірге иландырып, бой ұсындыру, қисынды, жүйелі сөздің қорытынды түйінін, яғни, төрелік шешімді ризалықпен қабылдату. Шынайы шешендік шындыққа жақын келеді, мұнысымен ол диалектикаға жанасады. Дұрыс ойлаудың ғылыми құралы өнердің ең көне түрлері – ақындық пен шешендікке арқау болып келгендігі ақиқат нәрсе. Әл-Фараби: «Логиканың ойға деген қатынасы – грамматиканың тілге деген қатынасымен бірдей болады», – деп тұжырымдаған екен. Демек, логика дұрыс ойлаудың құралы болса, грамматика дұрыс сөйлеудің құралы деген сөз.

Яғни, айқын түсінбегенінді айқын айта алмайсың; сөйлемдердің дәл еместігі мен шатысушылығы тек ой шатысушылығын ғана көрсетеді.

Қазақ елінің рухани дамуында би-шешендер өз дәуірінің дана ойшылдары ретінде таныла білген. Бір сөзбен тоқсан ауыз сөздің түйінін айта отырып, арасындағы біраз дау-жанжалды шеше білген данышпандар ел заманында халықтың сөз бастар көсемдері ретінде тарихта қалды. Шешендіктің маңызымен болмысы халықтың бай таусылмас қазынасы – тілінде. Қазақ халқының тілінде, шешен сөздерінде, мақал-мәтелдерінде ой мен болмыстың қарым-қатынасы үйлесімдік сәйкестікте көркін табады. Болмысты ой, ойды тіл арқылы ашып беріп отырады. Сондықтан, тіл әрбір халықтың ойлау мәдениетінің ерекшелігін өзінде сақтап тұрады. Кез келген халықтың ойлау мәдениетіне бойлау үшін оның тілін меңгеру қажет.

Қазақ аңыздарындағы Жиренше шешен, Қожанасыр мен Алдар көсе, тағы басқа толып жатқан кейіпкерлер негізінен алғанда кедей болып келеді. Бірақ, олар ақылға бай, дана, алғыр ойлы жандар. Олардың бір ерекшелігі тосыннан алғыр ой тауып, сөзбен қарулануында.

Шешеннің көркемді-философиялық ойлау жүйесі неғұрлым қуатты болса, тілі де соғұрлым бейнелі, толқынды келеді. Суреттегіш бейнелегіш және мәнерлегіш құралдар, небір құбылыстар, ажарлаулар бұрқыраған ойдан туады. Ойлауға қатысты құбылтудың көрнекпен шендестіру. Уәли хан қайтыс болғанда, Байдалы би Айғанымға сезін жоқтаумен бастап, соңында төмендегідей тоқтау айтады:

Қайрат деген қыран бар,
Қайғыға тізгін бермейтін.
Қайғы деген жылан бар,
Өзекті шағып өртейтін.
Үміт, сенім, өсек бар,
Қуанып, қуат алдырар.
Жылау деген азап бар,

Қуартып отқа жандырар.

Мен қайғынды қозғағалы келгем жоқ.

Қайратыңды қолдағалы келдім деген екен. «Қайрат деген қыран», «қайғы деген жыланға» қарама-қарсы қойылып, «қайғыға тізгін бермейтіндігін» шебер жеткізсе, соңғысы «өзекті шағып өртейтіндігін» елеулі түрде қарсы қоя сипаттап айтады. «Үміт, сенім, өсек» қуаттандыратынын, «жылау деген азаптың» «қуартып отқа жандыратындығын» көрсетеді. Көркем ойлаудың кеңейтіп көркейтетін бітімі бөлек ғажайып шендестірулер әуезді, сазды, үйлесімді келетіні даусыз.

Асылы, билер сөзі – көркемдік, суреттік сырларымен, ыстық лепті, мөлдір мағыналы, айшықты оралымдарымен, қанатты ойларымен, кемеңгерлік ғибраттарымен көркем [4; 144, 145].

Алғашқы кезде адам баласына дүние деп заттардың жаратылыс құбылыстарының барлығы, олардың сыры, неден жасалатындығы мәлім болмаған, жұмбақ болған. Бірақ, адам баласы сол жұмбақты шешуге тырысқан, бөлу жолын қарастырған, айнала қоршаған жаратылыс дүниесін, оның құбылыстарын, еңбек-кәсіп құралдарын, әртүрлі хайуанаттар жайын бір-біріне салыстыру арқылы тануды көздеген. Ол үшін өздеріне таныс бір затты екінші бір бейтаныс затқа салыстыра отырып немесе сол заттардың бір-біріне ұқсас белгілеріне қарап, олардың қандай зат екендігі, неден шыққандығын анықтаған. Жұмбақтардың алғашқы үлгілері осылай шыққан [5; 13].

Бертін келе, адам баласының ой-өрісі, дүниетанымы, білім көлемі ұлғайған кезде, жаратылыс дүниесінің және заттардың шығу көлемі ұлғайған кезде, жаратылыс дүниесінің және заттардың шығу сырын анықтап аңғарған кезде, жұмбақтар алғашқы қалпынан өзгере бастайды. Бұл кезде шығарылған жұмбақтарда адамға таныс заттардың немесе жаратылыс құбылыстарының сыртқы белгілері ғана алынады, соған қарап жұмбақ шығарылады. Жұмбақ заттың өзін айтпай, оның түр-түсін, сыртқы белгілерін, жұмбақ болып отырған затқа ұқсас жақтарын сипаттайды, ал заттың өз атын жасырын ұстайды. Сондықтан да ойға алған нәрсенің өзін айтпай, оның сырт көріністерін, сыртқы белгілерін қысқаша сипаттауды, солар арқылы жұмбақ етілген затты табуды жұмбақ дейміз.

Жұмбақтың алғашқы үлгілері ерте кезден адамдардың тұрмыс-тіршілігіне, еңбек-кәсіп ету жайларына байланысты туып, кейіннен халық өмірімен біте қайнасқан, өзінің қалыптасу және даму процесінде жаңа мазмұн, жаңа тақырып алып отырады. Ауыз әдебиетінің басқа түрлеріне қарағанда, жұмбақ – өсу, ұлғаю үстінде болған, әрбір тарихи дәуірлер туғызған жаңалықтарды бойына жинай білген. Қай кезде болмасын, жұмбақты еңбекші халық ұтымды сөз, оралымды ұшқыр ой, өткірлік, тапқырлық ретінде қолданған. Мұнымен қатар, жұмбақтың білім берерлік, білмегенді білуге ұмтылдырарлық қасиеті барлығын халық жақсы түсінген. Және бір негізгі қасиеті, жұмбақтар — адамның ойлау процесінің дамуына елеулі әсерін тигізеді. Сондықтан, жұмбақ халықтың күнделікті өмірімен ерекше орын алып отырған [6; 25, 26].

Қазақ халқының рухани өмірінде ерекше рөл атқарған, ойлау процесінің тез дамып жетуіне айрықша үлес қосқан – жұмбақтар. Жұмбақ жасыру – әр халықтың әріден келе жатқан дәстүрінің бірі. М.Әуезов қазақтың ертедегі әдет- ғұрып салтында жұмбақтың ерекше орын алатындығын айта келіп, былай дейді: «Кейде бүкіл бір ертегі жұмбақтан туады. Әңгімелі әсем жыр, дастан атаулының талайының жұмбаққа соғып кететіні болады. Ертеде өмірдің даналығын, ойға жүйріктілігін жұмбақпен сынау машық болған». Бұл тарихи шындыққа негізделген пікір [4; 151–153].

Ертеде адамның ойлау-ақылын жұмбақ жасыру арқылы сынау дәстүрі кеңінен пайдаланылған. Бұл жағдайлар көбіне-көп – ертегілерде кеңінен етек жайған. Қазақтың ертегілеріне мазмұн болған да немесе ондағы көп әңгімелердің түйінін шешетін де жұмбақ болғанын білеміз. Бұған «Қарттың ұлына айтқан өсиеті, «Қарт пен тапқыр жігіт», «Аяз бидің ертегілері» дәлел. Сондай-ақ ерте заманда күйеу таңдаған қыздар: «Жұмбағымды шешкен жігітке ғана тием» - деп, жұмбақты өнер салыстыру, жігіттің ақыл-ойын сынау ретінде қолданған. Бертін келе жұмбақ ақындар айтысынан орын алған. Айтысқа түскен ақындар бір-бірінің ақындық өнерін байқаумен қатар, білім көлемдерін де сынасқан; ол үшін бір-біріне жұмбақ берісіп, өнер салыстырған [7; 89, 90].

Жұмбақ тақырыптары сан-салалы, сан қырлы, өте көп. Жаратылыс дүниесі, табиғат жайы, еңбек-кәсіп құралдары, хайуанаттар мен өсімдіктер, адам және оның өмірі, өнер-білім, техника және тағы басқалар. Жұмбақтар философиялық ой толғау ретінде келеді. Жұмбақтың қайсысы болса да, негізгі ойды образ, оралымды ұшқыр сөз арқылы білдіреді. Көркемдік суреттеу құралы болып табылатын теңеу, метафора жұмбақта көп қолданылады. Бір нәрсені екіншісіне теңеп, салыстыра отырып, образ жасайды. Мәселен, шегірткені:

Ат басты, арқар мүйізді,

бөрі кеуделі, бөкен санды,

— деп суреттейді де көз алдына оның кескін-пішінін елестетеді [6; 39].

Жұмбақ арқылы халық өздерінің ойын, талап-тілегін тапқырлықпен жеткізе білген. Жұмбақтың басқа да асыл сөз өрнегімен ерекше болу себебі, оған алдымен тапқырлық, алғыр ойлау қабілеті керек. Өйткені оны айтушы да, шешуші де тапқыр әрі жылдам ойлайтын адам болуы керек. Жұмбақтар біздің заманымызда да өз бағасын жойған жоқ. Жұмбақтардың өте қажеттілігін жас балалардың, әсіресе мектеп жасындағылардың тіл шеберлігін, ой тапқырлығын меңгеруде айқын көрінеді. Қазіргі ата-аналар, өз балаларына беретін тәлім-тәрбиесінде осы жұмбақтарды баланың ойын, оның зердесін жетілдіру үшін пайдаланғаны жөн.

Ата-ана жастайынан баласына өзінің ұлттық мәдениетін, салт-дәстүрін, тілі мен ділін бойына сіңіріп, сол жолға қарай бағыттап отыруы керек. Сондықтан, бұл жолда ең тиімдісі ауыз әдебиетінің философиялық ойға құрылған ерекше бір саласы — мақал-мәтелдер.

Мақал-мәтелдер белгілі бір халықтың бүкіл ғұмырының сөз кестесіне түскен тарихы, философиясы. Ол – даналық ойдың тұжырымы. Мақал-мәтелдер үлкен толғау, образ арқылы берілген логикалық ой-қорытындысы болып келеді. Ол адам өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде, қоғамдық жағдайларында кездесетін әртүрлі құбылыстарға, тарихи мәнді оқиғаларға берілген баға, тұжырымды түйін есебінде қолданылады. Мақал-мәтелдердің көпшілігінде тұжырымды пікір, астарлы ой мен қатар, белгілі ишаратта жатады. Саналыны селт еткізбей, ойландырмай, толғандырмай қоймайды. Абстрактылық, сылдыр-сұйықтық бұларда болмайды. Сөз саралауы олпы-солпы болмайды, етек-жеңі жинақы, ықшам келеді. Айтылатын пікір, жасалатын қорытынды, берілетін баға толық дәлелденген, шындалып-шынайыланып, жонылып келеді.

Қазақ сөз өнерін аса қастерлеп, қадір тұтқан. Сол арқылы көптеген дау-дамайлар, ұрыс-жанжалдар, тіпті үлкен соғыстарда бейбіт жолмен шешіліп отырған. Өйткені қазақ ауыз сөзге тоқтаған, егер ол қылыштай өткір, терең мағыналы болса. «Айтылған сөз атылған оқ», «Сөз сүйектен өтеді». Ал, «Жүйелі сөз – жүйесін, жүйесіз сөз иесін табады» дегендей, мәнсіз сөздер көп болып жатса, оған халық тиісті бағасын тағы да мақал-мәтелдермен беріп отырған: «Көп сөз – бос сөз», «Сөзі жаманның – өзі жаман». Мақал-мәтелдерді тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні деп бекер айтпаған болар. Олар қандай да болмасын пікірдің қорытындысы, ой тұжырымының формуласы іспеттес, яғни кеңес фольклорисі М.Рыбникованың сөзімен айтсақ: «Мақал – аяқталған пікір, біткен ой; мәтел – пікірдің элементі». Қазақ мұндайда: «Мақал сөздің тұздығы, мәтел сөйлем үздігі», - дейді. Тегінде мақал-мәтелдер адамды жүйелі сөйлеуге, өз ойын барынша түсінікті, қысқа да нұсқа жеткізуге, сөйтіп, әділ шешім қабылдауға тәрбиелейді. Аз сөйлеп көп өндіру – өнер. «Аз сөз – алтын, көп сөз – көмір». Бұлар сөз құдіретінің ойлаудағы шынар шыңы, ең жоғарғы сатысы. «Сөздің көркі – мақал». Мақалдап сөйлеу қара қылды қақ жарар қылыш сияқты, екі сөз жоқ. Ойға ерекше мән беріп, әсіресе ой-тұжырымының дұрыс қалыптасуына себеп болады. Сөзде терең мағына болмаса, мақал-мәтелдер болмас еді, егер мақал-мәтелдерсіз сөздің мағынасы ашылмайды. Бұлар сөз бен ойдың диалектикалық байланысы, шебер түйіскен орталығы. Мақал-мәтелдерден асқан нақты дәйек жоқ. Осынау сарқылмас сөз қазынасын қазақ ұлттық дүниетанымында кең түрде қолдана отырып, ой деңгейін тіл арқылы нақты суреттеп беретін ерекше сөз кестесін құрайды. Дана қазақ мұндайда: «Мақал – сөздің мәйегі, ойдың дәйегі», - деп қайырады. Жас ұрпақты тәрбиелеу, ұлттық рухани ой-жүйесінің шоғыры биік болып қалыптасуына мақал-мәтелдер көмегінің маңызы зор. Балаға дұрыс тәрбие беру арқылы одан сол бойынша нәтиже шығаруға болады. Адам жасында қалай тәрбиеленсе, солай қалыптасады. Жас бала жас шыбық сияқты, қалай баптасаң сөйтіп өсетін. «Ұяда не көрсең, соны ілерсің».

Ерте кезден қалыптаса бастайтын қабілет пен дарындылықты дамытуға қол ұшын беру керек. «Бұлақ көрсең көзін аш». Жүйесін тапқан ой адамның ақыл-парасатын дұрыс іске бастайды. Мақал-мәтелдер адамның ойлау қабілетінің динамикалық процесі мен мәдениетін, жақсы сөйлеу стилін қалыптастырады. Жастар тәрбиесі туралы мақал-мәтелдер жеткілікті, тек дұрыс түсініп, қажетінше пайдалана білсе болғаны. Мына бір мақалға көңіл аударып көрейікші: «Тәрбие басы тал бесік». Ертеректе бір келіншек ауыл қартынан: - «Балам бір айлық, қай кезден бастап тәрбиелеу керек», - деп ақыл сұрай барыпты. Сонда қария: «тәрбиені сәби дүниеге келген сәттен бастау керек, сіз бір ай кеш қалыпсыз», - деген екен.

Өсе келе ата-анасын қадірлеуге, туған тілін құрметтеуге, елін, Отанын сүюге, талаптанып еңбектенуге, өнерлілікке, қайырымдылық пен мейірімділікке, құрбы-достарын сыйлауға тәрбиелеу керек. Мысалы: «Ата-анаңның қадірін - балалы болғанда білерсің» деген мақал бар. Бұл, ең қадірлі жан – ата-анаң дегенді білдіреді. Әркімнің ең бірінші пайғамбары – әкесі мен анасы. Мақал-мәтелдер

халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан өмір тәжірибесінің, салт-санасының тобықтай түйіні, даналық ойдың тұжырымы. Бұларда елдің эстетикалық идеясы мен рухани парасаты көрініс тапқан.

Қазақ мақал-мәтелдерінің бір қасиеті – нанымдылығы, әсерлілігі. Айтқан адамына атқан оқтай дәл тиеді. Еңбек тақырыбы да кең ауқымда қарастырылады. Қазақ даналығында еңбек, еңбекқорлық аса бағаланады. Халық жас ұрпақты бала кезінен еңбекке баулиды, қажырлылыққа, табандылыққа, төзімділікке үйретеді. Жалқауды, еріншекті келеке қылады. Жалқаулықты ауруға теңейді. «Жалқау өзіне жау, қала берді еліне жау». «Жалқауға жолықсаң, сылтаудың астында қаларсың». Қандай тауып айтылған сөз! «Еңбек етпесең, елге өкпелеме, егін екпесең жерге өкпелеме». Жұрт қашанда сенделмемен бос жүрген қуыс кеуделерді, бейшараларды жек көреді, оларды түзетуге тырысады. «Ермек қуған пәлеге жолығады, еңбек қуған қазынаға мольғады».

«Еңбектің көзін тапқан – байлықтың өзін табады», – дейді қазақ. Еңбектің қай түрі болмасын еріккеннің ермегі емес, ол ынта-жігерді, талаптануды, білім мен өнерді, ретін таба білуді қажет етеді, қазіргі нарық жағдайында еңбектің көзін табу, өзіңе – қабілетіңе, біліміңе, өнеріңе лайық істі табу – аса маңызды мәселе болып отыр. Еңбек адамның өмір сүру тәсіліне айналса бұл өте заңды. Ақыл-ой, білім, өнер, күш-жігер, қайрат қайтіп көрінеді, сыналады? Әрине, еңбекте, ісінде ғана. Істің тетігі – адамда. Адам еңбек процесінің субъектісі, еңбек адаммен ғана атқарылады. Екінші жағынан, адамның сапасы, кім, қандай екендігі еңбекте көрінеді. Сөйтіп, осыдан кейін еңбек адамға жат бола ма? Адам мен еңбектің тұтастығы, бірге қайнасуы өмірдің заңы болып шығады. Халық даналығы бізді осыған меңзейді.

Үлкенді құрметтеп, олардан ақыл-үлгі ала білу керек. «Көп жасағаннан емес, көпті көргеннен сұра» дейді. Бұл жерден көпті көру – көп білу, жинақталған тәжірибе, ой-тұжырымының терең қалыптасуы. Көргені мен білгенін көңіліне түйе білген қарттардың ақылымен жүру – сара жол. Оқымағандардың айтқаны кімге керек, «Жаман қазақ мақалшыл келеді», – дейтіндер де жоқ емес. Бірақ, сол бір дәріс алмаған бабаларымыздың қазіргі философиямызды түп-тамырымен қопарғанда, алдыларына жан салмайды. «Халқыңның қартын, еліңнің салтын сыйла», – деп бекер айтылмаса керек.

Жастардың елге, Отанға деген сүйіспеншілігін, патриоттық сезімін арттыратын бірнеше мақал-мәтелдер бар. «Ел іші алтын бесік» немесе «Отан оттан да ыстық». Адамзат баласы үшін өзінің туған елінен артығы жоқ. «Ер туған жерін, ит тойған жерін іздейді». Туған еліне адал қызмет көрсету – борыш. «Отан үшін отқа түс, күймейсің», «Басқа елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол». Біз қазақ мақал-мәтелдерінің айтар астары, жұмбақ сыры осылар деп түсіндік.

Сұлу да сырлы тілмен, бір шумақ өлеңмен терең философиялық ойды білдіру қазақ дүниетанымына ғана тән ерекшелік. Қазақ ойы көркемділігімен, тереңділігімен, шынайылығымен қатар бейнелі болып келеді. Махамбет өмірді, дүниені «өте шыққан қызыл гүлге», Абай – ағын суға, Шәкәрім – сағымға, Бұқар жырау қиын-қыстау, алмағайып заманды «көк тұманға» теңейді.

Қазақ халқы ойланып барып тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтатыны жоғарыда айтылды. Оның үстіне ақындық пен шешендік өнерге айрықша мән берген. Әйел-еркек, кәрі-жас демей, сөз сайысына, өнер жарысына, ой жарысына түсуге соны еркіндік жасаған. Мұндай дарын иесі ауылының ең қадірлі қонағы болған, халық оларға есігін айқара ашқан. Сөз өнеріне деген осындай ілтипат түптеп келгенде, шешендік өнердің, халық философиясының кең құшақ жая өркендеуіне себеп болған.

Күнделікті тыныс-тіршілік барысында, көпшілік жиында көргені мен білгенін көкірегіне түйе білген данагөй бабаларымыз, ақылгөй аналарымыз болған оқиғаға, құбылысқа, мәнді жәйттарға мейлінше оң баға беріп, қатесі болса айыптап, жөн-жобасын ойлы-дана сөз кестесімен өрнектей көрсетіп, сара жолды айқындап отырған. Сөзге мақал-мәтел, қара өлең жолдарымен өлеңдетпей, тақпақтатпай сөйлемейтін қазақ сөздері мейлінше өткір, қара қылды қақ жарардай әділ және көздеген нысанасын дөп басады.

Қорытынды

Міне, осындай халқының даналық сөздерін, бұқаралық дәстүрлерін зерттеп білгенде жалпы риторика білімінің негізін салушы ежелгі Рим шешені Цицеронның бір пікірі еске түседі. Римдіктердің шешендік өнерді қалай игергендігі және халқының дарындылығы туралы ол былай деген екен: «...атақ құмар жастардың қайткенде шешендік өнерді үйренуге талпынбаған бірде-бірі жоқ шығар. Сонда әуел бастан теориялық білім дегеннен бейхабар, тіпті шешендік өнердің жаттығу тәсілі мен ғылыми ережесі бар деп ойына да кірмеген олар адам тек өз күшімен жете алатын сатыға».

жетті. Оған жетуге маңызды, әр түрлі және сан алуан сот істерінің көптігі себеп болды. Соның нәтижесінде әркімнің өзінше талаптанып алған біліміне қандай оқытушының болсын үйретуінен артық, жиі жаттығулар қосылды. Ол кезде бұл өнермен шұғылдану қазіргі әрі даңқ, әрі бедел, әрі құрмет сияқты сыйға жеткізген» [1; 62].

Тарихымыздағы белгілі батыр-билердің, ақын-жазушылардың аталы, үлгілі сөздерін үйренбеген, үлгі алмағаны кемде-кем. Махамбет пен Бұқар жырау толғаулары, өлең жырлары шешендік сөзге, тапқырлық ойға толы. Белгілі ағартушыларымыз Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уәлихановтың еңбектерінен, әсіресе жазған хаттарынан қазақтың дәстүрлі шешендік өнерінің үлгілері мен мұндалап тұрады. Әсіресе, қазақ философиясының классиктері Абай мен Шәкәрім, Мағжан шығармаларында ежелгі шешендік өнердің ықпалы айқын сезіледі. Өлең, дастандарды айтпағанда, Абайдың мақал-мәтелдерге, нақыл-насихатқа бай қарасөздерінде халық шешендігінің үлгісі мол екенін айтуға әбден болады деп ойлаймыз.

Алынған нәтижелер, олардың жаңалығы, ғылыми және тәжірибелік маңызы:

- тәрбиелік сипатта насихат жасалынды;
- қазақ дүниетанымындағы сөз бен ойдың арасындағы диалектикалық байланыс туралы түсінік қалыптасты;
- нақты дәлелдер нәтижесінде, қазақ дүниетанымындағы сөздің маңыздылығы сипатталды;
- сөз бен ойдың диалектикалық байланысына қатысты мысалдарды қолдана отырып, тәжірибелік сипат берілді.

Қадірсіз өнер халық жадында сақталмайды. Халық нені оң, нені дұрыс деп тапса, олардың шығармалары да соны құптайды. Халықта бір алтын іздеуші, ол талғап алады да сақтайды және сақтай жүріп олардың ең құндыларын, ең даналарын ондаған жылдар бойы өндейді.

Адамның адамшылығы оның әрбір ойлы сөзі мен ісінің ұштасып, бір жерден шығуымен анықталмақ. Сондықтан, әрбір сөздің астарында түйдек-түйдек ойдың жататынын ескере білелік.

Ынтымақ, бірлік, адамгершілік т.б. адамзат өміріндегі өзекті мәселелерді қамтитын, философиялық дана ойларға құрылған бұл ғибратты сөздердің берер тағылымы, тәрбиесі, мән-маңызы ғажап.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Адамбаев Б. Шешендік өнер / Б. Адамбаев. — Алматы: Ғылым, 1999. — 204 б.
- 2 Дадебаев Ж. Бөлітік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері / Ж. Дадебаев. — Алматы, 1996. — 180 б.
- 3 Адамбаев Б. Тозған қазды топтанған қарға жейді / Б. Адамбаев. — Алматы: Рауан, 1991. — 65 б.
- 4 Негимов С. Шешендік өнер / С. Негимов. — Алматы: Ана-тілі, 1997. — 208 б.
- 5 Ахан Б. Билердің сөз саптау үлгілері. Қазақ тарихы / Б. Ахан. — 2001. — № 2. — 13 б.
- 6 Әбжанов Т.Ы. Қазақ рухының философиясы / Т.Ы. Әбжанов. — Қарағанды, 2003.
- 7 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті / М. Ғабдуллин. — Алматы: Мектеп, 1974. — 318 б.

Н.Ж. Сарсенбеков, Ш.А. Жетписбай

Диалектическая связь и практическое выражение мысли и слов в казахском мировоззрении

С древних времен казахский народ уважал разум и мысль. Исходя из этого, глубокие мысли судей, мудрые слова ораторов передавались из поколения в поколение через устное народное творчество. Поэтому слова назидания, произнесенные нашими предками в древние времена, глубоко переплетаются с современной культурой. Согласно традициям нашего народа, считалось особой честью сидеть за одним дастарханом с уважаемым известным человеком, слушать его рассказы, размышления. Кроме того, родители воспитывали молодое поколение в системе национального мировоззрения, используя в качестве методов — легенды, стихи, пословицы и поговорки. Одна из основных целей заключается в том, что мы считаем, что это наследие, передаваемое из поколения в поколение, является одной из наших основных ценностей, чтобы сберечь богатое наследие и внедрить его в нашу жизнь как источник лучших традиций, примеров и образования. В современных условиях способность мыслить по-новому, правильно понимать мир приводит к самым высоким вершинам. Учитывая приведенные выше выводы, считаем важным, в будущем обучить подрастающее поколение

особенностям мышления казахского народа, как можно более правильно мыслить и свободно использовать слово, понимать его, в необходимом случае используя философскую таблицу фраз.

Ключевые слова: разум, мысль, слово, сила слова, мудрость, изобретательность, знание.

N.Zh. Sarsenbekov, Sh.A. Zhetpisbay

Dialectical connection and practical reflection of thought and word in the Kazakh worldview

From ancient times Kazakh people respected mind and thought. On this basis, deep thoughts of judges, wise words of speakers were passed from generation to generation through oral folk art. Therefore, the words of edification spoken by our ancestors in ancient times are deeply intertwined with the modern culture. According to the traditions of our people, it was considered a special honor to sit at one dastarkhan with a respected famous person, listen to his stories, thoughts. In addition, Kazakh parents brought up the younger generation in the system of national outlook; a wide range of methods — legends, poems, proverbs and sayings are shown. One of the main goals is we believe that this heritage, passed down from generation to generation, is one of our main values to appreciate the rich heritage and introduce it into our lives as a source of good tradition, example and education. In new conditions, the ability to think in a new way, to understand the world correctly, leads to the highest peaks. Taking into account the above conclusions, we consider it important that in the future it is necessary to teach the younger generation the peculiarities of thinking of the Kazakh people, using the word as freely as possible, understanding it, educating in difficult times, in necessary cases to use the philosophical table of phrases.

Keywords: mind, thought, word, word power, wisdom, ingenuity, education.

References

- 1 Adambayev, B. (1999). *Sheshendik oner [The word from the world of thought]*. Almaty: Hylym [in Kazakh].
- 2 Dadebayev, Zh. (1996). *Boltirik Almenuly zhane kazak sheshendik oneri [Boltirik Almenuly and Kazakh oratorical art]*. Almaty [in Kazakh].
- 3 Adambayev, B. (1991). *Tozhan kazdy toptanhan karha zheidi [A worn goose eats a flock of ravens]*. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 4 Negimov, S. (1997). *Sheshendik oner [Oratory]*. Almaty: Ana-tili [in Kazakh].
- 5 Ahan, B. (2001). Bilerdin soz saptau ulhileri [Examples of word formation]. *Kazhak tarikhy*, 2, 13 [in Kazakh].
- 6 Abzhanov, T.Y. (2003). *Kazak rukinin filisofiasy [Philosophy of the Kazakh spirit]*. Karaganda [in Kazakh].
- 7 Gabdullin, M. (1974). *Kazak khalkinin auiz adebiyeti [Literature of the Kazakh people]*. Almaty: Mektep [in Kazakh].

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

DOI 10.31489/2020HPH1/156-164

UDC 37+396.11 (574)

R.A. Akhmetov¹, M.T. Baymukanova¹, I. Kozyrskaya²

¹*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan;*

²*Chelyabinsk State University, Chelyabinsk, Russia*

(E-mail: marber_96@mail.ru)

Theoretical bases of domestic and foreign practice history of SOS Children's village formation

The authors argue within the framework of the SOS Children's village to provide a worthy child psycho-pedagogical assistance aimed at comprehensive development of the child, develop an individual development plan for each child, according to the plan, provide social support to the child. This article reveals the purpose of the individual development plan-to provide possible assistance in the daily life of the child, the development of his abilities through structured and purposeful pedagogical work. According to the authors, the child also participates in the preparation of an individual development plan and depends on the age of his involvement in this process and the level of his readiness. In this article, it is determined that SOS Children's village works not only with children and adolescents, but also with different types of family. Despite the very sad events in childhood, orphans and social orphans live in SOS Children's villages and SOS youth homes, recover from emotional stress, adapt to society and start a normal independent life. Thus, according to the authors, compared to graduates of orphanages, they are able to live in society, receive education, work and Express themselves, protect their rights, make reasonable decisions, create their own families and take care of them.

Keywords: SOS Children's village, orphanhood, adolescent, psychological and pedagogical assistance, support, development, emotional stability.

Introduction

The article is devoted to solving a large and important problem of regulating social orphanhood in the Republic of Kazakhstan. Connections of the internal state complex, such as national, educational, religious, information, and educational policies, have become the object of historical research as a result of the complication of the critical situation after Kazakhstan achieved sovereignty. Consideration of each of these compounds helps to analyze more deeply the problems of regulating social orphanhood in various institutions for the support of orphans in the Republic of Kazakhstan, in our case, SOS family-type villages. The social policy of the institution as an independent definition of the object will not only reveal the specifics of regulating the problem of social orphanhood, but will also contribute to the effective connection of the state and non-state system of support for orphans. This circumstance largely leads to the subject of our study.

Research methodology and methods Project, information project management, iterative approach, teamwork.

Discussion

In the twentieth century, the problems of poverty, guilt, unemployment increased. Such radical changes were to have a great impact on the problems of orphanhood and take custody of minor children in order to protect them from dangerous situations. During the meeting, the issues of social degradation of children, alcohol and drug abuse, strays and abductees, «social orphanhood» were discussed. As a result of the Second world war in Europe increased the number of children left without parental care, all boarding schools, orphanages were fully provided. To solve such problems in the post-war period, the founder of the SOS movement in the world, Dr. Hermann Gmeiner, created The Association for the creation of children's villages.

In Gmayner Vorarlberg (Austria) June 23, 1919 was born the sixth child (only 9 children) in a large family of officials. In March 1925, his mother died and his older sister Elsa examined 5-year-old G. Gmayner, brothers and sisters. In 1936, a scholarship for the best education was established in the gymnasium, which gives a good opportunity for his further education. In 1940 he was drafted into the army in the Wehrmacht, participated in the war in Finland, the USSR and Hungary. In 1945, with multiple injuries, he entered the infirmary in Bregenz, where he studied philosophy, pedagogy and medicine in Innsbruck in 1946, engaged in medicine [1].

And at this time G. gmayner worked as an educator with orphans and lost the right ways of adolescents, realizing that children need help at the beginning of their lives, ie, in the treatment of emotional situations that they are experiencing, highlighted in pedagogical practice the most important thing: independence, independence. To achieve this goal, G. gmayner with the support of teachers, he opened in Imst (Austria) the first Association for orphans «SOS Children's village» (SOSKinderdorf) at the expense of 600 billing (about 40dollar). The SOS Children's village model is very different from other «barrack» orphanages and has reformed the child-rearing system around the world. This model was distinguished by the fact that the village has a family shelter, a mother who takes care of the children, and a village that unites the family by Association.

G. Gmeiner proved that his idea is true SOS-friends who helped to create SOS Children's villages in other countries with a small investment. «Chain reaction of good» conquered all contingents. In 1955, the villages of France, Germany and Italy were opened. In 1963, the villages of South Korea and Ecuador began to function, in South Africa (Ghana, Kenya, Sierra Leone). In 1991, villages began to open in the Soviet government, Poland, Bulgaria, Romania and the United States. Currently, 532 SOS Children's villages in 133 countries of the world operate only with voluntary investments. 1,300,000 children and adolescents are served by the Gmeiner youth home, SOS, kindergarten, Gmeiner schools, social, medical and educational centers. In the world there are 2406 institutions SOS Children's village (from the experience of the head of the program «SOS children's village Temirtau» V. Dubrovsky), which can be divided into 8 groups.

G. Gmeiner died on April 26, 1986. His work was continued by Helmut Kutin, who served 26 years as President of SOS-Kinderdorf International, until 2012 [2]. Since July of this year the organization is headed by SOS Kinderdorf International Siddhartha Kaul. His father George. N. Kaul headed the activities of the Children's village of the Indian country. Siddhartha studied architecture and Humanities at the University. He headed summer camps, gave teenagers lessons in language and mathematics.

Since March 1981 S. Kaul worked in SOS Children's Villages International, since 1986 he was the regional Director. Since that time, it has begun to realize the most important goals: to restore the organization in Vietnam, created the SOS Association in Cambodia. SOS joined the top Board of the organization and became a participant in the strategy-building process and in 2001 was Deputy Secretary-General of Asia. In 2004, when the tsunami arrived in Asia, S. Kaul headed the large-scale assistance and recovery [3].

Siddhartha Kaul has a variety of gifts from representatives of Asian civil society and government, organizations and currently continues the activities of SOS Children's Villages International.

SOS organization arrived in Kazakhstan in the 90 — ies of the XX century, when the USSR spread, the country experienced economic instability, unemployment, social problems. The policy society did not immediately notice the problems of orphans. But at this time in Munich Nazarbayeva Sara Alpysovna learned about the children's village of family type and began to talk about this model. The first lady, seeing the advantages of this model, thought to create a children's village in Kazakhstan. Sara Alpysovna, realizing the lack of funds for the creation of a children's village in the state, reached agreement with the International Fund, recently entered Kazakhstan in the register of the organization in 1994. «SOS-Children's village of Kazakhstan», the national Fund was created and the first President was Nazarbayeva Sara Alpysovna.

«SOS-Children's village of Kazakhstan» includes representatives of state bodies, non-governmental organizations and business.

Pedagogical, social and economic advantages of family education have been effectively applied in the legislation of the Republic of Kazakhstan. On 13 December 2000, the Law of the Republic of Kazakhstan on family-type Children's villages and youth homes» was adopted, according to which the model of family education is successfully implemented in state children's villages. On 3 December 2004, the President of the Republic of Kazakhstan signed the law on ratification of the «agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the international Fund «SOS Kinderdorf-International» (8 April 2004) on the beginning of the construction of SOS Children's village in the Republic of Kazakhstan and the creation of related projects», aimed at close cooperation in providing assistance to orphans and children left without parental care.

The Foundation was registered as a public Association in 1994, which operates on the basis of the legislation of the Republic of Kazakhstan, the Charter and the agreement between SOS Kinderdorf International and the Government of the Republic of Kazakhstan, as well as management documents of SOS Kinderdorf International:

1. UN Convention on the rights of the child (20 November 1989);
2. guide to the organization of work in SOS Children's village office (1 March 2003);
3. ideas, ideas, tasks and values of SOS Children's villages-who are we;
4. SOS program policy of Children's villages.
5. child protection policy (may 2008).
6. family strengthening programme (January 2007).
7. HIV/AIDS policy.
8. target educational policy.
9. policy on inclusion of children with disabilities-SOS Children's villages guide.

In 1997, the first children were accepted in Almaty SOS Children's village. In 1999, the first stone of the Children's village was built in Astana, and in 2000 the village was filled with children's voices. On may 19, 2004, the opening of the door of the children's village-children's village Temirtau SOS. To date, more than 300 children live in SOS villages in Kazakhstan (in 2016 it is planned to cover 1000 children), and 688 children live in their families (in 2016 it is planned to cover 4000 children) [4].

SOS Children's village is an international non-governmental social organization that has been protecting the interests, rights and needs of children for more than 60 years. In the center of care are children left without parental care, as well as families in disadvantaged conditions.

SOS Children's village is guided by the basic 4 principle:

1. my mother is an educator, she devoted her whole life to the children entrusted to him.;
2. brothers and sisters-they, along with mother and form a family;
3. home-family provides reliability and a sense of protection;
4. the village is a bridge connecting and uniting the family with the community.

These principles have not been forgotten for more than 60 years: their practical implementation has received the highest praise in the world. SOS Kinderdorf in 1995 was included in the list of the United Nations, UNICEF, which has received great respect and success in all known international unions and organizations. During the years of SOS service, the Children's village was awarded the Nobel prize 14 times. In 2002, Helmut Kutin on behalf of SOS Kinderdorf received the humanitarian award of the largest in this area, the Conrad Hilton Foundation.

The process of socialization in the village abalar divided into stages that occur in the following queue:

– I stage: «SOS-family» — accommodation of the child in the Children's village (from childhood to 15 years) — the type of education and care closest to family;

– II stage — «SOS-Youth house» — the program of support of accommodation of children-teenagers and girls (from 15 to 20 years) in the apartments rented or being in property of the founder of the city, with support of separate cottages (teachers);

– III stage — «half-life» program (from 19–20 to 21–22 years) — support program for graduates of children's villages: providing them with appropriate social, psychological and pedagogical, as well as financial assistance;

– Stage IV — «SOS to continue supporting graduates» [5].

As for SOS Children's village, it is 11–15 houses, united in a mini-community, in each of which 6–7 children of different ages live with SOS-mom. Initially SOS-anakoment, works the sister, after what passes

training, consisting of 7 months and receives SOS-anakoment. Mother receives funds for work, care of children and days off. Is responsible for the physical, mental and social development of SOS anomalies. SOS moms have helpers who call them sister. In case of need (mother's illness or going on vacation, etc.), the sister replaces the mother. It also helps in the household.

One of the most important and pleasant aspects of the village is that when children are admitted to the village they have brothers, sisters and sisters, they live in the same house, not separated from each other.

There are several requirements for admission to SOS Children's village:

- the age of children should not exceed 10 years. Children older than 10 years are accepted only if they have siblings;
- orphans left without parental care, in need of a new home and constant family warmth;
- children left without valid reasons, declared dead, incapacitated or in cases of refusal to raise a child;
- children whose parents are deprived of parental rights by a court decision;
- physically and mentally healthy children. Admission of children with disabilities is considered only if the family of the Children's village meets their needs. Children with complex physical and mental disorders are referred to special alternative institutions capable of solving their specific problems;
- admission focuses on children in need of long-term care and have no relatives who have been raised in their family for a long time;
- the number of children in the family should not exceed seven. In order to preserve the harmonic structure in the reception of the family refers to the sex and age of children [5].

The purpose of the children's yard is the implementation of the psychological and pedagogical model of long-term family education. That is, the work of the children's village is aimed at correcting the negative state of abandoned children, involving children in work, providing the necessary knowledge, additional knowledge, social adaptation, improving the emotional sphere, gradually removing responsibility for children and preparing them for the youth home. Through the tools of the family education model, the Children's village strives for the permanent home and family care of children, as well as the exercise of their self-control and interests, and thus helps to become a successful, worthy member of society. To achieve this goal, the village has a medical office, a psychologist's office, a teacher's room and a conference room.

To develop the personal and responsible qualities of children and adolescents the following activities are carried out within the framework of the Children's village:

- Work on personal and professional development of children and adolescents of the Children's village;
- In the children's village and beyond, socially useful work of children and adolescents (cleaning the territory of the Children's village, environmental actions, social actions to help vulnerable segments of society, etc.)
- together with the staff of the children's village and children to repair furniture and equipment in homes;
- participation of children and adolescents in the planning and organization of events for children (holidays, competitions, Olympiads, etc.);
- summer labor semester [5].

For the successful implementation of the above activities, a children's Committee is established. The children's Committee is an independent organization that makes important decisions. The head of the children's Committee takes part in the meeting of the Children's village Committee and protects the interests of children and adolescents.

In order to provide the child with decent psychological and pedagogical assistance aimed at the comprehensive development of the child, an individual development plan for each child has been developed within the framework of the Children's village, according to the plan social support is provided. The purpose of the individual development plan is to provide possible assistance in the daily life of the child, the development of his abilities through structured and purposeful pedagogical work. The child also participates in the development of an individual development plan and depends on the age of his involvement in this process and the level of his readiness. Development planning is a continuous process and is carried out on the basis of a close relationship between the SOS mother, the Director of the Children's village, the child development worker (psychologist and teacher) and the child himself.

SOS Children's village works not only with children and teenagers, but also with different kinds of family, including:

– native family: a child who has lost parental care can live in his family if it provides full assistance to the family and is able to protect and support his child;

– SOS family: a child deprived of parental care grows up in SOS Children's village in a family that has warmth and respect. SOS-mom manages the SOS family, is fully responsible for the development of each child as a full member of society;

– other forms of care based on family education: a child deprived of parental care grows and develops in a family other than the SOS family. Such alternative forms are organized by both the SOS Children's village and other interested organizations [6].

Support for the graduates of the Children's village will continue after they have left the SOS Children's village. That is, SOS is one of the structural units of the Children's village «SOS house of youth», which help to develop the child, to find their place in society, to live independently, to provide for themselves. SOS is a unique form of care for orphans in Kazakhstan. At the age of 15, compared to graduates of orphanages, going into life without absolute training and any support, adult children from SOS Children's villages go to PU, where teachers-mentors help in training, employment, registration of various documents, including documents relating to the house. SOS gives teenagers the opportunity to successfully adapt in society, to be responsible and independent for themselves and loved ones. This is an opportunity for them to start their personal life in a pleasant environment.

The main goal of the work is to help children and graduates of the Children's village in access to society, including access of adolescents to the labor market, which will help in the future in social development and accumulation of life experience, in vocational guidance and in the future to become a professional, providing their daily income, housing.

Pupils of PS learn skills of independent life by carrying out household works, the organization of own food, daily life and is carried out according to internal regulations and to cover the following sections::

- General rules and requirements of internal IP regime;
- Rules of relations between employees and pupils of boarding organizations;
- B VP, rights and duties of pupils;
- Rights and obligations of IP employees;
- Rules of catering;
- Object maintenance (house cleaning, equipment repair);
- leisure activities;
- Monthly allowance expenditure and financial statements;
- Rules for visitors and guests of the site;
- The organization of educational activity of students of the internship;
- Rules of use of technical means (TV, telephone, computer));
- Organization of individual and group work with pupils of the ORP;
- Organization of IP work in crisis and special conditions.

Due to the strict implementation of the above internal order, the teenager is instilled in the cleaning of his room or other premises, careful attitude to equipment, effective consumption of monthly benefits, furniture repair. Together with employees and educators work and supply work, acquire the necessary equipment and household items.

As part of the provision of Psychological and pedagogical assistance in is, an individual mentor is appointed from among the educators who provide individual support to each teenager. Individual support and assistance to pupils is provided through individual conversations on spending, housekeeping, education and training. Individual conversations according to a pre-planned schedule 2 times a week for 1 hour. In addition to individual conversations 1 time per week sex education, HIV/AIDS virus prevention, harmfulness of alcohol and drug addiction, conflict resolution, etc. group conversations on topics are held.

After the transfer from SOS Children's village in IVS will continue to maintain an individual child development plan. The responsibility for this process falls to the head of the OS. He is fully responsible for the development and implementation of this plan. A personal mentor and adolescents are responsible for drawing up and executing an individual development plan.

In General, an SOS youth Home can be an apartment or a house purchased or built with the funds of the SOS Fund-Kazakhstan Children's village. At the same time, until teenagers receive a specialty, the mentor is under the control of teachers until the age of 20 and psychological and pedagogical support will continue for

4 years. They learn, work and learn to come to adulthood, while SOS keeps in touch with the family in the Children's village and the closest person-SOS-mom [5].

For the purpose of career guidance and employment of pupils the following activities are organized::

- professional advice appropriate to the mood of a young child;
- creation of a vacancy Fund;
- search for employment opportunities in public, private and public organizations, firms;
- partnership with the Department of social protection, employment, welfare;
- liaise with neighbouring businesses;
- first aid program to start your own small business [5].

During this period, young children rent an apartment, live in a hostel or in their own apartment, and at this time they receive psychological, pedagogical and financial assistance. As in the adolescent home, this stage involves the planning of the development process, which determines how much and what help the young child needs. In the development plan, a contract is concluded between a young child and a private tutor in order to provide psychological and pedagogical support. When a young child makes an important decision, the caregiver mother still becomes an active member.

Financial support of pupils can be within the framework of the start-up program. The main purpose of the Start-up program is to Provide financial assistance to young children to start an independent life. Financial assistance can be in the form of benefits, scholarships for admission, credit for starting their own business, issued to solve housing problems:

- if a young child has found a job, but receives less than the salary received, he can be provided with financial assistance in the form of subsidies, as long as the educator receives sufficient wages. The young child receives such additional funds directly or through the employer. Financial assistance may also be provided to ensure that the young child remains in the first place of work, for vocational training and practical experience. Such assistance can be provided for a maximum of a year;

- for a young child, financial support is provided to the University in which he is studying, if he can fully demonstrate his knowledge and abilities. Financial assistance is provided from the SOS Children's village Fund, but in order to reduce SOS costs, the organization also accepts local support (state, local and commercial programs providing various assistance to young people). Financial assistance includes the purchase of money and teaching AIDS for training. A child's good academic performance is a basic requirement for receiving such financial assistance.;

- the housing issue can be solved by renting an apartment or moving to a hostel by a pupil of an SOS educator studying at a higher educational institution within the framework of a partially independent life program. SOS graduates have the opportunity to seek financial assistance. Such assistance can last no more than 3 years and is aimed at helping young people living in a private home. In all cases young children must pay 3/1 of the debt from their own funds;

- pupils opening their own business have the opportunity to receive financial assistance from the SOS Fund of the Children's village of Kazakhstan in the form of a loan. To do this, the teacher must make a plan and submit it to the head of the children's village. If necessary, the pupil has the opportunity to get help from independent experts. A condition for obtaining a loan is the preparation of a plan. The Director of the children's yard claims that the loan is issued in the presence of a business plan and finances [7].

Between the pupils, who receive such financial assistance, and the SOS Fund of the Children's village of Kazakhstan, a contract is concluded, obliging them to fulfill the conditions specified in the contract. In case of failure by the pupil of the specified requirements, rendering of the financial help stops.

The semi-independent life program is the last stage of SOS alumni support and one of the main priorities of the education system. After completing their professional education, children can move fully into private life. Teenagers move permanently to their personal or local housing or rent a house, receiving financial assistance from SOS Children's village. The program is designed to support young people under the age of 22. Thus, SOS graduates are not left alone in this life and they always have the opportunity to seek support.

At the end of this SOS period, the organization stops planning and supporting the child's development, and from that time the child becomes a fully independent, independent person.

After the completion of the semi-independent program, the Commission members checked how much money the child had accumulated, and all the terms of the contract were fulfilled, and the child is looking for an apartment. If the collected funds consist of 2/3 of the cost of the apartment, the administration of the

children's yard pays the remaining missing funds free of charge. After that, the child will have his own apartment, even if he receives without a social queue.

The organization continues to support SOS graduates in case SOS have permanent residence of graduates. The purpose of support for graduates is to control their prospects and provide them with psychological and pedagogical assistance in crisis situations. In exceptional cases, financial assistance may be considered. SOS regularly organizes meetings of graduates with pupils. The responsibility for organizing the meetings rests with the national coordinator for youth protection.

This above-mentioned psychological and pedagogical support has achieved its goal if the teenager is completely independent, independent person[8].

Thus, the history of the creation and development of SOS Children's village» SOS Kinderdorf International» is a Testament to the work of our ancestors to care for orphans around the world. In this direction, Kazakhstan perceives positive experience, which will be a great contribution to the social protection of children around the world.

The national SOS Children's village Association operates programs and other social projects to meet the needs of children, focusing not only on children's villages and youth homes, but also on children and families in need of the program's activities. The Association unites only 19 projects and programs, the services of which are used by more than a thousand children and families. For example, with the support of the European Union in «SOS children's village Temirtau», as part of the prevention of social orphanhood, in April 2006 launched a social project «Oyin bus» (game bus). This project is aimed at professional training of children and parents aged 3 to 16 years who need social and pedagogical support, specialists engaged in activities in the field of education and child custody.

It's a bus filled with game and creative material. It is a professional team that organizes and conducts play activities for children in different areas of the city, region and country. This project is aimed at the psychological and pedagogical development of children, adolescents, optimal communication in the family, the ability to communicate with other people. In addition, within the framework of this project «game bus» trainings, games, conversations, round tables are held with the invitation of children, students, teachers to the Children's village. May 3, 2014 students majoring in Social work, social pedagogy and self-knowledge of the state University. E.A. Buketova visited SOS Children's village, where the employees of the organization held a 5-hour training on the theme: «the game is the basis of bus work». The following topics were discussed here:

- social center on wheels-the main characteristics of the project «game bus». Various methods of work on the implementation of the project «game bus»;
- new games and their philosophy;
- games a Superscript on the Board (with a parachute) and their philosophy;
- new actions and their philosophy;
- stations.

Game training-the main head of «game bus». This is an opportunity for many children, albeit temporarily, to forget about their problems, get rid of family events. It will also be a kind of «mood training» [9].

Unfortunately, now the project «Game bus» has ceased its activities. First, he fulfilled all the goals and objectives set for him, provided his assistance to all children in need of social support in the Karaganda region and the city of Temirtau. Secondly, for various reasons, there is not one employee of the specialists trained by Austrian coaches, the quality of work has changed due to the lack of specialists. But, to replace this project came the project «Strengthening the family and prevention of social orphanhood», aimed at promoting the growth of children in the family and abandonment of parents of children.

Conclusion

The absence of abandoned and orphaned Kazakhs is a national mentality that has been formed for many centuries. Therefore, every child should inculcate principles aimed at developing and popularizing the values of the people, and not increase the number of orphans. To prevent abandoned orphanhood, both a single economic measure and education are untenable. We need comprehensive state programs that have been thought through by the entire society. The most important thing is that a married couple should be responsible, first of all, for strong family communication, for the correct choice of family planning, for a child born of their own will. If these tasks are fulfilled, it helps to strengthen the institution of the family, which indicates that the birth of a child, his upbringing — the support of life, the support of life.

Recommendations

The conclusions drawn from the study of extensive theoretical and empirical materials collected in the course of the study make it possible to formulate a number of proposals and recommendations for both practical social workers who carry out preventive activities aimed at preventing social orphanhood, and other subjects of prevention who interact with the social worker. In addition, the information received about the identity of parents and children in difficult situations.

References

- 1 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
- 2 Национальная концепция опеки молодежи Фонда SOS Детские деревни Казахстана. — Алматы, 2004. — 150 с.
- 3 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.sos-childrensvillages.org/getmedia/b8034cb6-caf1-47c7-8098-47fb0f890688/SOS_CARE_PROMISE_RU_Web.pdf
- 4 Омарова А.К. Әлеуметтік жетімдік мәселелерін зерттеуде теориялық көзқарастарды дамытуға тарихнамалық шолу / А.К. Омарова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2016. — № 2(82). — С. 24–30.
- 5 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.sos-childrensvillages.org/About-us/Organisational-structure/Documents/SOS-President-Kaul-RU.pdf>
- 6 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.sos-kazakhstan.kz/>
- 7 Программная политика организации «Детские деревни SOS» – 2008 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.sos-kazakhstan.kz/>
- 8 Spits R. Hospitalism: A follow — up report on investigation / R. Spits // Psychoanalyt. Studyjf the child. — 1945, 1946. — V. 1, 2.
- 9 Досова Б.А. Методологический потенциал истории повседневности по оценкам представителей российской историографии / Б.А. Досова, Д.М. Байгожина // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. История. Философия. — 2016. — № 2(82). — С. 24–30.

Р.Ә. Ахметов, М.Т. Баймұқанова, И.Н. Козырская

SOS балалар ауылының қалыптасу тарихында шетелдердің және отандық тәжірибенің теориялық негіздері

Мақала авторлары баланың жан-жақты дамуына бағытталған, балаға лайықты психолого-педагогикалық көмек көрсету мақсатында SOS балалар ауылы шеңберінде әр балаға жеке даму жоспары әзірленіп, жоспар бойынша балаға әлеуметтік қолдау көрсетіледі деп тұжырымдайды. Мақалада жеке даму жоспарының мақсаты – баланың күнделікті өмірінде мүмкін болар көмекті көрсету, құрылымдалған және мақсатты бағытталған педагогикалық жұмыс арқылы оның қабілеттіліктерін дамыту екендігі анықталды. Авторлардың зерттеуінде бала жеке даму жоспарын жасағанда өзі де қатысады және оны бұл процеске қатыстыру жасына, оның дайын болу деңгейіне байланысты болады. Сонымен қатар SOS Балалар ауылы тек балалар мен жасөспірімдермен ғана тәрбие жұмысын атқармай, отбасының әр түрлерімен жұмыс істейтіні айқындалған. Балалық шағындағы өте мұңлы оқиғаларына қарамастан, жетім және әлеуметтік жетім балалар SOS Балалар ауылдарында және SOS Жасөспірімдер үйлерінде өмір сүріп, есейгеннен кейін эмоциялық күйзелістен кейін қалпына келеді, қоғамға бейімделеді және қалыпты жеке өз бетінше өмірін бастайды. Авторлардың ойынша, балалар үйінің түлектерімен салыстырғанда олар қоғамда өмір сүруге, білім алуға, жұмыс істеуге және өзін-өзі көрсете алуға, өз құқықтарын қорғауға, саликалы шешім қабылдауға, өздерінің жеке отбасыларын құруға және оларға қамқор болуға қабілеттері бар.

Кілт сөздер: SOS балалар ауылы, жетімдік, жасөспірімдер, психологиялық-педагогикалық көмек, қолдау, дамыту, эмоциялық тұрақтылық.

Р.А. Ахметов, М.Т. Баймуканова, И. Козырская

Теоретические основы зарубежного и отечественного опыта в истории становления SOS Детской деревни

Авторы статьи утверждают, что в рамках SOS Детской деревни, с целью оказания достойной ребенку психолого-педагогической помощи, направленной на его всестороннее развитие, разрабатывается индивидуальный план развития каждого ребенка и, по плану, оказывается социальная поддержка

ребенка. Раскрыта цель индивидуального плана развития — оказание возможной помощи в повседневной жизни ребенка, развитие его способностей через структурированную и целенаправленную педагогическую работу. По исследованию авторов, ребенок также участвует в составлении индивидуального плана развития и зависит от возраста вовлечения его в этот процесс и уровня его готовности. Кроме того, определено, что SOS Детская деревня работает не только с детьми и подростками, но и с различными семьями. Несмотря на очень печальные события в детстве, дети-сироты и социальные сироты живут в SOS Детских деревнях и SOS Домах юношества, восстанавливаются после эмоционального стресса, адаптируются к обществу и начинают нормальную самостоятельную жизнь. Таким образом, по мнению авторов, по сравнению с выпускниками детских домов, они способны жить в обществе, получать образование, работать и проявлять себя, защищать свои права, принимать разумные решения, создавать свои собственные семьи и заботиться о них.

Ключевые слова: SOS Детская деревня, сиротство, подростковая, психолого-педагогическая помощь, поддержка, развитие, эмоциональная стабильность.

References

- 1 *ru.wikipedia.org*. Retrieved from <https://ru.wikipedia.org/wiki>
- 2 Natsionalnaia kontseptsiaa opеki molodezhi Fonda SOS Detskie derevni Kazakhstana [National concept of custody of youth of the SOS Foundation Children's villages of Kazakhstan] (2004). Almaty [in Russian].
- 3 *sos-childrensvillages.org*. Retrieved from https://www.sos-childrensvillages.org/getmedia/b8034cb6-caf1-47c7-8098-47fb0f890688/SOS_CARE_PROMISE_RU_Web.pdf
- 4 Omarova, A.K. (2016). Aleumettik zhetimdik maselelerin zertteude teoriialyk kozkarastardy damytuha tarihnamalyk sholu [Historiographic review of developing theoretical approaches to the study of social orphanage]. *Vestnik Karahandinskoho universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiiia — Bulletin of the Karaganda University Series History. Philosophy*, 2(82), 24–30 [in Russian].
- 5 *sos-childrensvillages.org*. Retrieved from <http://www.sos-childrensvillages.org/About-us/Organisational-structure/Documents/SOS-President-Kaul-RU.pdf>
- 6 *sos-kazakhstan.kz*. Retrieved from <http://www.sos-kazakhstan.kz/>
- 7 Prohrammnaia politika orhanizatsii «Detskie derevni SOS» (2008) [Organization policy «Children's Village SOS»]. [in Russian].
- 8 Spits, R. (1945, 1946). Hospitalism: A follow — up report on investigation. *Psychoanalyt. Studyif the child*, V. 1, 2.
- 9 Dosova, B.A., & Baigozhina, D.M. (2016). Metodolohicheskii potentsial istorii povsednevnosti po otsenkam predstavitelei rossiiskoi istoriohrafii [Methodological potential of the history of everyday life by the estimations of Russian historiography representatives]. *Vestnik Karahandinskoho universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiiia — Bulletin of the Karaganda University Series History. Philosophy*, 2(82), 24–30 [in Russian].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdrakhim, M.** — PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Abdrakhmanova, K.K.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Akhmetov, R.** — Master's student, Faculty of philosophy and psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Alzhanova, E.E** — Candidate of historical science, Associate professor of the Department of history, H.A. Yasau International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.
- Altaev, A.Sh.** — Doctor of history sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Baizhiyenova, K.T.** — PhD student of the Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilev Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Balaubayeva B.** — Candidate of historical sciences, Associate professor of Department of international relations, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Baymukanova, M.T.** — Candidate of pedagogical sciences, Associate professor of the Department of social work and social pedagogy, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Bodeev, K.T.** — PhD student, Master of history, Senior lecturer of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Gundogdu A.** — PhD, Professor of the Department of History Kazakhstan, Ankara University, Ankara, Turkey.
- Kadatskaya, N.** — Researcher, Charles University, Czech Republic.
- Karsybayeva, Zh. A.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Kazbekov, N.A.** — Candidate of philosophical sciences, Associate professor, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Kazbekova, N.A.** — Candidate of historical sciences, Associate professor, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Kazhakeeva, L.T.** — Doctor of history sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Kozyrskaya, I.** — Candidate of pedagogical sciences, Associate professor of the Department of special and clinical psychology, Chelyabinsk State University, Russia.
- Mazhiyev G.** — PhD student, Department of Religious Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almary, Kazakhstan.
- Mukhametshin, R.M.** — Professor of Islamic University of Russia, Kazan, Tatarstan, Russia.

-
- Myrzakhmetova, A.Zh.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Nariman, A.B.** — Undergraduate, M. Utemisov West Kazakhstan State University, Uralsk, Kazakhstan.
- Nur CHETIN** — PhD, Professor of the Department of International Relations, Ahi Evran Kyrshahir University, Kyrshahir, Turkey.
- Nuraliyeva S.** — Senior lecturer of the Department of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Ote, D.** — PhD student of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Puntus, E.A.** — Master of social sciences, Expert of the center for monitoring the development of research work, Karaganda Economical University of Kazpotrebsoyuz, Kazakhstan.
- Pupysheva, T.N.** — Master of economic sciences, Junior researcher of the research Institute of economic and legal studies, Karaganda Economical University of Kazpotrebsoyuz, Kazakhstan.
- Rezvushkina, T.A.** — PhD student, Master of sociology, senior lecturer of the Department of political sciences, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Rysbekov, T.Z.** — Doctor of history sciences, Professor, M. Utemisov West Kazakhstan State University, Uralsk, Kazakhstan.
- Sakabai, K.T.** — Master of history, Senior lecturer of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Saktaganova, Z.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Head of Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Studies, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Sarsenbekov, N.Zh.** — Master of law, Senior lecturer of the Department of the Assembly of people of Kazakhstan and social and humanitarian disciplines, Karaganda state technical University, Kazakhstan.
- Valitova, Z.Kh.** — Candidate of sociological sciences, Associate professor of the Department of of political sciences, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Yessetov, N. E.** — Doctoral student of specialty History of K. Zhubanov Aktobe State University, researcher of the State archive of Aktobe region, Kazakhstan.
- Yessimova, A.B.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of History of Kazakhstan and the subject discipline, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan.
- Zhetpisbay, Sh, A.** — Master of education, Senior lecturer of the Department «Kazakh language and culture», Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Zhumanova, A.Z.** — PhD, Senior lecturer of the Department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Zhumashev, R.M.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.